Arany
Gyöngyei
AN

ARANY JÁNOS ÉLETE ÉS MUNKÁI

A SERDÜLŐ IFJUSÁG SZÁMÁRA

IRTA

GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1901

Ára 5 korona.

ARANY JÁNOS

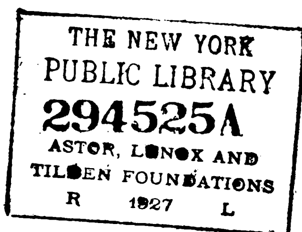
ÉLETE ÉS MUNKÁI

IRTA

GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1901

Sohase birám teljébe
Örömeim poharát,
Az ifjúság szép kertjébe
Vaskorláton néztem át.
Félve nyúltam egyszer-máskor
Egy rózsát szakasztani:
Késő volt — a rázkódáskor
Mind lehulltak szirmai.

Franklin-Társulat nyomdája.

I. AZ ARANY-NEMZETSÉGRŐL.

Nagy-Szalonta nevezetes város,
Még sem olyan nevezetes már most,
Mint mikor volt szabad hajdúfészek,
Benne lakván háromszáz vitézek.

Nagy-Falu és a Toldiak. Szalontát a hajdúk megszállják. Aranyék nemeslevele. A nagy futás. Szalonta pusztulása. Szalonta újból való megszállása. A hajdúk és az Arany-család küzdelme.

Toldi.

Szalonta környékén 1598-ik év szeptemberig megelégedett jómódú nép lakott az erdős vízerekben bő, de azért nagyrészt termékeny rónaságon. 25 kisebb-nagyobb népességű községben 3072 két igával biró jobbágy és 54 nemesi család lakott, a kik közűl a több ágra szakadt Toldi-nemzetségnek volt a legnagyobb birtoka, a legnagyobb tekintélynek is örvendett. A mostani szalontai határon sem lakik több nép nagyobb igaerővel, mint ebben a korszakban, az 1598-iki nagy török dúlásig.

E helységek közt Szalonta kisebb erdőháti község 250—300 lakossal, minél még Nagy-Falu is külömb helység volt. Legalább 100 ház lehetett itt 450—500 lakóval. Ott van határa a mostani Oláh-Szent-Miklós és Rojt, orosi és mácsai puszták közt. Még 1836-ban is úgy hívták helyét: Puszta-Nagy-Falu. Földesurainak 1552-ben, Markus András szolga-

Hajduk.

birósága idején Toldi Miklósnak 18, kis Toldi Miklósnak egy portája volt.

Nagy-falusi jobbágy család, a Toldiak jobbágya volt az Arany-nemzetség. Úgy az a vidék, mint egész Biharmegye az erdélyi fejedelmet uralta. De 1595-ben Báthori Zsigmond nőül veszi Mária Krisztiniát, Rudolf császár nagybátyjának leányát, több magyarországi birtokát, így Biharmegyét is a császárnak átengedi. Ezt a török megakarván boszúlni, Mohamed pasa Gyula felől elindúl, több kisebb vár elfoglalása után Nagy-Falut és környékét kegyetlenűl feldúlja s Nagy-Váradot ostrom alá veszi. Váradot Nyári Pál várnagy hősiesen védelmezi, a neki bőszült török a sikertelen ostrom után még kegyetlenebbül dühöng, éget, öldököl, rabszíjra fűzi, a ki el nem menekül, a virágzó községeket romhalommá változtatja. A Toldiak 2700 lélek körül levő jobbágysága földön futóvá lesz. A ki megmaradt az erősebb férfiak közűl, hajdúnak áll be, másvidékre származik, így Aranyék is, kiknek két sarjadéka Arany János és Ferencz 1634-dik év május 10-én I. Rá-

kóczi Györgytől hadi szolgálataikért nemességet kapnak. Minthogy ez időben valószínűleg, mint a fejedelem karmazsin-ezredbeli katonái Kraszna-Szolnok megyében tartózkodnak, 1635 április 28-án nemes levelöket Kraszna-Szolnok vármegye gyűlésein meg is hirdetik.

Ehhez az előadáshoz kétség sem fér. Az Aranyok nem a szilágysági Nagy-Faluból eredtek. A volt Kraszna-Szolnokmegyének 1618-tól kezdődő levéltárában Arany-családra vonatkozó legkisebb adat sincsen. 1709-ben a szilágysági nagy-falusi nemeseket összeírták, de köztük Arany nevű egyetlen egy sem fordúlt elő. Szilágy-Nagyfalu 1756-ik évtől kezdődő ref. anyakönyve sem tud semmit az Aranyokról. 1796-ban az Arany-féle nemesedési perben is Kraszna vármegye hivatalosan bizonyítja, hogy az egész megyében Arany nevezetű nemesi familia nincsen. 1780—85 körűl élt ugyan Szilágyságban egy Arany László nevű a királyi dézsmák regius adjunctusa, de ez vagy a nógrádmegyei vagy a fejérmegyei Aranyok közűl való s nem törzsökös szilágysági lakos volt. Ha az Arany-nemzetségnek itt földbirtoka van és hosszabb ideig itt tartózkodik, annak bizonyosan maradt volna valami nyoma. Arany Ferencz és János a törökfutás miatt tartózkodhattak e vidéken ideiglenesen mint katonák.

Míg Aranyék a törökdúlás után oda bújdostak a végeken, ősi hazájokban nagy változások esnek. 1606-ban Bocskay István fejedelem 300 vitéz hajdújának Kassán márczius 16-án kelt adománylevelében az 1598-diki törökdúlásban elpusztúlt Kölcsér mezővárosát ajándékozza, és őket tömegesen nemességre emeli.

E hajdúk azonban, a nyilt helyen levő mezővárosban a gyulai török folytonos rablásainak voltak kitéve s bátorságosabb helyről kellett gondolkozniok. Még 1606-ban szerződést kötnek a pusztának maradt Szalonta földesurával

Toldi Györgygyel, hogy 16 esztendei lakásra oda költözhessenek, oly feltétellel azonban, hogy ez évek lefolyása után házaikat, épületeiket odahagyva onnan elköltözzenek. Ez erdőségek és feneketlen vízerektől sokszorosan körülvett helyen Jóté Gergely kapitány jeles kormányzása alatt, biztonságban a török becsapásaitól nagyvirágzásnak indúlt Szalonta. Az erdélyi fejedelmek föld és vámszedés adományával gazdagítják őket. Bethlen Gábor intésére Toldi György az 1625-dik évben Szalontát a hajduknak 1000 tallérért és a szájhagyomány szerint egy gúlyáért örök áron eladja. De kiköti, hogy egykori jobbágyainak, szolgáinak, a kik Szalontán letelepedtek vagy letelepedni kivánnak, szabad lakást és földeikben s előjogaikban részességet adni kötelesek. A hajdúk és a Toldi jobbágyai, szolgái közt támadt perpatvarban, a szerződés szerint, elsősorban a helybeli kapitányi szék, másodsorban a megyei törvényszék itél.

Bocskay István.

Szalonta ebben az időben kúlcsos mezőváros vízárkokkal, várkastélylyal és 1536 után épült őrtoronynyal, a mit Petőfi, Arany, mint «csonkatornyot» megénekel s a mely a mai napig is restaurálva épen áll. Épen így virágzik a többi hajdúváros is, a mit a török és német császár egyformán sanda szemmel néz.

Titkos szerződést kötnek a hajdúk kiírtására, csak az

erdélyi fejedelmek győzelmes hadjáratai mentik meg őket a végveszedelemtől.

1636-ban I. Rákóczi Györgynek, Bethlen István és veje Zólyomi Dávid miatt, a kit bebörtönöz, baja támad a törökkel. Ez évi november 6-án fejedelmi hadak és a hajdúk véres csatát vívnak a szalontai lápok között, a Gyilkos-rét környékén. A török sereg nagy része Győri Jakab hadi csele folytán a lápokba fúl. Jakab cselét a késő hajdú-ivadék költő a nagy Arany megénekli Toldi szerelmében. Biztos adat nincs róla, mikor telepedett az Arany-család Szalontára, de talán következtetni lehet, hogy a fejedelem hadaival harczolhattak Szalonta alatt. Itt vagy atyjafiaiktól vagy a Toldiak egyéb jobbágyaitól megtudva a hajdúk szerződését Toldi Györgygyel, látva e virágzó várost, a mely a török becsapástól is biztonságban van feneketlen lápjai között, kedvet kapott a letelepedésre. Nem ármális nemes levelök, hanem mint Toldi volt jobbágyainak maradékai szerzettek nekik ahhoz erős jogot, hogy a szalontai hajdúk szabadalmaiban 40,000 holdnyi földbirtokában részességet nyertek. Ha nem Toldi-jobbágyok a szalontai hajduk, sohasem fogadták volna magok közé.

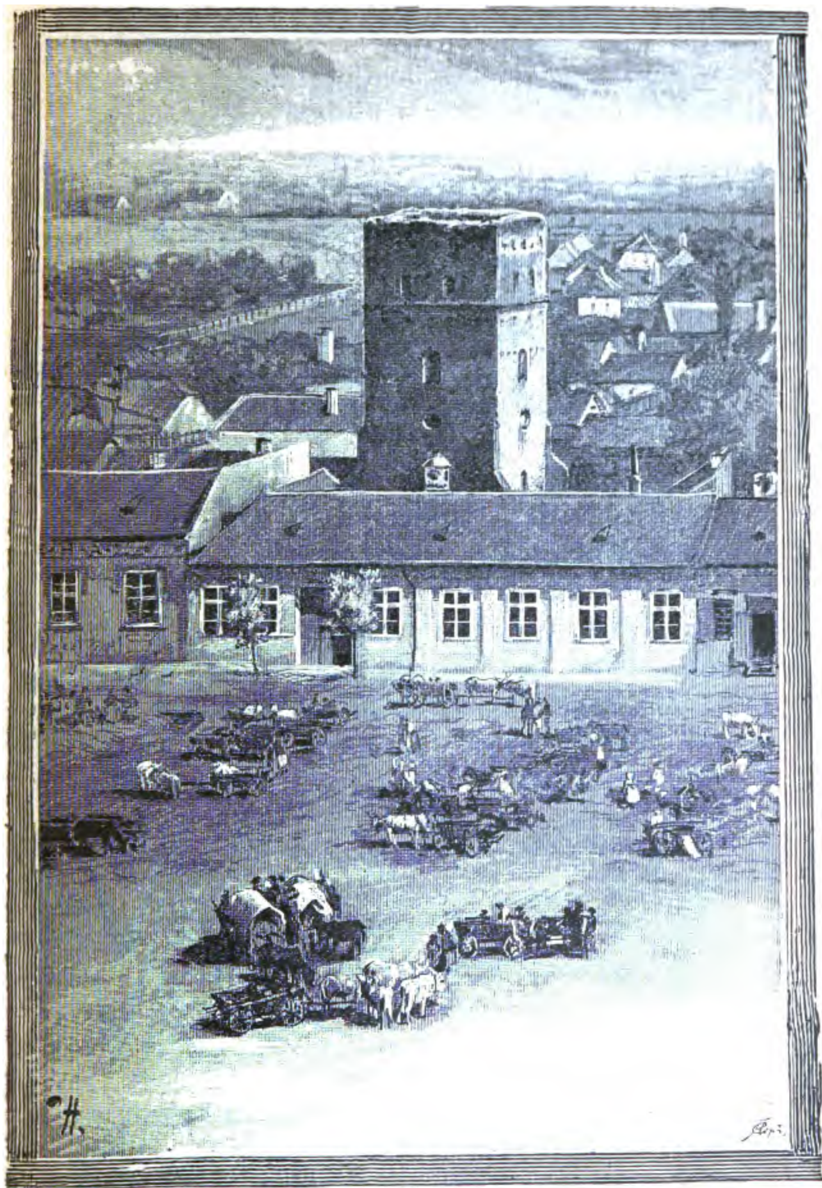
Bethlen Gábor megerősítvén Toldi Györgynek a hajdúkkal való szerződését, névsorba vétette a szalontaiakat. Ezek között az Arany név nem fordúl elő. Ez összeírt családok későbbi ivadékai, az újabban beköltözöttek felett nemesi jogokat kivántak gyakorolni. Az Arany-család mindig ezekkel tartott. Ez nemcsak régi letelepedésöket bizonyítja, de azt is, ha nem is mint hajdúkat, de a Toldi-szerződés révén, mint annak volt jobbágyait törzsökös lakosoknak s magokhoz hasonlóknak tekintették. Ez teszi kétségtelenné bihari nagy-falusi eredetöket.

A szalontaiak úgy is mint reformátusok, mint az erdélyi

fejedelmek kedves emberei: a kiktől bőséges földi javakat és védelmet nyernek, ezeknek hűséges katonái. Részt vesznek I. Rákóczi György csatáiban. Segítségökkel Rákóczi Eszterházy Miklós nádort többizben csúfosan megveri s a linczi békét megtudja kötni. Az udvari körök és Eszterházyak égő gyűlölete még jobban fellángol a bihari hajdúk ellen, a mely később szabadalmaik eltörlésére vezetett. II. Rákóczi Györgygyel a hajdúk is lengyel korona keresésére indúlnak, nagyobb részök ott is vész kiváltatlanúl a tatárfogságban. 1658-ban a fejedelem parancsára Szalontát és a többi erődített helyeket felgyújtják, hogy török kézbe ne kerüljenek, a férfiak a táborba mennek, a nők, a gyermekek a szabolcsmegyei Bököny községben húzódnak meg. A hajdúk pusztulásával vége van Erdély hatalmának. A magyar alkotmány védelme a bújdosók és Tököly harczosai kezébe kerül.

E negyven évig tartó nagy futás alatt a férfiak nagyrésze Rákóczival, később Tököly vezérsége alatt elhull a különböző csatatereken. A régi hajdúk közül csak mintegy negyven család tér vissza Szalontára és 1695 körül újra községgé alakúlnak. Ezek közt van nagy költőnk őse Arany Sámuel s ennek egyik fia György, a ki koszorúsunk dédapja. Szalontára ekkor jövevények is telepednek. A Bethlen-féle névsorban bevezetett törzsökös családokon kívül Aranyék is, a kiket 1725-ben hiteles tanúvallomás régi szalontai nemeseknek és nem másunnan származott maradékoknak tart, nemesi jogokat akarnak gyakorolni a jöttmentek felett. Ez időből a jövevények teljes névsorát bírjuk s látjuk belőle, hogy számra sokszorosan felülmúlták a helyi lakosokat. Nem is akartak tudni semmit sem a régi lakosok nemességéről s irányukban való jobbágyi kötelezettségökről. E miatt véres verekedések, folyton tartó égő gyűlölet fejlődött ki közöttük.

Pedig ha valamikor, most lett volna szükségök az egyet-

Nagyszalonta a Csonka-toronynyal.

értésre. Már a fejök felett volt a veszedelem felhője. Lipót 1691-iki diplomájában hiába erősítette meg az erdélyi fejedelmek összes adomány- és kiváltságleveleit, 1700-ban a biharmegyei hajdúkat felmenti a hadiszolgálat alól, 1702 körül pedig Eszterházy Pál nádornak zálogba adja a bihari összes hajdúvárosokat. A Rákóczi-féle szabadságharcz csak elhalasztja Pál herczeg uralmát Szalonta felett, de az ellenmondások daczára folytonosan törekszik reá.

Ezalatt a törzsökös és jött-ment lakosság folytatja keserves visszavonását. A megyénél, a káptalannál óvást tesznek az új lakosok birtoklása ellen s Keszibe a szomszéd pusztára költöznek. A megye három napig tartó per után egyezséget teszen köztök, hogy az eddigi nyil szerint használják földjeiket, a tanács fele az új, fele a régi lakosokból kerüljön ki, az egyezséget megszegő pedig fizessen 100 arany büntetéspénzt. A nemesek ezt a birságot inkább lefizetik és az új lakosságot birtokaikban tovább háborgatják.

Ennek következése egy borzasztó jelenet. Az új lakosság panaszával a megyére szaladván, bizonyosan az Eszterházy tisztek pártfogása mellett, Budai István alispán rendeletére 1726 decz. 18-án esti 8 órakor Sobrik Ádám megyei csendbiztos, Győri Gáspár megyei esküdt, 30 Montecuculli lovas katona egy őrmester vezetése alatt, Madarász, Oláh, Homorogd oláh jobbágyaival megtámadták Répás-Keszit, köztök a négy Arany testvér, Ferencz, János, István, György házát s valamennyit felperzselték. A téli nedvesség miatt, a réti gaz, a mivel a házak fedve voltak, nehezen fogott tüzet. A jobbágyokat ütötték, verték, ha a gyújtogatásban elég szorgalmasan közreműködni vonakodtak. Így lángralobbantottak minden házat. Arany Jánosnak, költőnk egyik ősének felesége pár órával előbb adott életet egy fiúgyermeknek, mikor házára többször égő üszköt vetettek. A szerencsétlen

férj előbb beteg feleségét iparkodott a lángok közül kimenteni, de az asszony arra kérte, hogy gyermekét mentse meg. Másodszor újra a lángok közé rohant s kihozta onnan feleségét is.

E kegyetlen eljárás nem szünteti meg a lakosság visszavonáját. A régi lakosok önérzete csak emelkedett, mikor 1741-ben Mária Terézia védelmére a nemzeti felkelést szervezték s őket a Bethlen szabadságlevele alapján a nemesek közé írták s nekik a megye a nemesi bizonyítványt ki is adta. Újból kihúzódnak Keszibe, külön nemesi, hadnagyi széket, kocsmát, mészárszéket állítanak és regale-jogot kezdenek gyakorolni.

1741—45-ben Beöthy Mihály kapitánysága alatt vitézül serénykedtek a szalontai nemesek között Arany Samu és György (valószinűleg költőnk szép atyja) Sziléziában és egyéb helyeken.

De már 1745-ben Mária Terézia Eszterházy Pál Antal herczegnek családja régi zálogjogán a derecskei uradalmat, köztök Szalontát e híve fölkérésére örök adományképen adja.

A birtokba való bevezetésnek Szalontára vonatkozólag május 21-én kellett volna megtörténni. A küldöttség Madarász felől érkezik a szalontai határszélre. De itt 24 szalontai nemes fegyveres kézzel opponál annak, hogy a comissió Szalontára bejőjjön. Éjjeli 11 óráig a szakadó esőben ácsorog ott a küldöttség s rimánkodik, hogy legalább éjszakai szállásra bocsássák be őket, de hiába. Végre bőrig ázva egy madarászi oláh szalmaállásába húzódnak s nagy rettegés közt töltik az éjszakát, mert a szalontaiak az állástól 20 lépésnyire tábort ütve őrt állanak.

A következő nap újra Szalonta felé iparkodnának, de huszonhét nemes Varga Péter hadnagygyal az élén, köztök Arany János, Megyeri János és Mihály költőnk anyai ősei

... e. Lipót
... feje-
...ban a
... 1702
... a bihari
... csak
... ellen-

... keser-
... tesznek
... pusztára
... egészséget
... föld-
... kön ki,
... ületés-
... és az új

...akosság
... Eszterházy
... rendeletére
... csend-
... lovas
... Homo-
... közök
... házát
... a réti
... tüzet.
... elég
...obban-
... sének
... knek
... ét

gét iparkodott a lángok közül kimen-
kérte, hogy gyermekét mentse meg.
k közé rohant s kihozta onnan fele-

nem szünteti meg a lakosság vissza-
k önérzete csak emelkedett, mikor
védelmére a nemzeti felkelést szer-
en szabadságlevele alapján a neme-
a megye a nemesi bizonyítványt ki is
k Keszibe, külön nemesi, hadnagyi
árszéket állítanak és regale-jogot kez-

óthy Mihály kapitánysága alatt vitézül
ntai nemesek között Arany Samu és
költőnk szép anyja [illegible] és egyeb

n Mária Terézia Esterházy Pál Antal
régi zálogjogán a [illegible]
ve fölkérésére [illegible]
bevezetésnek [illegible]
volna megtörténni [illegible]
szalontai határszé[illegible]
kézzel opponál [illegible]
n. Éjjeli 11 órá[illegible]
rimánkodik, hogy [illegible]
be őket, de [illegible]
zalmaállásába [illegible]
át, mert a sza[illegible] az [illegible] 20 lépé[illegible]
e őr[illegible]nak.
ző
ne[illegible] iparkodnának, de
[illegible]al az [illegible] közt
[illegible] költőnk anyai ősei 10-

lándzsával, buzogánynyal, puskával ellene állanak e szándékoknak. A küldöttség Madarászon végzi Szalontára nézve a beigtatást, a hova bemennek a fegyveres nemesek is, és Szalontára, pusztáira ennek ellentmondanak. De még ugyan e napon megjelenik Madarászon Szalonta elöljárósága s a nemesek ellenmondását az egész község nevében visszavonja.

Az újabb lakosokból álló elöljáróság e cselekedete világosan mutatja elkeseredésöket a régibb lakók ellen. Mint már előbb az Eszterházyak jószágainak direktora Jeszenák János oltalma alá adták magokat, úgy most is az uradalomnál kerestek védelmet a nemesek ellen. Így a város a belső viszálkodásokban meggyöngülve, két pártra szakadva, a nemesek küzdelmének sikertelensége előre látható volt.

De nem hagyták annyiban a dolgot; 1746-ban az összes bihari hajdúk együttesen folyamodnak a királynőhöz régi jogaik megmentése végett. Erre a helytartótanács ugyanez évben, 1753-ban, ismételve a megye kiadott nemesi bizonyítványainak visszavételét rendeli el. A megye 1754-ben Bocskay, Báthori, Bethlen, Rákóczi donatióit, Toldi György szerződését semmisnek nyilvánítja, Aranyéktól és a többi szalontai nemesektől bizonyítványait visszaszedi.

A szalontai nemesi hadnagyi szék azonban 1762-ig még fentartja magát, dézsmát szed, regale-jogokat gyakorol. Ekkor egy újabb helytartótanácsi szigorú rendelet véget vet ez állapotnak. Jeszenák János herczegi direktor elveszi a sassal küzdő oroszlán Bocskay-czímert s egy galambos czímerrel váltja fel, a mely szájában a béke olajágát mutogatja.

A sok küzdelemnek csak annyi eredménye lett, hogy robot és dézsma, urbéri szolgálattétel helyett földjeikért bizonyos taksát fizettek földes uroknak.

E taksa eleinte hatezer pengő forint volt s a jobbágyság megszüntetéséig 15 ezer pengő forintig emelkedett.

Az Arany-család meggyőződve, hogy a régi hajdú-szabadság és Toldi-jogon hiába küzdenek már, 1778-ban ármálisok alapján megkezdték családjok részére a nemességvitató pert Biharmegye törvényszéke előtt. Felmutatták eredeti ármális levelöket, három öreg nemes vallomását, hogy ők porcziót sohasem fizettek, csak nemesi taksát a nemesek hadnagya kezébe, a biró pálczája alatt nem álltak, ő felségét a burkus ellen hadakozva Sámuel és György családjok-béliek a magok költségén szolgálták.

Biharmegye törvényszéke 1778 november 28-án kelt itéletében ezek alapján őket nemeseknek elösmerte, úgy 1780-ban február 18-án a vármegye közgyűlése is.

De csak most kezdődött az Aranyok végtelen fáradozása, költekezése, óriási munkája. A pert a locumtenentiale consiliumhoz kellett terjeszteni megerősítés végett. Ez nemességök megbizonyítására Kraszna vármegyébe Erdélybe utasította őket. Kraszna vármegye őket valódi nemeseknek megösmervén, újra a locumtenentiale consiliumhoz könyörögtek, hogy a megösmerés alapján az adófizetéstől mentesek legyenek. Csakhogy a locumtenentiale 1783-ban Biharmegyébe átír, hogy nem elég Kraszna vármegye egyszerű bizonysága. Szükséges Kraszna vármegye tábláján annak rendje és módja szerint a pert felvenni.

Fölvették hát az Aranyok a pert a Kraszna vármegyei állandó táblánál, itt is megösmerték nemességöket. Most megint a locumtenentiale-hoz kellett instálniok, a mely mint superrevisorium fórumra az erdélyi guberniumra küldte a nemességi pert. A gubernium a pert visszaküldötte a folyamodóknak, mert a norma szerint a nemességi pöröket a királyi táblánál kell kezdeni, ennélfogva ők a locumtenentiale consilium újabb rendelése szerint oda utasíttatnak.

A marosvásárhelyi királyi tábla megvizsgálván a folyamo-

dók írásait, úgy a királyi fiskus ellenvetéseit, bebizonyítottnak látja, hogy Aranyék az erdélyi Nagy-Faluból származtak Magyarországra, hogy Kraszna vármegyében sehol Arany nevezetű familia nincsen, hogy eleik a nemesi szabadsággal éltek, végezetül teljes hitelű ármálisok kezeknél van, ezekkel szemben a királyi fiskus ellenvetései meggyengülvén 1796-ik év Szent Iván havának 30-ik napján újra törvényes nemeseknek ítéltetnek. Ezt a jegyzőkönyvből H. Szentpáli Elek itélőmester nekik ki is adja.

Hanem a kinos vergődés itt sem ért véget. A tábla itéletét felülvizsgálat végett az erdélyi guberniumhoz küldi. Ott hét esztendeig hevernek az akták. Ha sürgetik, az a válasz: a maga rendén el fog láttatni, 1803-ban a helytartótanács referádájával Bécsbe a cancelláriára küldik, ott elhever majd négy esztendeig, végre Ferencz császár 1806-ik év okt. 3-án kelt rendeletével oda utasítja a folyamodókat, minthogy hitelesen nem mutatták ki, hogy Sámuel ősük a nemességszerző Ferencztől miképen származott le, erre vonatkozólag további bizonyítékot kell beszerezniök.

Jogi tekintetben nem esett rajtok sérelem e szigorú királyi rendelettel, mert a nemesedési pereknek ez volt a rendes folyamatjok. Bizonyos azonban, hogy a rendelet felette szigorú volt az akkori jogi felfogás szerint is. Mert Aranyék fel tudták mutatni az eredeti ármálist, bebizonyították azt is, hogy — ámbár mint hajdúfiak — a nemesi jogok gyakorlatában voltak, Sámuelig is fel tudták vinni nemzetségfájokat. Egy iz ki nem mutatásáért kellett elesniök, az eredeti ármális birtokában is, mikor egy emberöltőnyi gyakorlattal nemességlevél nélkül, vagy több iz hiányos kimutatásával is több nemességkereső családnak megösmerték nemességöket.

A család ekkor sem tudott belenyúgodni szomorú sor-

sába. 1814-ben a család és költőnk édesapja is Biharmegye törvényszéke előtt újból megindították a pert. Oda jártak Kraszna vármegyébe s hivatalos bizonyítványt hoztak róla, hogy a levéltár többször leégvén, Sámuel ősökre vonatkozó igazoló okiratot nem mutathatnak fel. A törvényszék újból az erdélyi táblára utasította őket. A nagy költő emlékezett rá, hogy atyja járt kelt Erdélyben, még egy darabig kereste az igazságot . . .

A nemzedék, mely a pert megindította, régen porrá vált, a másik őszbe csavarodott hajjal érte meg szomorú végét. Elszegényedtek végképen. Csak nagy per maradt rájok örökségül. Maga a költő írja:

Életében annyifelé
Protestál,
Hogyha meghal, csak megáld, de
Nem testál.

Arany János családfája.

Ferencz, nemességet nyert 1634-ben

Sámuel, † 1725 előtt. Felesége nemes *Török Borbála*

Ferencz,	*János*,	*István*,	*György*, a költő dédapja † 1751-ben pestisben

II. György, szül. 1740-ben, † 1810-ben
Felesége *Szabó Sára*

III. György, szül. 1762, † 1844-ben Felesége *Megyeri Sára*, szül. 1792, † 1836-ban	*János*, szül. 1775-ben	*Mihály*, szül. 1783-ban	*Ferencz*, szül. 1786-ban

Sára, férjezett *Jámbor Sándorné*, szül. 1792-ben, † 1853-ban 1793—1816-ig szül. nyolcz gyermek, a kik mind fiatalon haltak el.	*János*, szül. 1817 márcz. 2-an, † 1882 október 22-én.

II. ARANY JÁNOS GYERMEKKORA.

Híre pora sincsen már az ősi háznak,
Honnan elindultam földi utazásnak,
Nem is úgy épült, hogy századokig álljon,
Csak rövid tanyául, mint a fecskefészek.

Az Arany-ház. Szülei. Házok leég. Házi nevelés. A particulista. Preceptorsága.

A Kölesér-utcza 560. számú ház kis telkével egy nehány hold föld jutott osztályrészül Arany György uramnak. A ház telkén, arczczal az utcza felé fordúlva, jobbkézre van a Fónyad, balkézre esik a Megyeri-ház. Udvarában csak éppen megtud fordúlni egy rakott szekér. A kis ház két ablakával az utczára nézett s a Megyeri-ház oldala felől nyúlt majdnem az udvar feléig. Sorban mellette egy kis istállónak csak éppen hogy hely jut, a Fónyad-ház felőli részen van a kút. Erre az oldalra még ráférne egy kis kazal vagy boglya. Ez Arany gyermekségének kedves tanyája.

Édes apja György 1768-ban született. Tíz éves volt, mikor az Arany-család, számra nézve nyolczan, belátva, hogy a többiekkel a régi hajdú-szabadságot hiába keresik, Bihar vármegye törvényszéke előtt megindították a nemességvitató pört. (Causa productionalis.) Kora gyermekségétől tanúja volt a szerencsétlen huzalkodásnak, a mit a város a hajdú-szabadságért, családja nemességéért keserű és kitartó daczossággal folytatott. Az Arany-család kétszeresen érezte a körülmények nyomását, mint hajdúivadék és mint ármálista nemes. A sikertelen küzdelem az elkeseredésig fokozta

türelmetlenségöket. Hozzájárúlt még a nagyszájú kolomposok izgatása, a kik a város pereiben Budát és Bécset örökösen járták. Innen volt a lakosság örökös izgatottsága, türelmetlen rakonczátlansága, a mely a vég nélkül való perlekedésnek kiapadhatatlan forrásává lett. E szomorú körülmények Arany Györgyöt is makacs perlekedővé nevelték.

1790-ik évben márczius 3-ikán a szomszéd Megyeri-házból vitt feleséget. A Megyeri-család a legújabban beköltözött családok közűl való volt. Szelíd, józan életű család, teljes ellentét az Aranyok rakonczátlan furfangjával szemben. Sára leányok, költőnk édes anyja 1772-ben született.

Nehéz sors várt rá ura oldalán. A külömben is már fiágon 24 főre szaporodott Arany-családnak nagyon megoszlott a vagyonkája.

Hozzájárult az örökös perköltség, az ezzel járó folytonos utazgatás, az évről-évre szaporodó család, mindez nagyon megkövetelte a ház gazdasszonyának kitartó szorgalmát és gondos takarékosságát, hogy szükséget ne lássanak.

1792-ben született első gyermekök Sára, attól kezdve minden három évben született egy-egy gyermekök, összesen tíz, legutoljára született költőnk János 1817 márczius 2-án. E tíz gyermek közül csak az első Sára és a fészekfentő Janika maradt életben, a többiek valamennyien még kiskorukban elhaltak.

Folytonos törődésből állott ki a szülők élete. György gazda, a ki szerény sorsához képest tanúlt ember volt, a latin nyelvhez is tudott, szivesen és eleget olvasott, nem tudott és nem is akart bele nyugodni nem nemes voltában. 1803 után, mikor királyi rendelettel Sámuel ősökre vonatkozólag újabb bizonyítékok beszerzésére utasították őket, többször Erdélybe járt pöre miatt. Utazásai alkalmával kis gazdasága felesége vállára nehezedett. Így Sára asszony nemcsak szerető, gyöngéd anya, hanem a sors csapásaitól megedzett önálló jellemmé fejlődött. A költőnek mintaképül szolgált, mint ezt később maga bevallja, Toldi Miklós édes anyja jellemének megteremtéséhez.

Aranyék háza régi módú parasztház volt egy szobával az utczára, közepén a pitvar, szélén bent az udvarban az éléstár, a melyet magtárnak is használtak.

A régi ház Arany hat éves korában 1823-ik év április 4-én éjjel leégett, az úgynevezett Bajó tűz alkalmából. Ezen a napon Bajó Gergely házánál menyegző volt. A nagy sütés főzés miatt a kémény kigyuladt. A fiatal pár maga is csak a padról leugorva menekülhetett meg a megégés veszedelmétől. Ősi szokás szerint ugyanis a násznép a fiatal cselédeket nagy zeneszóval a padra kísérte a nászágyhoz. A vőfi nagyobb

biztosság okáért még a létrát is levette, hogy a menyasszony meg ne szökhessék. A vőfinek reggeli harangozáskor volt csak kötelessége a létrát visszaállítani. Így aztán csak a leugrás mentette meg a fiatalokat a biztos haláltól.

Ez a tűz utczáról utczára délnek szaladt és minden utczán három házat gyujtott fel. Csak a Kölesér-utczán állott meg, miután Aranyék házát elhamvasztotta.

Ez nagy csapás volt Aranyékra. A nagy per miatt különben is elszegényedtek. Csak szegényesen, parasztkézzel, istállójok megmaradt sárfalait fölhasználva egy bogárhátu kis kunyhót ütöttek össze. Két végére két ágast vertek, erre tették az úgynevezett szelemengerendát, a melyre a tetőt tartó rudak jöttek. A födél pedig a rétről behozott giz-gaz volt.

Ebben a bogárhátu viskóban tölt el Arany gyermekkorának java része. Ezért sokan a mai istálló helyén keresik születése helyét, pedig hát a leégett utczára néző házban született.

Mikor a kis Janika született: atyja 49, anyja 45 éves volt. Még nem épen a késő öregség kora, de őket már teljesen megtörte a küzdelem s a sanyaruság. Édes anyja a szülés következtében megbetegedett, s különben is öregebb lévén teje alig volt. Hozzá járult az 1815. és 1816-iki inséges két esztendő csapása. 1815-ben alig termett valami, 1816-ban az árvíz teljesen elöntötte a szalontai határt, úgy hogy a Tiszáig dereglyével járni lehetett. A buza köblének ára száz forint, vagy egy köblös föld volt. Éhinség dult az egész vidéken. A kis Janika elpusztult volna, ha a köleséri jó szivű asszonyok, a kiknek épen gyermekük volt, nem jönnek el naponként többször megszoptatni a kis fiút. Szerencsére akkor már huszonhat éves nénjének Jámbor Jánosnénak épen ez időtájban gyermeke született, a jószivü testvér naponként kétszer-három-

szor eljött Janikát megszoptatni. A jó néne különösen szerette kis öcscsét, később is gyöngéden anyai nyájaskodással Jani fiamnak szólítgatta.

A keresztelő 8-ikán volt. Bagosi Mihály és Bujdosó Sára tartották a kis fiút keresztvízre.

Az öreg szülőknek egyetlen élő fiok, minden vigasztalások és reményök volt szomoru szegénységökben. Az öregség forró szeretetével dédelgették, s bizonyosan a Janika kedvéért az öreg apa, mikor egy kis pénzre tett szert, ujra elindult Erdélybe a nemesség keresése végett. Föl is vette ujra a pert a marosvásárhelyi királyi táblánál, a hová a biharmegyei törvényszék ujból utasította. De elöregedvén, végkép elszegényedvén, csak a kezdetéig juthatott. A megtört szülők gyermekök ápolgatásában, nevelésében s a vallásosságban találtak vigasztalást. Édes apja meg különösen abban, hogy az eleven-eszű Janikát «fiskálisnak» taníttatja, a ki majd kiperli az Aranyok igaz jussát.

Így Janikát erőjökön felől is taníttatni kivánták, apja a hamuban korán oktatgatta betüvetésre.

A kis fiú három vagy négy éves korában a betüket jóformán ismergette. Az öreg szülék a későkor szokása szerint folytonosan foglalkoztak vele. A kis fiú elméje erősen fejlődött, de mert a fuvó széltől is óvták egyetlen gyönyörüségöket, a szobát, udvart alig hagyhatta el, más gyermekkel nem játszhatott, elkényeztetett, félénk, tartózkodó és tulságosan komoly fiucska lett. Természeténél fogva is mély érzésü lévén, minden kicsiség bántotta s tépelődővé tette. Ilyen maradt teljes életében.

A kis viskóban teljes magányosságban teltek le a gyermek első évei. Öreg szülein kívül más nem lakott nálok, szegénységök miatt cseléd sem volt, egyedüli mulatságok a biblia, a zsoltárkönyv olvasása, egy-egy népi könyv, mely

a ház vagy a szomszédok mestergerendájáról került elő. Szigoru, puritán vallásosság volt első nevelője, tréfa alig, kétértelmű szó meg épen nem röppent fel az egykori, elkeseredett hajdufi házában.

Janika tanulékony, s jó emlékező tehetségű fiú volt. A biblia, a zsoltár vonzóbb helyeit hallomásból már igen korán megtanulgatta, sőt apja olvasókönyveiből is tudott egyetmást elmondogatni.

Kis inges gyermek korában nagy esemény történt anyai nagyapja házánál a szomszédban. Menyegzőt ültek. Persze Janika is átmegy s a kunyhóban a főző asszonyok körül ólálkodik. Ekkor hallja, hogy valaki a szobában gyászos hangon, predikálvaformán erősen beszél, míg a hallgatóság hangos nevetést folytat a nagy megindultságtól. Kiváncsian befurakodik, s a kemencze padkáján látja Juhász Mihály dinnyecsőszt, a ki onnan a dagasztó-széklábra kiterített, lepedővel elfödött halott felett víg-szomoru halotti beszédét tartja, ugy hogy a hallgatóság majd kétfelé dűl. Maga a halott is röhög rajta a lepedő alatt. Juhász Mihály meg adja a módját a papolásnak, a kezében tartott gyékény kanáltartóról olvassa le a nevetségesebbnél nevetségesebb megemlékezéseket a halottról. A kis fiú nagy csodálkozással a papoló mellé somfordál, hogy lássa, miféle csodálatos könyvből olvas. De bármiképen erőlködik, közellátó szemeivel betüt nem lát a kanáltartón. Eközben Juhász bátyó kegyesen befejezi gyászos-beszédét.

— Jó, hogy meghalt szegény, mert ha tovább él, holló meg a varju lett volna kántora.

Ebben a perczben egy veder vízzel leöntik a halottat, a ki egy ugrással feltámad a násznépség nagy hahotája közt.

Janika most már megértette a tréfát, de az sehogy se fért a fejébe, hogy a kanáltartóról mikép lehet annyi mulatságos dolgot elolvasni. Addig sündörgött a bátyó körül, míg egy

alkalmas pillanatban megkérdezte tőle ennek az olvasásnak a titkát.

A Belgrád ostrománál még II. József idejében megsebesült öreg katona nagyot sóhajtott erre a kérdésre:

— Hej fiam, ha én olvasni tanultam volna, nem lennék most dinnyecsősz és a város bolondja. Egy darab kenyér jutott volna öregségemre is.

Janika most még büszkébb lett betütudományára, haladt is benne erősen.

A bibliát, zsoltárt és a keze ügyébe esett bibliai történeteket, ponyváról került énekeket mind elolvasta. A zsoltárokat nemcsak olvasni, hanem jó hallása lévén, csinosan énekelni is tudta.

Mód nélkül vágyott az iskolába is, de gyenge testalkatú lévén, szülei csak hat esztendős korában eresztették oda, a mikor már latinul a Miatyánkot és a Credót is el tudta mondani, sőt értelmét is venni.

A szalontai nép mindig nagy szeretettel volt iskolái iránt. Az anyák az iskolára érett fiúknak a hosszu ing helyett gatyát szabtak kedveskedésül, a mi a kis muzsafiaknak szerfölött tetszett. Janika, a mikor már gatyájában büszkélkedett, édes anyjával, a ki rendes templombajáró volt, átal az asszonyok közé ülni, hanem a kórusra sompolyog fel a nagyobb fiúk közé. Oda leülve kinyitja zsoltárját s a fiúkkal együtt buzgón énekel.

A kántor: Csere József, a ki az éneklő fiuk közt nagy fegyelmet tartott, észreveszi Janikát, s csodálkozva látja, hogy a kis fiú zsoltárából olvasva csengő hangon, jól énekel. Ez mentette meg Janikát attól a szégyentől, hogy le nem kergette onnan, sőt mikor lejönnek a templom udvarára, meg kérdi: hol járt iskolába, kinek hívják? Janika elmondja k nek a fia és hogy ő még nem iskolás. Ekkor a rektor me

tudakolja tőle: kitől tanult olvasni? Janika felel rá, hogy otthon édes apja volt oktatója.

A kántor erre kezénél fogja a kis gyermeket, beviszi az iskolába Szabó Károly, a híres rektor elébe. E puritán erős karakterű ember tudománya és egyeneslelküsége miatt nagy tiszteletnek örvendett. Később czeglédi pap és esperes lett, Kufsteinben halt meg mint fogoly, a hová a forradalomban tanusított hazafias magaviseletéért került.

Gvadányi «Peleskei Nótárius»-nak czímlapja.

A rektor kikérdezi és olvastat a kis fiúval. Janika folyékonyan olvas, elmondja latinul a Miatyánkot és a Credót, a két oktató férfiu nagy gyönyörűségére, s elragadtatására.

Ezzel jó híre meg volt állapítva s mikor nem sokára rá 1823-ik év tavaszán apja iskolába küldte, a jól olvasó s már is olvasottsággal biró Janikát a rektor elsőnek tette. A mint lábát betette az iskolába az akkor divó Bell-Lancaster rend szerint tanítgatta a gyengébbeket. Ez a teher egész szalontai iskolai pályáján nem szakadt le a válláról.

Hires diák is volt az első percztől kezdve. A többi altanítók, a városbeliek csodájára jártak. Különösen a latin Miatyánk és Hiszekegy keltett általános feltünést. A külső emberek nem egy krajczárral jutalmazták jó feleleteit.

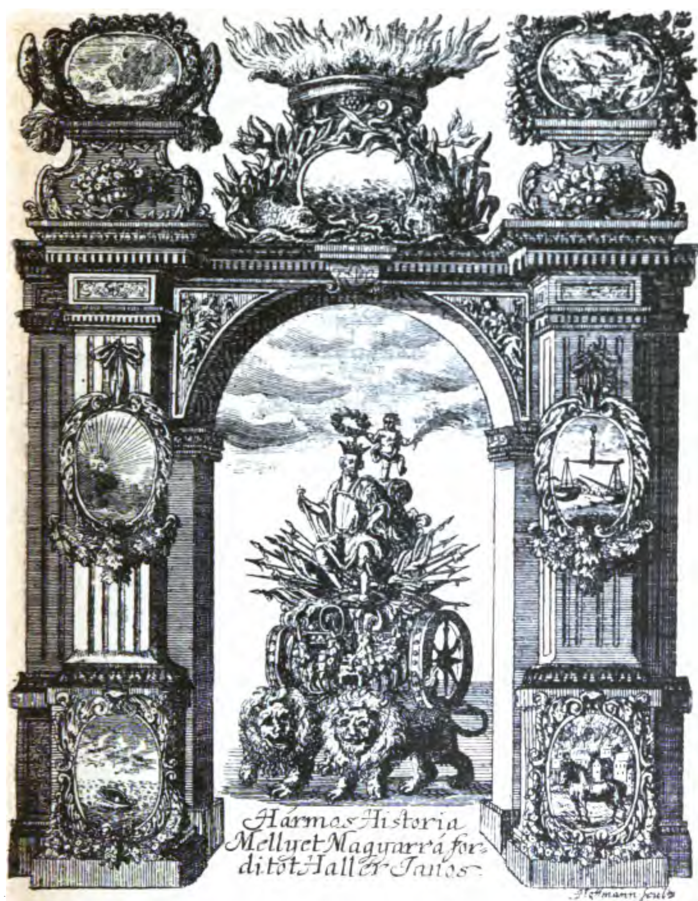
Igy hát az iskolázás kitünő sikerrel folyt, de olvasás vágya is nőttön nőtt. A mi könyv kezébe került, azt mohón ette. A bibliát kétszer-háromszor elolvasta. Gvadányit, Haller hármas históriáját, Decsi Ozmanographiáját mohó vágygyal át meg át böngészte. Könyvekért felkutatta az egész várost, elkölcsönözte, s kedvére gyönyörködött bennök. Az uj irókhoz: Kazinczyhoz és iskolája tagjaihoz nem férhetett. Erről a szalontai közönség még nem tudott semmit. A mult századi népies iskola irói járták még akkor és Csokonai. Ezeket olvasgatta Janika is. Azon felül nagy érdeklődéssel hallgatta a szalontai mondákat hős Győry Jakabról, a hajdujúst kereső Bakóról, a kit apja házánál is látott, s a ki az utolsó királyig menő volt a hajdu szabadságért, a török-fogó Vargáról, Toldiról, a hajdúk vitézségéről. Ezeknek híres dolgait apja beszélgette el neki. Képzeletét még inkább táplálták a kék hegyek alján fürdő délibábos rónaság történelmi, mondai emlékei. A Gyilkos rét a hol a törökség Györy cselétől ezrével fult a lápokba, a Testhalom, a hová temették a csatában elhulltakat, a Szigettó

Gvadányi József.

(Egykorú vízrajz.)

meg a komor, tetőtlen, csonka torony, mindmegannyi emlék a multból, mind foglalkoztatta a kis tanuló fejlődő lelkét.

Haller «Hármas História»-jának czímlapja.

Szalontának határa változatosabb rónaság az alföld egyéb pusztáinál. Erdélyi bihar-béli hegyek oda kéklenek a nagy rónaságra, a melynek változatosságot kölcsönöz sűrű erdő,

kisebb liget, a rohanó Kőrös, a rengeteg szikes legelő, s kövér buzavetés. A népélet is tarkább, a sok viszontagságtól érdekesebb, egyuttal régies szokásokban bővelkedőbb, mint másutt az alföldön.

Ez a hatás mindvégig megmaradt Arany lelkén. Az uj népies, a régi nyelv művészi ujveretű vegyüléke az ő költői nyelve, a mondák nevelték epikus költővé.

Igy aztán már II-od éves grammatista korában* nem ismert nagyobb embert a versirónál, a könyvcsinálónál. Ebből az időből maradt fenn egy versezet, a mit hajdani kedves præceptor ura tiszteletes és tudós Dévai Bálint már akkor árpádi, később tárkányi rektor nevenapjára irt le vagy tulajdonképen rá alkalmazott. Hogy nem maga szerezte világos onnan, hogy a vers élénk reminiscentia Gyöngyösi Murányi Vénusa II-ik énekének 136-ik versszakára, ő pedig a Venust csak 1847-ben olvasta.

Különben iskolai pályájának első része zajtalanul, csendesen folyt le. Szorgalmasan feljárt, a tárgyakat könnyen és lelkiismeretesen tanulgatta. A mi kis szabad ideje volt, azt többnyire otthon öreg szülei csöndes hajlékában töltötte. Segített nekik kis gazdálkodásukban, vagy otthon olvasgatott. A tanulók zajos játékában is nagy ritkán vett részt. Ebbeli tapasztalatlanságának aztán áldozata is lett.

Megismerkedett egy vásott iskolatársával, a ki ravasz, furfangos gonoszcsont lehetett. Elcsalta többször a toronyba harangozni, a mi Jánosunknak szerfölött tetszett. A toronyból lejövet egy nyitott ablakot fedezett fel, a honnan a templom karzatára lehetett mászni. Téli idő volt, de hogy könnyebben mászkálhassanak, csizmájokat még a toronyban levetették. Janika aztán a magáét a karzat egyik padjára tette.

* A mostani II. gymn. osztály.

Pista ekkor álnok hirtelenséggel a templomba dobta. A karzat csukva volt, onnan a templomba nem lehetett bejutni. Jani sirt-rítt, hogy megy a hóban mezítláb haza, aztán meg hogy számol majd otthon a csizmáról. Ekkor a csalárd fiú azt a tanácsot adta neki, hogy a templom ablakának hatszögletű ólom keretét fejtegesse le, s a nyiláson benyulva az ablakot kinyithatja. Az ablakon bemászva csizmáját kihozhatja. Arany úgy cselekedett. Ekkor a fiú rárohant: «Feltörted a templomot, ha feladlak: vagy kerékbe törnek, vagy eklézsiát kell követned.» Az istenes fiucska elborzadt, s félelmében minden iskolai csemegéjét neki igérte, csak hallgasson. A mi szőlőt, almát, aszalt szilvát kapott ezentul az iskolába, azt mind e jó madár lakta föl.

Egyéb ilyen balesetéről nem igen tud a krónika. Legfeljebb egy kis makacskodásáról van emlékezet. Egyszer édes apja valamiért megpirongatta, sőt talán az is megesett, hogy valakit megvertek. Mire ő nagy elkeseredéssel világgá bujdosott. El is jutott a szalontai homokgödrökig. Estére azonban szerencsésen haza érkezett.

Mikor a másodévi grammatista osztályt bevégezte, a rektor az év végén kijelentette, hogy a Márton-féle német grammatikát minden legénynek még kell venni, mert a jövő iskolai évben a német nyelvet is tanulni fogják. A grammatika ára négy ezüst huszas volt. Nem nagy összeg, de Aranyéknál igen számot tevő, ugy hogy a kis fiú aggódva említette szülei előtt a rektori parancsot. Apja megigérte neki, hogy a bor árából a négy huszast kiszakítja és a könyvet neki megveszi. Janika aggódva gondolt rá: de mikor lesz még a bor leszűrve?

Éppen ekkor Győrös községben egy Nadányi nevű földesur halt meg. A temetésre kivitték a szalontai particula énekkarát, a melynek egyik jó hangu tagja Arany volt. Jani

addig nem volt Szalontán kívül sehol se. Kicsinyléssel nézte az oláh falut, a szalontai viskóknál is hitványabb gunyhóit, festett kis templomát, apró tornyát, kis harangjait, a melyeknél oda haza egy-egy kolomp is különb. De azért meg nem állhatták, hogy meg ne rángassák csodálatosan földig érő kötelét. Szólásuk szintén bizonyosan nem elégítette ki őket.

Annál nagyobb uri mód várta őket este a halottas házban. A cselédszobában terítettek fel nekik vacsorára, még pedig uri pompával. Olyan porczellán edényekben és ezüst evőeszközökkel, a milyeneket ők soha se láttak. De rövid ideig tartott a nagy pompa. Alig kezdtek az evéshez, a szakácsné mérgesen berohan, elkapkodja előlök az ezüstöt és fa kanalakat hoz helyettök. Persze ez a csere az ő jó étvágyokat egy cseppet sem csökkentette. Ennél a rövid ideig tartó pompánál még nagyobb jelentőségü volt, hogy a kapott pénzből minden énekesnek, így Aranynak is két huszas jutott. Megvolt hát a Márton-grammatika árának fele, a mit apja két huszassal kipótolva még a szünidőben megvette a könyvet, s olvasgathatott belőle. Mikor felment az iskolába, már olvasni jól tudott, és egy kicsit a szabályokból is.

Különben a temetésre járást jótéteménynek nézték abban az időben, a mi bizonyosan az is volt, kivált ha mennél ritkábban akadt olyan halott mint Hóvar Csotó Gyuri czigány kovács, a kinek temetésénél Janika is fujta a discantot. Mikor a czigányok közeledni látták a kántort a hét éneklő gyerekkel: iszonyu fájdalmokban hajokat tépték és rettenetes sikoltozásban törtek ki, ordítva nagy veszteségöket. A temetés végén ők heten öt krajczárt kaptak, a min csak úgy tudtak megosztozni, hogy Arany és egy másik szerényebb társa semmit sem kapott. De Aranyt ez a gyászos temetés végkép nem szomorította el, egy versben emlékezett meg Hóvar czigányról, a mely szól ekképen:

E sírhalom fedi Hóvar Csotó Gyurit,
Végsőt fujt szuflája, lett azután murit.

(A következő versekre tanulótársa Megyeri Ferencz már nem emlékezett, csak a tartalmát tudja, hogy az összes kovács szerszámok gazdájok halálán üvölteni, recsegni, sivítani kezdtek. Azután így folyt a vers:)

Mert oda gazdájok, nem tér többé vissza:
A pálinkát tőle a föld pora issza.
Oda se hederít a feltámadásra,
A hívó angyalok nagy harsonájára.
De ha sugják neki: «itt a szalmás üveg.»
Tüstént azt feleli: köszöntse rám kelmed!»

Még egy nevezetes temetése volt 1831 táján a traktuális főgondnoknál Geszten. Tisza Lajos kis lányát, a későbbi miniszterelnök testvérét temette a szalontai énekkar. Ekkor énekelték Arany egyik versét is, a mire iskolatársa Pápai Ferencz jól emlékezvén, megmaradt. Közönséges jó rímű halotti vers, semmiképpen sem versenyezhetik a czigány gyászverssel, a melynek végső fordulata szatyrikus éllel csattan.

Különben mint tanulótársai mondják, ilyenforma versei halomra gyűltek. A verselés annál nagyobb kedvvel ment, mert egyik tanítója szintén nagy mester volt a Rimkovács-féle (Kovács József öngyilkos pátkai tanító) ékes versek gyártásában, a hol öt szótag is egyezett a sor végén, a mi persze kegyetlen erőlködéssel ment. Nem volt ez különben kárára a kis poétának, mert a vers technikáját már jókor megtanulta. Arany később, ha a compositióval tisztába jött, a mi nála mindég fődolog volt, bámulatos nyelvismeretével, a mely a régi és uj nyelvre egyformán kiterjedt, könnyen költött vagy barátainak irt verseit még könnyebben rögtönözte.

A temetéseken kívül Janika mint jó diák még a transparentes tisztelgéseknél is a főszerepet játszotta. Nagy divatban volt az akkor Szalontán; míg a szűk markú mæcenások körül metszett ív papiroson kapták a köszöntő verset, az előkelő világnak már transparent kellett. Egyszer egy ott állomásozó főtiszt nevenapját tartotta. Ez alkalommal olyan transparentet készítettek, mint egy pofonütött generális kalap. Janika a fejébe huzott egy báránybőr sipkát, a melynek

Régi hajdúsági ház.

tetejében egy égő gyertya világított, erre borították a papiros generális kalapot, a melynek oldalán vörös betükkel ott lángolt a házi ur neve, a hátulsó oldalán pedig: «Éljen sokáig.» Míg a köszöntő verset énekelték, Janika szemben állt a közönséggel, a mely a megtisztelt uri ember nevében gyönyörködött, mikor az ének bevégződött, elmésen megfordult, hogy a szives, jó kivánságot is mindenki meglássa.

Mindennél a sok dicsőségnél Szatmári István tanulótársa későbbi 48/49-iki honvéd főhadnagy csak azt irigyelte Janitól, hogy szép oroszlánokat tudott rajzolni. Pedig akkor a

szalontai iskolában fekete táblán krétán és egy nyullábon kívül egyéb rajzeszköz nem volt. Bizonyosan valamelyik nemesi czimerről leste le az eleven eszü fiu az oroszlánt.

Ilyen események közt folyt le az iskolázása folytonos tanítgatás és tanulás között. A szalontai iskolának, mint általában az akkori gimnáziumot pótló particuláknak egy tanára: úgynevezett rektora volt, a fiu elemi iskolákat pedig V. és VI. osztálybeli jobb poéták és rhetorok tanították. A rektor mellett legfeljebb még egy corrector volt, ki az elemi iskolák altanítóira ügyelt, és a grammatistákat (I. II. gimnáziumi osztály) tanítgatta. A syntaxisták (III-IV. osztály), a poéták (V. osztály), a rhetorok (VI. osztály) tanítása a rektorra volt bízva, a ki rendesen a debreczeni kollégium végzett diákjai közül került. A particulából mentek a fiúk, a ki pap, tanár, vagy jogász akart lenni, a hat évi felsőbb tanfolyamra a collégiumokba. Onnan a reformátusok kiválóbb tanulói külföldre mentek, vagy ha szegényebbek voltak, három éves rektoriákra, a milyen a szalontai is volt, hogy egy kis pénzt szerezvén külföldi egyetemet látogathassanak.

Világos, hogy ilyen rendszer mellett a rektor a legnagyobb szorgalommal sem taníthatta az összes osztályokat egymaga. Segítségére voltak a jobb diákok, a kik a gyengébbeket correpetálták. Arany igen jó előkészülettel jövén fel az iskolába, kezdettől fogva tanuló és tanító volt egy személyben. Maga emlegette többször hajlott korában, hogy tanítva tanult a legtöbbet. Korán megszokva azt, hogy magára maradt tanulmányaiban iskoláit is hamar abba hagyta, művészetig vitte a magántanulást. Iskolázása hiányosságát tökéletesen pótolni tudta. Szélesebb körű nyelvismerete és tudománya volt, mintha az akkori bel- és külföldi iskolai tanfolyamot elvégezte volna.

Elemi iskolás korában Dévai Bálint volt Arany kedves

tanítója, a ki maga is tanuló rhetor (VI. osztályu) vala, a kinek csak nem tudta elfelejteni azokat a drága ajándékokat, a melyekkel dajkálkodott vele, «mint édes anyja az ő gyermekével». Utána Cséke Lajos és Derecskey József voltak tanítói. Cséke később a szomszédos Árpád községnek ötven esztendőn tul tanítója volt. Általánosan szeretett és kedvelt ember, kinek halála után a község márványemléket állított. Derecskey lévita lett valahol Felső-Biharban.

Első rektora a gimnáziumban 1829-ig, syntaxista koráig, Szabó József, a későbbi geszti pap, a kivel Geszten még találkozunk. Szabó szalontai fiú volt. Egyáltalán nem sokat törődött iskolájával. Víg és könnyelmű természetű eszes, de kóbor ember lévén, inkább a társas életben szerepelt tréfás csinyeivel, vagy kopóvadászatra ment, s az iskolát Arany nyakába csapta, s neki nem egyszer rektori és præceptori teendőket kellett végeznie. Pápai Ferencz iskolatársa beszéli, hogy a helyettes rektor magyarázatából majd többet tanultak, mint az igaziéból.

Ez alkalommal történt, hogy a gyermekek az akkori szokás szerint hónok alatt egy-két darab fával az iskolába gyülekeztek, mert télben ilyen fával fűtötték az iskolát. Pápai és egy másik tanulótársa magyarul beszélgetve léptek át az iskola küszöbén. A szemes Arany — minthogy az iskolában csak latinul volt szabad beszélni — rögtön rájok kiáltott:

— Non licet hungarice narrare. (Nem szabad magyarul beszélni.)

Pápai erre a fával végig simította Jani avult tépett bundáját s jó darabot leszakított vele.

Az osztály nagy röhögésben tört ki. Erre a szelid Arany is nagyméregre gerjedt és sértett önérzetében hirtelenséggel latinra fordított egy magyar káromkodást.

— Cancer edat te! (Egyen meg a f . . .!)

A lármára bejön a rektor s kérdi, mi történik itt. Arany hűségesen bele kezd, persze latinul:

— Iste Franciscus Pápai laceravit meum meum — izé!

A bunda nevét nem tudta latinul. Az izé szóval segített magán. A rektor is elnevette magát, a tanulók szivesen követték példáját. De ő se mondta meg a bunda latin nevét. Azonban nem bünteti meg Pápait, mivel látja, hogy a bunda utolsó napjait éli, de kis præceptorát szobájába hívja s egy ócska téli felöltőjével megajándékozza. A kis termetű rektor ruhája a körülményekhez képest elég jól illett a kis præceptorra is. Igy aztán nem teljesült a tanulótársak jövendölése, a mely szerint Jani még a debreczeni kollégiumot is e bundában járja ki.

Szabó Antal volt második rektora, a későbbi ottományi lelkipásztor. Szorgalmas tanító, szelíd jó ember, kinek szüretjén Arany nevezetes szerepet játszott. A rektornak ugyanis egy nyilas szőlőt is adott az egyház. Szüretkor rendesen a tanulók szedték le a szőlőt. Ez alkalommal délig bevégezték a szedést, mikor a fiúk közé vetődik a vén muzsikus Szilágyi egy társával; kettőjöknek szeme csak három, hegedüjökön is csak három húr volt. Az öreg muzsikus csupa régi nótákat próbálgatott a hegedüjén, az ujakat már mind elfelejtette. A dévaj diák sereg el akarta kergetni. De Jani, a ki a gitárt is már pengetni kezdte, érdeklődött a régi zenedarabok iránt, nem engedte a vén czigányt. Pohárral kezében elmondta, hogy pusztulnak a régi erkölcsök, szokások, nóták, ujakon kap már a világ . . . Végül az öreget megölelte. A lelkesedett fiuk erre a szüleiktől küldött élelemmel, borral erősen megvendégelték a vén czigányt, a kinek talán utolsó jó napja volt ez. A diákok magok is többet ittak a kelleténél Aranynyal együtt. Ez volt szalontai diák pályájának egyetlen kirugása a hámból.

1832-ik évben Lente Pál jött ki rektornak, de ez csak egy évig maradt Szalontán, mert Szoboszlóra választották meg jegyzőnek, s ott is halt meg.

Utolsó rektora Kovács Pál, a későbbi debreczeni tanár volt, a ki szintén lelkiismeretes tanító lévén, irodalmilag is sokat tanult tőle Arany. Kovács nem mindennapi tehetség volt. Klasszikus latinsággal beszélt s Petőfi költeményei nagy részét latinra fordította. Ő vetette meg Arany klasszikus műveltségének alapját. Az ő könyvtárából olvasta Arany kedves latin iróit.

A jó, mély érzésű fiu aggódva, szomorusággal látta szülei szegénységét, a kik kevés könyveinek megvételét is, csak nagy ügygyel-bajjal tudták teljesíteni, azért még 1831-ben, mikor a II-od évi syntaxis végén járt, teljes joggal folyamodott Balogh Péter esperes lelkészhez «*a vakanciában levő praeceptorság iránt*». Folyamodványában elmondja, hogy szülei őt nyolcz esztendő óta gondosan taníttatni igyekeztek, de előregedvén, édes atyja elvilágtalanodván, a további taníttatást nem teljesíthetik.

A præceptorságot elnyervén, szüleitől az iskolába költözött, a hol a többi altanítókkal együtt lakott. Ezzel az élet rögös pályájára lépett. Eddig is mint jó tanulónak 5—6 fiút ki kellett kérdezgetnie, de most már tanuló, tanító volt egy személyben, kis fizetéséből megélnie, takarékoskodnia kellett, hogy debreczeni iskolázására egy kis tőkét gyüjthessen.

Az 1795-ben kiadott és Szalontán érvényes Bell-Lancaster rendszer szerint, a melyet különben a kálvinista iskolák kisebb-nagyobb változtatással mindnyájan követtek, a többek közt el van számlálva a præceptorok kötelessége is. Minden præceptornak kötelessége, harangozás idején, mint soros harangozónak a toronyban megjelenni és egy negyed óráig harangozni. A templomnak és keritésének ajtaját ő nyitotta

fel, ő csukta be az isteni tisztelet után, lelkére kötötték a szabályok azt is, hogy jól megnézze a præceptor, nem zár-e be valakít vagy valamit. Minden énekszós, vagy predikácziós halottnál egy præceptornak jelen kellett lennie, sőt ha a temetés pompája megkövetelte többnek is. A præceptor járhatott lakodalmakba, névnapot köszönthetett, a hol illendő, tisztességes verseket mondhatott, sőt ez kötelessége is volt. Kötelessége volt még az is, hogy az adományokkal, a mely kásás, tüdős hurkából, egy kis pecsenyéből vagy egy nehány kongó pénzből állott, megelégedjék, jó néven vegye és megköszönje.

Ennek a tetejébe jött az elemi iskolák tanítása. A fizetés? Ez sor szerint sok, de értékre vajmi kevés. Ingyenes lakás az iskola szobájában a többi præceptorokkal együtt. Fa annyi, a mi a tanulóktól hozott fából az iskola fűtésétől megmaradt. Ezzei fűtötték a præceptorok szobáját. Élelme az ugynevezett kókvia, a házsor szerint való főzés. Tengeriszedés idején minden gyermek után négy cső tengeri. Tavaszszal minden gyerek hozott két tojást, nyáron két csirkét. A præceptorok részére a templomajtóban adakozás végett ki volt téve a persely, azonfelűl a temetéseken, lakodalmakon, névnapi köszöntőkből is bejött egy nehány garas, a min a præceptorok egyformán osztoztak, így évi pénzbeli jövedelmét 25—30 váltó forintra lehet tenni. E közös jövedelmen félévenként osztoztak. Őszszel egy kis buzát is szedtek részökre, a miből szintén 4—5 köböl jutott egynek-egynek. Megtörtént az is, hogy egy-egy módosabb gazdaa csirkét, csőtengerit talléron váltotta meg a præceptor elébe járó fiú kedvéért, hanem nagyon ritkán.

Ilyen volt a kis, uj præceptor helyzete az iskolában, a mely első szegletház volt a nemes város hivatalos helyiségétől. Az iskola előtt volt erős kőfalkerítéssel a templom, a

kerítés és iskola közt lévő téren a kaloda és deres. Ott kapták le a hibát tevőket az öt körmükről s keserves jajgatásuk behallatszott az iskolába, vagy kalodába tették az apró tolvajokat, nyakokon a lopott libával vagy egyéb apró jószággal. A rektori szoba gyűlőhelye volt a város értelmesebb embereinek. Ott beszélgettek, vitatkoztak a szalontai kis világ minden ujságáról. Mindennek a szele elhatott Aranyig is, a ki különben olyan híres tanuló, mint a milyen nagy, kis poéta volt. Verseit még a vidékre is elküldözték a rektorok. Híre eljutott a traktualis főgondnokhoz: Tisza Lajoshoz is ő is tudott apró verseiről.

Két esztendeig præceptoroskodott a szalontai iskolában, végig járván ezalatt a II-ik syntaxist, a poétai és rhetori osztályokat. Tanulása és tanítása ugy ment, hogy a rektortól naponkint 3 órát kapott, reggel, délben, este, egyébkor a saját kis tanítványaival foglalkozott. A maga mívelésére csak a kora reggeli vagy esti órákban szakíthatott időt. Egy szobában többed magával lakva, sokszor beszélgetésöktől olvasni sem tudott. A késő éjszakából lopott rá időt, hogy tudásvágyát kielégíthesse.

A kis tanító oly buzgósággal látott hivatalához, hogy a tanítás rendszerének javításán is törte fejét. Az alig 15 éves fiu szakított az addig szokásos abc tanításmóddal s a hangoztató, írva-olvasó módszer szerint tanított, a melynek hasznát tanítgatás közben vette észre. Oly ujítás, a mi csak a legújabb időben terjedt el általánosan.

Hogy az ilyen szegényes iskola mily fontos szerepet töltött be minden rendszerbeli gyarlósága mellett, arra legkiáltóbb példa Arany János és édes apja. Az öreg pór ember a latin nyelv némi ismerete mellett mennyi irodalmi hajlandóságot vitt magával az iskolából az életbe. Janika Virgiliust, Horatiust, Ovidiust nemcsak örömmel tanulta, hanem az

iskolában nem olvasott részeket is át meg átvette. Olvasta azon felől Iustiniust, Svetoniust, a skót Buchananus latin verseit, sőt a tanítás akkori rendje szerint maga is irogatott latin verseket, így aztán erősen gyarapodott a latin nyelvben való jártassága. A népies iskola műveit Csokonaival együtt majdnem teljesen megismerte. Kezébe jutott egy Auróra és Péczely Lantja is. De az a költői nyelv, a mit ott olvasott, csak megbotránkoztatta az ő népies eszejárását.

Olyan ismeret ez, hogy — Arany verselésre való tehetségét nem tekintve — ritka mostani VI osztályt végzett tanuló vallhat ennyit a magáénak. Ha még hozzáveszszük, hogy a szalontaiak közül kevés olyan ember akadt, a ki legalább olvasni ne tudott volna, míg az értelmes paraszt emberek között nem egy volt olyan, a ki az előkelőbb vendégeket latin nyelven üdvözölni képes volt, valóban csak elismeréssel lehetünk ez iskola iránt, a mely a maga szegényes eszközeivel ilyen eredményt tudott elérni.

Ez az iskola adta Aranyt a magyar nemzetnek. Ez iskola nélkül Arany János legfeljebb rigmusos nótafa vagy olyan kedélyes rögtönzővé vált volna, a milyet nagyapja házánál látott Juhász Mihály dinnyecsősz személyében.

Arany a præceptorságot azért fogadta el első sorban, hogy szegény szülein, a kik könyvre, ruhára való szerény költségeit is alig tudták fedezni, segítsen. De meg azt is remélte, hogy takarékossággal félre tehet valamicskét kollégiumi tanuló pályájára. De abból a kicsi fizetésből, a sovány kókvia mellett, vékonyan maradt a kollégiumi élésre. A két öreg sopánkodva, aggódva ült össze jó nénjével Jámbornéval, hogy mi lesz már a «Jani fiúnkkal» Debreczenben. Iparkodtak is volna egynehány forintot szerezni neki, de János váltig bizonyítgatta, hogy annyi pénze van, a miből akár egy félévig is meg tud élni.

Bevégezte a rhetorikai osztályt 1833-ik év szeptember havában. Debreczenbe november elsején ment, mert akkor kezdődött a tanítás ideje.

Egy kisebb fenyőfa láda, ládafiával volt minden terhe. A ládában több könyv mint ruha, s egy ócska gitár. Nehéz szivvel vett búcsút szüleitől, szülőhazájától kétséges szívvel látta szekeréről a debreczeni homokot, a várost nagy veres tornyával és iskolájával. Neki kétszeresen keserves volt a megválás, hazulról alig volt tovább a szomszéd faluknál, s most egyszerre egy kaszárnya diák közé cseppent a félénk tartózkodó fiu, a hol olyan idegennek érezte magát.

III. A DEBRECZENI DIÁK.

Ott ül szerényen a »bagoly« terembe.
Halvány, sovány alakját hosszu tóga
— Mint gyászlobogó a nyelét — fedi.

A bagoly-diák. Szegénysége. Kisujszállási praeceptor. Fizetése, tanítóskodása. A vércse-diák élete. Tervei, ábrándozása. Szinésznek áll.

Az akkori rend szerint Arany subscribált az iskolai törvényeknek, felfogadván erősen, hogy azoknak teljesen aláveti magát, megtartja minden időben. Ekkor lett tulajdonképen első éves diák, philosophus, tudniillik, kollegiumi nyelven: bagoly diák. Szerényen elfoglalhatta helyét az első évesek tantermében, a mely a kollegium homlokának legte-tejében volt s Bagoly fellegvárnak hivaték.

A református kollegiumok az angol bennlakó rendszert követik, csakhogy sokkal szegényesebb másolatban. Angliában tudományos pályára csak a gazdagabb családok sarjai mennek, a kiknek kényelmes ellátásukról megfelelő díjért a tanintézetek gondoskodnak, a szegény fiúk részére pedig alapítványok vannak. A debreczeni collegiumi rendszer alkalmazkodik a szegény tanuló ifjúsághoz. Bennlakást ad majdnem ingyen, de egy szobába 8—9 tanulót zsúfol össze, fát is ad, de csak félölet, a közös étkezés jótéteménye csak kísérletképen fel-felbukkan, aztán abban marad.

Ilyen diákkaszárnyába került Arany János, a hol az alsóbb iskolásokkal 1417 diák taposta a kollegium udvarát. Lakása a többi nagy diákokkal egy ódon egyemeletes épületben volt, a melynek helyén a mostani belső udvari diáklakások

vannak. Az épület még Bethlen Gábor idejében készült, nemcsak sötét, de nedves salétromos volt. Itt lakik a tógátus diák, a ki fekete reverendaforma hosszú öltönyt, tógát visel s az említett jótéteményben részesül, azonfelül énekel a temetéseken, a miből egynehány garast lát s joga van a legáczióra, de ebből az első éves «bagolynak» már nem jut, mert sok az érdemesebb, vénebb diák, a ki előtte választ. A tógátus ezenfelül bibliát olvas a templomokban, ha szükség van rá imádkozik, a nagyobbak predikálnak. Vannak azonban publicus diákok is, gazdagabb szülők gyermekei.

Debreczen.

Ezek kinn laknak, jótéteményre nem számítanak és olyan ruhát viselnek, a milyen nekik tetszik. Ezek csak a három évi philosophiai kurzust és az egy évi jogot végzik el, a rákövetkező két évi theologiai kurzust már nem kötelesek hallgatni. A szegényebb tógátusoknak ez múlhatlan kötelességök, a kiknek igy hat évig kell a kollégiumokban lakniok. Ezután két-három évi rektóriát kaptak, a melynek elvégzése után külföldi egyetemek látogatására mehettek azzal a kis pénzzel, a mit rektorságok idején megtakaríthattak.

Ez a pálya nyilt volna meg Arany előtt is, de megtört nagy szegénységén. Megtakarított néhány forintja csak éppen arra volt elegendő, hogy tógát vegyen rajta, a mely halvány

sovány alakján úgy lengett, mint gyászlobogó nyelén. A tudományszomj meg lett volna benne, de a sanyarú inség megtörte testét és lelkét. Még a legszegényebb sorsú diák is többet kaphatott hazulról, mint ő, a kinek, ha öreg szülei és jó testvére küldtek is egynehány forintot, az mind nagyon kevés volt nyomorúsága enyhítésére. Csak úgy számíthatott volna nagyobb segítségre, ha öreg szülei a kis házat a fejök felett vagy a földet adják el szájokból. Erre még csak nem is gondolhatott a gyengédszivű fiú. Ereje megtört, tanulása gyengébben ment, mint rendesen s hogy további tanulására egy kis költséget szerezzen, a főiskola szenioránál Tóth Mihálynál, a ki később ott theologiai tanár lett, præceptorságra jelentkezett.

A szeniori könyvben 1834 márczius 18-áról Arany János latinúl írja be: «Arany János 17 éves, helvét hitvallású, magyar, szalontai bihari származás, el vagyok bocsátva a kis-újszállási iskola præceptorává». Fizetett pedig az iskolának kibocsátó levélért pecsétdíjat 1 p. forintot, a nagyobb rektóriákért 3 p. forint volt a díj.

A félévi vizsgát e tájban adták a tanulók, de Arany a vizsgára nem jelent meg. A mint az iskolai érdemkönyvből látjuk, mint első éves philosophus tanúlt ásványtant, pædagógiát, német nyelvet, számtant és görög nyelvet. Kalkulusai helyett neve után van jegyezve: vizsgát nem tett, mert præceptornak ment el, különben elsőrendű.

Az új tanító kiviteléről rendesen az eklézsia szokott gondoskodni. Tavaszszal szokott a præceptorság változni, ilyenkor több és több szekér jelent meg a kollégium nyugoti kapuja előtt, a mely diákot szállított a különböző egyházakba. Egy-egy ilyen szekér megjelenése általános feltünést keltett a kollégiumban, a nyurga, kalapos, hosszúszoknyás ifjúság körében. Nagy érdeklődéssel tudakozódtak: kit visz-

nek el megint? Irígykedve nézték a szekeret, rágondolva a szünnapokra, legációra, az édes otthonra. A barátok és cétustársak (az egyszobában lakók) vígan sürögtek-forogtak az újdonsült præceptor körül, a ki ősi szokás szerint elutazása előtt való estén exitust (borozással egybekötött vacsorát) volt köteles adni.

Az új tanítót a kis-újszállási kurátor és Vásárhelyi Dániel segédlelkész vitte Kis-Újszállásra. Arany a kollegiumi nyomorúságnak hátat fordítva igen jókedvű volt. Adomázott és a művelt segédlelkésznek az irodalom egynehány termékét elszavalta. A 17 éves ifjú annyira megnyerte a kurátor és a pap tetszését, hogy ezek erősen dicsérgették az új tanítót, így azután mindenki nagyon szivesen fogadta őt.

Évi fizetése volt 80 forint váltóban, 72 véka buza, 60 véka árpa, 3 véka kása, 80 font só, 80 font háj, 12 font faggyú, 30 font szalonna és fél öl tüzifa. Föld négy köblös, a mit maga tartozott munkáltatni.

Tanította pedig Arany az alsó nemzeti iskolát, az első elemi osztályt. Vizsgát kétszer adott, márczius és szeptember végén. A kis-újszállási ez évi iskolakönyvbe Arany János sajátkezűleg beírta, a mit kis tanítványaival elvégeztetett. Így Benedek Mihály debreczeni püspök híres tankönyvének első öt szakaszát, 55 zsoltárt, iskolai könyörgéseket és egynehány állatot ismertetett, megtanította a római és arabs számokat, írást és olvasást s fejből számoltatott velök. Volt 59 tanítványa, kik közül még vagy 17-en élnek.

A szerény, tartózkodó ifjú, a ki kötelességét lelkiismeretes pontossággal végezte, elöljárói és annak a kis körnek, a melyben forgott, szeretetét teljesen megnyerte. Dorka Ilyés az egyik pap, különben is szivesen foglalkozott iskolai ügyekkel s abban az időben kiváló pædagógus hirében állott, szintén jóindulattal volt iránta, iskolái folytatására

A debreczeni collégium manapság.

buzdította. Rektorja Török Pál, a későbbi pesti superintendens irodalmi hajlamait ismerte meg, könyvtára nyitva állott előtte. Arany a mennyire hivatala engedte, éjjel-nappal olvasott. Itt leginkább az új költői iskolához tartozó írókat forgatta, a kiknek stilusát hidegen bámulta. Népies fordulatokkal teljes nyelve semmiképen sem tudott hozzászokni ahhoz a pathoshoz, rhetorikához, a mely műveiket jellemezte. Saját irodalmi próbálgatásait e művekkel elítélve látta, különben is csekély önbizalma megingott miattok. Az új nyelven nem tudott már, a régin mint paraszt nyelven, nem mert írni. Inkább olvasott hát, a németek közül Schillert eredetiben s Vergilius egy pár énekét lefordította. Ezt azonban Szalontán összetépte. Tanúlt egy deák-franczia nyelvtanból is, megkezdvén a nyelv elemeit.

Ily ismeretekkel így megrakodva a pap és rektortól jó bizonyítványnyal, de sovány erszénynyel 1835-ik év április elsején Debreczenbe jő újra, hogy tanulmányait az első éven ott folytassa, a hol elhagyta. Tanulta ugyanazokat a tudományokat, mint a téli félévben, kivéve, hogy nyárra az ásványtan helyett növénytant tanított Kerekes Ferencz, az a nagytestű és nagytudományú professor. A neveléstanból oktatgatta a lassú beszédű, túlságosan szőke Zákány József, vagy a mint a diákok tréfásan mondani szokták a penna csinálás mesterségére oktatja a «baglyokat». Mert Zákány ezt is megmutogatta óráin. Különben hasznos tudomány vala ez abban az időben, mert a tanító kötelessége volt az apró fiúknak a lúdtollból pennát faragni. Ha ezt meg nem cselekedte az iskolamester, az írás tanítása megakadt. Zákány bevezetésül a külső illendőség tudományát tanította. Az elöljáróság ugyanis zokon vette, hogy a debreczeni diákok híresek voltak nyersességökről. Zákány József tudományával kivánta őket palléroztatni. Görögöt és számtant az első éve-

Debreczen főtere a Nagytemplommal.

seknek lector vagy præses ranggal egy esküdt diák tanított, Farkas Sándor nevű eleven eszű ifjú ember, a ki mint debreczeni városi hivatalnok fiatalon halt meg.

Ennyi tudományt kellett bevenni a «novitius diákoknak», a kik Arany idejében is zsúfolva ülték meg termöket, lévén 130-an. Nem csoda hát, hogy a tanuló egyénisége elveszett a nagy tömegben, hogy a szigorú Kerekes professor óráján is megtörtént, hogy a mutogatott ásványdarab, a melynek sorra kellett járni a diákok kezén, dévajságból megrekedt valamelyik padban s helyette egy darab brugó (kollegiumi barna kenyér) vándorolt kézről-kézre. A mathesis és physika nagytudományú professorát Sárvári Pált, a ki a latin nyelvű előadáshoz volt szokva, a jókedvű diákság fél-magyar fél-latin keverék nyelvét, hangos hahotával vagy bőgéssel fogadta. Az öreg úr el nem tudta gondolni, mit tudnak ezen nevetni s összeszidva a philosophusokat, ott hagyta őket. De később annyira megszokta osztályában a zajt, hogyha olykor csendben maradtak a múzsafiak, elvesztette az előadás fonalát. Az öreg úr külsejében, szokásaiban sok öntudatlan komikum volt. Szűrét húsz évig is elhordta s egyik szárnyát a sárba lógatta le. Beszédközben szájából a nyál szerte frecsegett. Valami sajátságos orrhangon beszélt. A szelíd lelkű Arany csendben és megbotránkozással látta és hallgatta az ily csinyeket s iparkodott kötelességéhez híven, a tudományokból mennél többet elsajátítani, de mindig belsőleg elégedetlen és unott kedélyű volt. A tanárok közül minden esetre a legnagyobb hatással volt rá Péczeli József, a ki a második éven Horatiust s az Újkort magyarázta. Ez a szikár, sárga ember a legkiválóbb egyéniség volt a kollégiumban. Egyenes tartása, merev sárga arcza miatt viaszkatonának hivták. Magyarázata eleven és folyton érdekes, tanúlságos.

Most már nem nyomorgott úgy, mint a múlt esztendőben.

A jó kis-újszállási bizonyítványok valamennyire felé fordíták a tanárok figyelmét. Erdélyi József, a szentírás magyarázata és a napkeleti nyelvek közönséges és rendes professora kis leányának Rózának órákat adott. A kis leány később Kovács János gazdag ügyvéd, a híres Tánczos Kovács fiának felesége lett. Arany a tanárnál ebédelt, a mi rá nézve nagy jótétemény volt. Így nyugodtabban feküdhetett neki a tanulásnak. De bár az elsőrendüek közül a jelesek közé emelkedett, sok dolog bántotta. Közellátó lévén, a számtani feladatokból a táblán semmit sem látott, az algebra lényegét meg nem értve, a száraz képletek csak elrettentették. A görög nyelv elemeit már előbb magánszorgalommal elsajátítva, az iskolai tanítás grammatikai része csak untatta, inkább az egész munkának szelleme, költőiségével szeretett volna foglalkozni, a mely megkapta. Az ásványtanból, növénytanból, a növények neveinek száraz elősorolása untatta, a természetben magában szeretett volna gyönyörködni. De ott messzire alig lát. Mások lelki életét is az arczvonásain vizsgálná; a lélek, a szenvedély játékait szeretné megfigyelni, de a szem megtagadja a szolgálatot és saját lelkébe kell mélyednie. A tanárok zord szigorúsága, mely Debreczenben hagyományos annyira, hogy a diákok egyes tanárokkal még az utczán sem szivesen találkoznak s ijedt kedvetlenséggel ugornak be a mellék utczákba előlük, elkedvetleníti. Egyes tanárok gyengeségével szemben ez a másik véglet. Mindez az ő végtelen érzékeny s akkor különösen nyugtalan lelkét izgatta, elégedetlenné tette. Taposómalom volt neki az iskola egyhangúsága.

Egy-egy újkönyv, a mihez hozzá tudott jutni, tette változatosabbá életét s foglalkoztatta nagy kedvvel, örömmel. Egy franczia szövegen, a mely még csak a harmadévesek tárgya, vájta át maga magát lassan-lassan, találgatva értelmét a mondatoknak úgy, hogy ebben is derekasan haladni kezdett, a Kis-

Újszálláson megkezdett ösvényen. Egy-egy könyvvel, ha szótár vagy verses is volt, egész nap elcsatangolt a Nagy-Erdőn olvasgatva, kökényt, vaczkort szedegetett. Kijárogatott oda télen is gyér köpenyegében a fél ölfa végett, a mennyi minden cetusra esett s a mit a diákoknak kellett onnan beszállítani. A vágásban, a hol a favágók fejszéje csattogott, kis szalonnáját pirítgatva felejti a hideget s hallgatja, hogy dől ágyúzva, a fagyos tölgy. A hideg cetusokban aztán egy-egy orzott bitang palló is bekerül s a meleg köré gyülekezve, közös erővel kegyetlen «karczost» hoznak a lakótársak, a mitől megnyílik a jókedv és ömlik a dal a fiatal könnyűvérű keblekből. A tanyázó vidám fiúk danájába ő is jókedvűen belevág átható diskantjával.

Csokonai szobra Debreczenben.

Majd ismét egy rossz alabástrom sótartóból bicskájával próbálja kivájni rajta Csokonai Vitéz fejét. Ferenczy, az akkoriban hírre kapott magyar szobrász dicsősége kisérti meg. Folytatja a rajzolgatást, is, a miben Szalontán is nagy öröme telt s macskaszőrből ecsetet szerkesztve a festéshez is hozzá lát. Jó hallása izgatta, hogy zeneismereteit tökéletesítse, a hangjegyeket megtanulva szorgalmasan pöngette gitárját.

Ezek szerzik meg neki a változatosság gyönyörűségét, a komor, szürke egyhangúságban. Sóvárog valami czél felé, de nem tudja se módját, se útját lelni, de azt se tudja tulajdonképen, hogy mi volna neki való. Csak azt érzi, hogy a kollégiumban nyugalma nincsen.

Még lakótársai is terhére kezdenek lenni, bántja, hogy nem olvasgathat s nem tanulgathat, a mikor kedve jön rá, beszélgetésöktől. Így aztán kénytelen a késő éjszakából szakítani időt, hogy könyveibe mélyedhessen. E miatt a kollégium egyik főfelügyelője a contrascriba, jegyzőkönyvébe kerül, hogy reggeli hat órán túl ágyban találtatott. Ebben a jegyzőkönyvben fel van jegyezve: Joannes A. sero surrexit, monitus est. (A. J. későn kelt fel, megintődött.)

Az első évet különben jeles eredménynyel végzi be. A botanikából 15, a pædagógiából 17, a német nyelvből 18, a geometriából 23, a görög nyelvből 20-ik, általános osztályzata a 130 tanuló közül a 19-ik jeles.

1836-ban a «Vércse» diák korában már nem tud uralkodni nyugtalan vérén. A szinészet dicsősége háborgatja. A harminczad-közön levő szinház körül kereng mindig, a mi kis pénze van: szinházra költi, ha nincs, boldog, ha kívülről hangjokat hallhatja. Most már drámai műveket hajszol s a mit meg tud kapni, azt megtanulja; eljátsza a női szerepeket éppen oly tűzzel, mint a férfi szerepeket. Tükörből lesi, hogy változik arczán az indulat, van-e elég tekintélyes állása a hősi szerepekhez. Elfelejti a festészetet, szobrászatot, a zenét, hisz az mind messze van tőle, Pestig vagy tovább kellene menni érte, hát szinész lesz.

Ezt közelebb kapja, képzelete aranyos hímet varr arról, a mit ő dicső valóságnak tartott.

De tépelődése sem maradt alva. Eszébe jutottak szülei, a kik «fiskáriust» várnak belőle, a kikről tudta, hogy az

«actort» a komédiásnál nagyobbra alig becsülik. A tusa sokáig tarthatott, mert 1835-ben augusztusban nyilt meg a szinház s Arany csak a jövő év február havának végén jutott el hozzájok. A lelkesedés észbeli okokat keres, hogy e pálya hasznosnak tűnjék fel előtte és mások előtt is. Ime Szikszay Mihály a kollegiumból ment a színészethez s mint Réthy, hírre, dicsőségre kapott, Pázmán Mihály tanulótársa már köztök van és noha kopott az istenadta, de boldognak érzi magát. Nánássy Gábor senator úr ime már állandó lakó-

A régi Varga-szín épülete Debreczenben (1811—1835).
(Az első színjátszó hely.)

helyet épített nekik a város költségén, egész irodalom szól róla, a mely a szinészet fontosságát fejtegeti s magok a jobb-társulatok is azon az úton haladnak, hogy a társadalomban illő helyöket elfoglalják. Mindez azonban nem tudja teljesen megnyugtatni. Tervéről előbb gazdájának Erdélyi Józsefnek szól, a ki különben is gyenge, erélytelen, s ő nem tesz ellenvetést. A komoly papi ember talán a tehetség jelét gondolta benne megnyilatkozni, még azzal is megbiztatta, hogy míg a társulat Debreczenben lesz, kis leánya oktatását továbbra is rá bízza.

Ez tűz volt az olajra, hogy lángolt még aztán, mikor az öreg Sárváry meghallja szándékát s magához hivatván a «Vércse» diákot, szavaltatta, csengő hangján megénekeltette s lelkesülten meg is áldotta. Erősen mondogatja neki selypes kiejtésével: «Csak Szekszpirt, Szekszpirt, domine». Még ajánló levelet is ad neki a színész direktorhoz.

Kedves dolog az, hogy így egyezteti meg diákunk kötelességtudását és rendszeretetét ábrándozásával. Kevélyke és önérzetes a bizonyítványára, úgy gondolja, ez a szinészetnél is majd egyengeti útját. Kiveszi, aláíratja minden professorával, a kik fejöket csóválva hallják szándékát.

Az 1836-iki érdemkönyvbe be is van jegyezve: ante examen publicum discessit, ceterum eminens. (A nyilvános vizsga előtt távozott, különben eminens.) Minthogy már márczius harmadikán neve a színlapon volt, februárban hagyta oda a kollegiumot bú nélkül, az ifjúság rózsás reményével.

IV. VÁNDORSZINÉSZ.

Nem oly szép, sejti, mint kivül az élet:
Erdő, terem, kulisszák, kortinák,
Mind lécz, papir, vászon, kötél — fonák.

Debreczeni szinész. Kóbor út Nagy-Károlyig. A szinész-mindenes. Szigeti gyönyörüségek. Az álomtól — hazáig.

Debreczen akkoriban egyik főhelye volt a szinészetnek. Nem is volt Magyarországon város, a mely oly állandó régi szinészettel dicsekedhetett volna, mint a puritán kálvinista Róma. Már 1798-ban rendes társulat játszott Debreczenben. Az erdélyi színtársulat mindig itt ütötte fel tanyáját, a mikor Kolozsváron az áldozatkészség meg-megcsappant, hogy innen újra Kolozsvárra térjen vissza. Így ment ez még e század elején is. A debreczeniek — mint általában akkor mindenütt — nemcsak mulatságnak tekintették a szinészetet, hanem mint hatalmas eszközt «a nyelv megkedvelésére és kipallérozására».

Innen van, hogy a magyarországi szinészet e főhelyének özvegy Károlyi József grófné megyeri szinháza összes felszerelését odaajándékozza. 1814-ben a Károlyi grófok nagy-károlyi magánszinházának felszerelései is ide kerülnek. A debreczeni színháznál hatalmas tehetséggé nevelődik Kántorné. Megfordulnak itt László, Fáncsy, Egressy Gábor, Réthy Mihály (Szikszay) a nemzeti szinház kitünőségei. 1835-ben a Harminczados közön Nánássy Gábor városi tanácsos (a Bolond Istók N. szenátora) a város költségén állandó szinházat épit. Széchenyi pedig már 1832-től izgat a

pesti állandó szinház mellett. A szinészet felé fordúl az egész ország közvéleménye. Ily körülmények között nem csoda, hogy a lelkesedő Sárvári megáldotta az ifjú Aranyt, Erdélyi pedig legalább nem ellenezte, hogy beálljon közéjök.

Egressy Gábor.

Az új színház 1835-ben augusztus elsején nyílt meg. Igazgatói Eder Gy., Csabay P., Fáncsy Lajos, László István és Szákfy József voltak s egy évre szerződtették a tagokat. Arany február végén jelentkezvén a directornál alázatos szerény arczczal, miután egy darabig künn fészkelődve tétovázva kereste a kilincset, jelenté, hogy bizony ő «actor» szeretne lenni. A szó helyett inkább eminens bizonyítványától és az ajánló levéltől várt hatást. A direktor megkérdezte

tőle: tud-e tánczolni vagy dalolni? A táncz nagy követ hengerített Thalia ifjú jelöltjének szivére, mert bal lábszára kissé hosszabb lévén, e miatt járása is imbolygó volt, a tánczra lábát sohasem billenté. A helyett megtanúlt hősi és egyéb szerepeit emlegette, hanem a dallást azt már erősíté, hogy tudja. Az igazgató hidegen nézett végig soványsága miatt hosszúnak látszó termetén, a mire Aranyunk rosszat kezde sejteni és szive elszorúlt. Csak Sárvári professor ajánló levele deríté fel a direktor úr arczát s bár fölöslegesen, de mégis fölvevé.

Mily boldog lehetett az ábrándos fiú, mikor első este már szétnézhetett a színpadon. De nyomban ott terem a tépelődés is, a mely rögtön fölfedezi, hogy a kulisszák, kortinák fonákja oly bizonytalan színű, nem oly szép a terem és az erdő, mint kívülről gondolá.

Keresztül megy ő is a kezdő szinész kulissza mögött való láthatatlan, de annál hallhatóbb, dörgő szereplésén. Vaslemezt ráz, zivatart teremtvén, majd furkóval, mint tüzér, döngeti a padot, mikor az ügyelő úr az ágyúzásra jelt ád. Közbe változások alkalmával széket és egyéb requisitumot hord s a leeresztett függöny megett a félhomályban közellátó szemeivel, mint a vak veréb ödöng.

Ily előkészület után végre márczius 3-án szerephez jut. Ördög Róbertben Raupach népszerű regényes színművében egy tanácsost játszik. Ettől kezdve sűrűn megfordúl neve természetesen a színlap végén, a miből azt lehet következtetni, hogy első próbája meglehetősen sikerült. Márczius 5-én, mint katona lép a világjelentő deszkára. A Szebeni erdőt adták, Weissenthurm Johannától, a mely a színlap szerint honszerte ismeretes. Az erős képzelődéssel írt dara Almanrich erdélyországi fejedelem idejében játszik, Aran Cserkut nevű katona szerepét adja, a ki mint a fejedele

követje Bulgáriában jár. Másnap már Favágó az Argir és Heléne tündéres játékban, melyet az ismeretes honi rege után dolgoztak ki s több daljátékból alkalmaztak benne dalokat. Csabayné játszotta Tündér Ilonát, a kinek igen szép hangja, de arany haja nem volt. De márczius 12-ikén Arany is egy kisebb énekes szerephez jut. A Weigl-féle Sweiczi családban. Mint a falusiak egyike ő is énekel. Itt vette hasznát Arany kótatudományának, kiváló ütemérzékének. Hangja csengő, eléggé iskolázott, de kissé gyenge, magas bariton volt. Másnap újdonság kerűl színre Meisl tüneményes vígjátéka «A három század» 1736, 1836 és 1936, a hol Arany az utóbbi század inasszerepét játsza. Márczius 15-én Máczy Imrének «Számkivetett Magyar» czímű szomorújátékát adják. Arany e darabban Béla királyfi inasát játsza. A darab különben végképpen megbukott. Az első részét még elég erővel játszották a főszereplők, de már a másik fele, a melyben a «Honművész» szérint a magyar karakter sincs találva, lanyhán ment. 17-dikén «Az aggteleki barlang» megy, egy vigsággal elegy három felvonásos színjáték, a mit a miskolczi színház részére írt «Egy hazafi». Nem tetszett a debreczeni publikumnak, legalább a «Honművész» debreczeni tudósítója szerint sokat ásítozott a közönség. Arany ebben a második «ármás» szerepét játszotta. Az «ármás» pedig ingyenes rendőri hivatal volt, a kit a fiatalabb gazdák közül hetenként felhajtottak, hogy a «város cselédi»-vel a rendet fentartsák.

Már nagyobb hatása volt Tóth Lőrincz költői darabjának: az Átoknak. Drámai tekintetben ez is sok kifogás alá esik, de erőteljes nyelvét hévvel tudták tolmácsolni az előadók. Arany mint negyedik paraszt szerepel e darabban. Márczius 20-dikán Telepy György eredeti vígjátékában újra csak Márton inas Ledinszky lengyel nemesnél. Most már csak már-

czius 26-ikán lép fel újra. Bizonyosan azért, hogy első nagyobb szerepére készülhessen. Babocsay Istvánnak még 1805-ben nyomtatásban «Vígkedvű Mihály» czímű színjátéka jelent meg, a mely kedvelt hatásos darab volt s gyakran adták. Arany Biczó István városi tanácsost játsza. Kis szerep ugyan ez is, különösen tanácsos társa Dobozihoz mérve, a ki egyik főalakja a cselekvénynek, de mégis több valami inas szerepnél, mert Biczó uram mégis részt vesz a játékban

A Nánássy-ház Debreczenben.
(Szinházul szolgált 1835—1861 közt.)

és az utolsó szó is az övé. E körülményből annyi mégis látszik, hogy Arany tett némi haladást a színpadon, mert különben egy hónapi működés után ilyen önállóbb szerepet még nem biztak volna rá.

Az első havi működés hát elég jól sikerült s Arany kedvét nem törhette meg. Reménykedhetett, hogy haladni fog e sikamlós pályán.

De Arany téved, mikor önéletrajzában azt állítja, hogy április elején a társulat valami szinházi cselszövény következtében eloszlott. A társulat ott volt áprilisban is és Arany is játszik, de nem annyiszor, mint az első hónapban. Olyan

szerepet sem kap, mint Biczó István, de azért szerepei valamivel magasabb fokon vannak az első havi inas szerepeknél.

Április 4-dikén a «Neszlei torony» czímű rémdrámában egy tisztet személyesít, 9-dikén Dumas hatásos darabjában a «Korona és vérpad»-ban az udvarnokok egyikét adja, április 12-én «Aline a golkondai királynő» czímű tüneményes tánczczal elegyített vígjátékban Arany neve a színlap utolján fordúl elő, mint pásztorfiúé. A «Vasálorcza» első részében április 16-án kanczellárt ad, a harmadik részben egy tisztet. «Turandot»-ban április 17-dikén, mint a második orvos szerepel, 18-án «István a magyarok első királya» megy és a király második hívét játsza. Április 20-án újra a «Korona és vérpad» megyen Aranynyal az udvarnokkal. 24-én a Neszlei toronyban adja megint a tisztet, 25-én a «Vasálorczában» a kanczellár és a tiszt kettős szerepét. Azután még kétszer játszik Debreczenben. Szabó Pál «Magyarok külföldön» czímű színjátékában április 28-án és 30-dikán a «Sirhölgy» czímű érzékeny játékban. Ez utolsó darabban a tierhaupteni kolostor kapuőre volt.

Ebből látjuk, hogy a társulat minden hónapban csak 15-ször vagy 18-szor játszott. Az első hónapban Arany tizenöt játék közül tizenegyben lép föl. Az előző hónapban négyszer nem játszik, áprilisban hétszer.

Megvan a társulat utolsó előadásának színlapja is május elsejéről. Ekkor «Angelo Padua zsarnoka» kerül színre. A szinlap alján búcsúzik az igazgatóság a közönségtől. «Azon szerződésnek — így szól a búcsú — mely az igazgatás és a társaság más tagjai között egy évre köttetett, határnapja elérkezvén: a t. t. hazafiaknak, kik pártfogások által intézetünk eddigi fennállhatását segítik, szíves köszönetet mondunk a részvényes igazgatók.»

A társulat ősrégi szokás szerint tavasztól-tavaszig szerző-

dött. Debreczen földművelő város lévén, nyáron át a lakosság legnagyobb része a tanyákon gazdálkodott, legfeljebb vasárnap járt be tisztát venni. Ilyenkor a színészet pártolásának sem módja, sem ideje nem volt. Azért a társulat csak takarás után augusztus havában jött be főállomás helyére. Május elejénél tovább a tavaszi munka miatt megint nem maradhatott. Így tehát csak arról lehetett szó, hogy a társulat együtt maradva valamely más jobb állomásra húzódik, de úgy esett, hogy a jobb tagok kedvező szerződést kapva nevesebb társulatoktól, oda készültek. A társulat így szétszakadozott. Aranyt mint új színészt ebbe nem avatták bele, azért volt váratlan rá nézve a feloszlás.

Arany kétségbeejtő állapotba jutott. Mitevő legyen? Visszatérjen a kollégiumba, honnan oly nagy reményekkel távozott, ez nagyon keserves sors lett volna az ő önérzetének. Haza menjen szegény, öreg szüleihez, azzal a hírrel, hogy «fiskáris» ugyan már nem lesz belőle, a mint várták, de színész már volt. Ennek a gondolata is irtóztató előtte. Nem tudott volna megállani öregei szemrehányó arcza előtt, a kiknek egyetlen reményök volt. Érzékeny lelke most sajgott tőle először, mily ballépésre vetemedett.

A vízbefulónak szalmaszál volt Hubay színésztársának felszólítása, a ki az indulás perczében ajánlotta neki, hogy tartson velök. Hubay és Szákfy József ez a két kolompos színész is ott maradt magnak Debreczenben. Ezek a társulat hulladékaiból egy kis kóbor csapatot szerveztek, a mivel a felvidéki városokban akartak szerencsét próbálni. Ilyen kollegiomból szökött szerencse-lovag volt még Hegedüs, később a nemzeti szinház tagja és még egynehány, úgy hogy két szekérrel zsúfolva voltak. Aranynak rögtön indúlni kellett velök úgy a mint volt, ágyneműjét, ládáját fehérneműjével annál a becsületes civisnél kellett hagynia, a kinél szál-

Kántorné.

(Bernhoffer Károly festménye után.)

láson volt. Még meg kellett köszönni, hogy neki is szorították egy kis helyet a szekeren. Különben sem illet meg kezdő színészt annyi lom.

Így indultak neki az aranyfövenynyel ékes Nyir felé ernyős szekereiken, Arany maga a kocsis mellé jutott, legalább nem vette el az ernyő a kilátást. A fiatal ember könynyen vigasztalódik. Gondolá, majd a talentumot oda künn jobban megbecsülik, játszhat eleget. Aztán izgatja a remélt változatos élet, a sok regényes kaland, a min átesik. Így a remény szivárványát jó színesre festi. A nagy homokban, a hol a gebék a kocsit nem birták, versenyt gyalogol a többi férfiakkal. Ebéd helyett aztán nagyot delel, mert pénze nincs s a director úr élelemtarisznyájából meg semmi joga falatozni. Megyen ő is tovább, versenyt dalolva a könnyűvérű csapattal, míg elérik első eldorádójokat: Nagy-Károlyt.

Ott csizmadia vagy egyéb színben felütik Thalia oltárát, a melynek deszkáit szabadjegyért ácstól, asztalostól kéregetik el. Arany fúr, farag, varrogatja össze a rongyos kortinát, kulisszákat, még festeget is rajtok. Még nyomdásznak is kellett lennie, ha a színlapokat írni megunta.

Nagy-Károlyban csak nagy keresés után akadt a nyomdász házára. Az udvarra lépve annak közepén egy fehérgubás öreg emberre talál, a ki fát vagdal. Arany cselédnek gondolja, megkérdi hát tőle, hol találja meg a nyomda tulajdonosát. Az öreg ember a baltát le se téve kezéből, azt feleli, hogy ő volna a nyomdatulajdonos. Arany elmondja erre, hogy sziniczédulát akarna nyomatni. Az öreg nagy ímmel-ámmal dünyög, mondván: nem tudja, lesz-e elég betűje a nyomtatáshoz. Azzal elindulnak egy kamaraforma helyiségbe s ott nagy keresgélés után sok fiókból ügygyel-bajjal szednek össze annyi betűt, a mennyi egy sziniczédulához szükséges. De így eltöltve az időt, Arany segített a nyomás

mesterének a festéket is elkészíteni s egyesült erővel szedték és nyomták ki a sziniczédulákat.

Festett, varrott, írt és nyomtatott színiczédulát, este meg játszott, de ennyi nagy fáradság után csak annyi volt a díja, a mennyi a szörnyű «proportió»-ból kikerült. Hiába ült kifestett orczával a szinész-pénztárnok a kasszánál, hiába gyült ámuló pofákkal a derék publikum, a pénz gondviselője egyre rémesen susogá: «sehogy se gyűl a kassza».

Mert a szín vagy állás jó publicuma méltó jússal vagy deszkáért, vagy székért s egyéb megszámlálhatatlan «requisitum»-ért üldögélt, ottan várva a mondókát, így aztán Aranynak is a bőven megigért huszonöt frtjából jó ha egy nehány huszas jutott. Hozzá még a remélt szerepek is szépen elmaradtak. A főbb kolomposok magoknak alkudták vagy veszekedték ki, így Aranynak csak a színlap végéről jutott. Hozzá még a darabokat sem ismerhette meg, csak épen azt a részét, a mely az ő szerepe volt, mert bibliothekáját féltékenyen őrizte a director. Leginkább ének, kotta és irodalmi tudománya vitte egy kis tekintélyre, mert az éneket be tudta tanítani, vagy hogy egyiknek-másiknak irodalmi ismereteivel útbaigazítást adott. Bántotta társainak nagy léhasága is. A vénebb tagok csak játszani akartak, de tanulni már méltóságokon alól volt. Rendszeres próbának se híre, se hava. Ha összegyűltek is: fecsegéssel, ivással vagy kártyával töltötték a vénebbek az időt, rávárva, míg egy hosszabb mondókát az asztal mellől a súgó után elhadartak. Hogy szerepök rövidebb legyen, a mellékszemélyek szerepét kihúzták, kurtították, hogy mennél kevesebb szavok maradjon nekik és a mellékszerep vivőjének is. A társulat csekély személyzete is kényszeríté őket iszonyú kurtításokra, a min az ép izlésű Arany felette megbotránkozék.

Így tette semmivé a sivár, keserű valóság szép álmait.

A kétség is gyötörte, hogy tehetsége sincs a színészethez, az öntudat kigyói furdalták, hogy pályáját tönkre tette, szegény öreg szüleinek keserűséget szerzett. Így hordozta a súlyos emésztő igát még Nagy-Károlyban, Máramaros-Szigeten nyomorogva testi és lelki szenvedések tengerében.

Szigeten a nemes csizmadia czéh színjében ütötték fel ponyvasátrokat s az egész nemes czéh ilyen jogon ingyenes hallgatójok volt a többi számtalan requisitum adókkal egyetemben. Itt a fogadóban zálogba ette magát az egész társaság. Arany, a szemérmes Arany már szökött az evés elől, kínzó gondolataival a hegyeken bolyongott, áfonyát vagy gyümölcsöt szedegetve, vigasztalásul Horatiust olvasgatva, a melyet zsebében magával hozhatott vándorútjára. Mire jutott? Egyetlen rend ruhája, fehérneműje, mit ha mosat, kölcsön kell kérni mástól, egy garas nélkül ily léha környezetben, a melynek minden cselekedete éles tövisként szúrta aggódó, lelkiismeretes szivét. A becsületes magyar városban, a mely tele van zsidóval és aranyos főkötős zsidóasszonynyal, az Iza vize, a melyen átgázolt s túl rajta a kedves Szalaván, a mely dísztelen neki, a legkeservesebben érezte magát. Egyszer a hegyeken bolyongva megszomjazott s előtte a kanyargó Róna, a mint közellátó szemei csalókán mutatják. Neki iramodik s a hegyszélről vagy tíz ölnyit csúszik lefelé, vége egyetlen nadrágjának. Lent iszik a vízből, sós, keserű, mint élete.

A társulattal nyomorgott egy jól pergő nyelvű Klárcsi vagy Boris színésznő. A szegény leány olvasni is alig tud, Arany próbálgatta feltörni elméje gyöpét. Különben elég csinos arczú volt ahhoz, hogy egy fiatal 19 éves kölök-óriás ideálnak lássa. Az ismeretség így meglevén, egyszer előadás után Klárcsi-Boris hátbavágja színészünket nagykendőbe burkolt csomagjával. «Kísérjen haza», mondja neki mosolyogva.

Máramarossziget a hatvanas években.

Arany hóna alá kapva a csomagot, szerényen halad a kisasszony mellett, a ki egyre nevet. Így érnek Klárcsi lakására, a mely nappal sóáruló kamara, estve pedig Boris-Klárcsi hajadon fekvőhelye. Klárcsi húzza az ifjú kezét: «jőjjön hát be», súgja neki. A fiatal ember megdöbbenésében az égre néz és e találékony felelettel vágja ki magát: «késő van instálom» s nagyot köszönve elsiet.

Felháborodva utálta meg az olcsó szerelmet, mint a legyet a borban s még jobban megvetette környezetét, a melyben forogni sorsa kényszeríté.

Arany tépelődő természetével csak erős megrázó hatások után tudja magát elhatározni, hogy e szerencsétlen társulattal végképen szakítson. A mint egy nap háborgó lelkiismeretével az erdőn bolyongása közben elaludt, azt álmodá, hogy édesanyja meghalt. Ez álom oly erővel hatott rá, hogy most már elhatározta: haza megy.

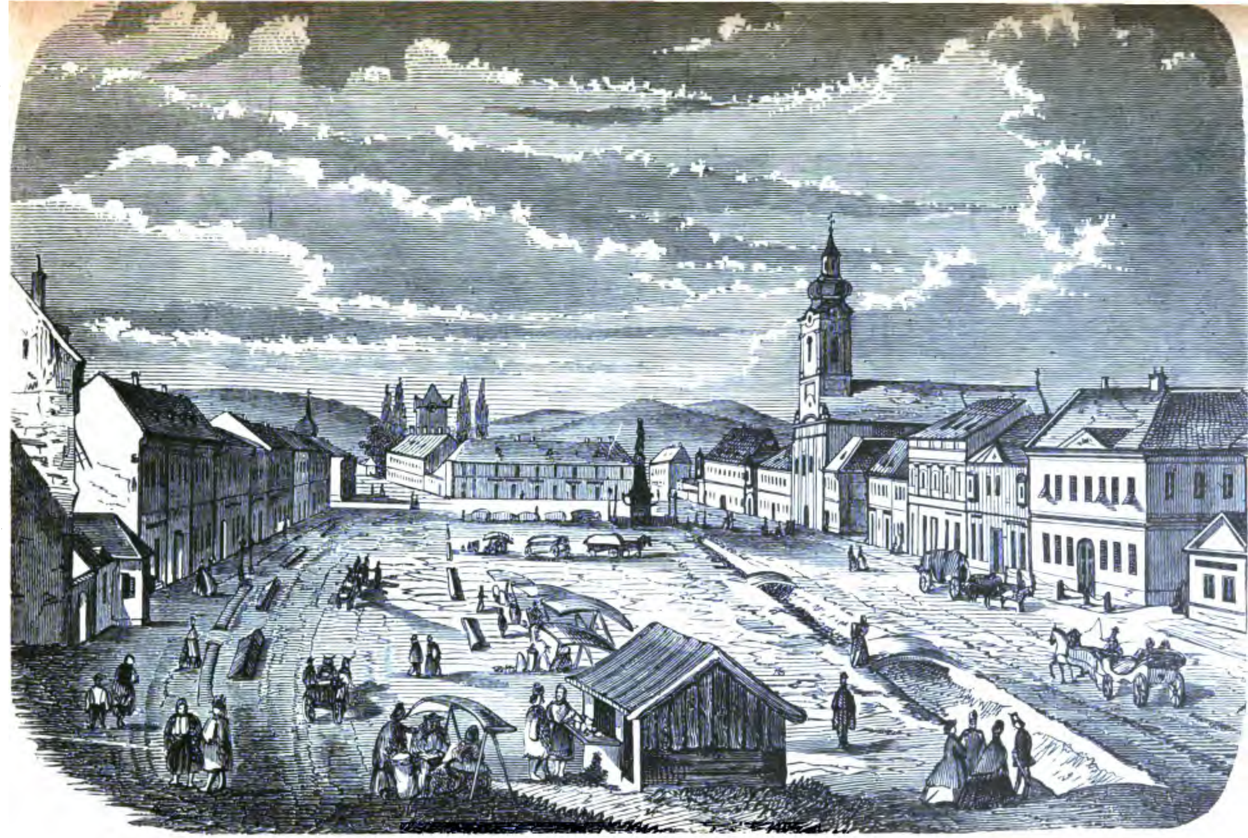
Sziget legalább negyven mérföld Szalontához. Neki se tisztességes ruhája, se pénze az útra. Mikor a fizetés napja elérkezik, a directorhoz fordúl s egy huszast kap tőle. Szándékáról azonban fölöslegesnek látja vele szólani. A piaczon nyolcz krajczárból czipót és kevés szalonnát veszen s elindúl egyedül gyalog. Július végén kelt keserves útjára. A zsebkendőbe kötött kenyér és szalonna volt minden terhe. A dél már az országúton lelé, este fordúl az erdőnek s a medvetalálkozás háborgatja, a miért védelműl egy lógó galyat szakít le. Megkönnyebbülve sóhajt fel, mikor maga előtt látja a sószállító oláh fuvarosok hosszú szekérsorát. Ütöttkopott mivoltát látva, csúfos idegen szóval kérdik: kicsoda, hol jár? Paraszt módra szóval öklelik, de legalább, a hol kifognak: a rakott kazal tűznél a hűvös hegyi éjszakán megmelengetheti fázó tagjait.

Hajnalban még be sem fognak, ő már útra kél, oda kö-

hintve nekik az adjon Istent s megy, a míg csak inai bírják. Halálra fáradtan rogy le valamelyik kocsmapadra, hogy virradatkor megint tovább iramodjék. Az eső verte, a hűs hegyi levegő átjárta csontját, bőrét, kínosan köhög, de a szép táják még így is elbűvöli. A harmat-szivárványos hegyoldal, lent a sziklavölgy, a mely fakupás csurgójából üdítő vízzel kinál, nézésével el-eltelik. Lekerül az ugocsai tölgyes lapályra, majd az ecsedi láp körül a rekkenő hőség izzasztja. Egy hajdúnak is szemet szúr a szegény vándor s behajszolja urához, a ki írásait kéri tőle, még jó, hogy jeles bizonyítványát idáig őrizgette s megmutathatja a rend őrének, Jóó szolgabírónak.

Így ér Debreczenbe, a hol a nagy kollégium hátal ki az alacsony házak közül, a honnan ki van zárva örökre. Fél, hogy találkozik valamelyik szoknyás diákkal, lekerül a Csapó-utczán, egyenesen a szalontai útra vág. Pénze, kenyere rég elfogyott erejével együtt, de bezörgetni sehol sem mer.

Testben-lélekben összetörve kilencz nap múlva ér haza. Apját vakon, anyját betegen találja. A kóbor fiút csak anyja tudja mentegetni szerető szivével, a miről tudja, hogy nem érdemes rá. Ott kell állnia öregjei feddő tekintete előtt s vezeklése most tökéletes.

Máramarossziget főtere Arany János idejében.

V. A SZINÉSZBŐL CONRECTOR.

Ifjú voltál, ifjú voltam,
Árva voltál, én szegény:
Nem volt messze, olyan összeillő pár a földtekén.

Anyja meghal. Egy posta-expeditor. Conrectorsága. Rozványéknál. Munkái. Ercsey Juliánna. Reménytelen állapota. A városházán.

A tizenkilencz éves ifju ember állapota kétségbeejtő volt. Szülei szánandó, inséges helyzetben, atyja most már mindkét szemére tehetetlen vak lett, anyja beteges. A bogárhátu kis viskóban a nyomoruság ütött tanyát. Ez az esztendő gyászos év volt a szalontaiakra nézve. A május 8-iki nagy dér és a rákövetkező áldozócsütörtöki hóesés minden tavaszi vetést tönkretett. A nyár rendkivül száraz volt, a gabona magot nem csak arasznyi szalmát adott. A legelőkön a fű kiégett, a takarmány hiánya miatt a lábas jószág legnagyobb része elhullott. A Kúnságon sem termett semmi, az odavaló lakosság csapatostul vonult keresztül Szalontán, kenyeret és munkát hiába keresve. Aranyék pár lova, tehene elesett az éhségtől, télire csak egy kis tengerijök volt. De a nyomoruságnál még jobban fájt az apának, hogy egyetlen reménye: fia, a kinek jövőjét rózsaszinben látta, a komédiásoktól jön haza, «fiskális» nem lesz belőle. Vége az Aranyok nemességének! Barátnak, rokonnak csak feddő szava volt János részére, csak szegény beteg anyja, és szerető nénje tudták mentegetni, s nem győztek örülni hazajövetelén. A szegény anyja mintha érezte volna, hogy nem sokáig gyönyörködhetik egyetlen fiában.

5*

De legnagyobb vádlója volt Aranynak saját öntudata. A család tehetetlen, inséges szegény, s ő maga épkézláb ember, osztozik velök a szüken jutott eleségen! Keserves kinokat állott ki, különben természettől is töprengő, érzékeny lelke végkép megtört, magát vádolva, komolysága buskomorsággá vált. Kerülte az embereket, a kevés beszédü ifjú, szófukar, hallgatag, magába vonuló lett, a ki önmagával kinlódik. Baját tetézte erős, kinos köhögése. Azt hitte róla, hogy tüdővész, a melytől csak a korai halál váltja meg. A sanyaru gyalogolás, a nagy uton a hideg esti levegő megtámadta mellét. Ugy gondolta, hogy napjai meg vannak számlálva.

A keserüség pohara még csak ezután telt meg csordultig. Kitört a kolera, a mely négy hét alatt négyszáz embert söpört el az élők sorából. Ezek között volt Arany édes anyja is, a ki augusztus 20-án halt meg. Szelid jószivü, szerető, munkás, vallásos család-anya dőlt ki benne, a ki gondos takarékosságával óvta meg kis családját a tönkremenéstől, s ura daczosságát higgadt józanságával valamennyire fékezni tudta, s a ki szerető szive egész melegével csüngött fián. Örök emléket állított neki költő fia Toldinéban. Tőle örökölte Arany józan higgadtságát, apai öröksége pedig az éles ész, a vígságra, tréfára való hajlandóság, erős képzelődés volt. Az Aranyok szenvedélyes vérét mérsékelte benne a Megyeriék szelidsége, józansága.

A gyászeset után egyedül maradt atyjával, a tehetetlen vak emberrel. Gyámolok a jó nénje Jámborné volt, de a ki maga is szegényes állapotban éldegélt. Apjának ápolója, «Jani fiamnak» mindég szerető pártfogója volt, s anyja helyét pótolta. Nénje iránt mindig háládatos tudott lenni s később is gyöngéd szerető öcscse volt, de elszomorította, hogy kis családjának tehetetlen tagja, a ki csak nézi mostoha sorsokat, de segíteni nem tud rajtok. Komédiás voltát csúfolódva

emlegette a szalontai ismerős világ, Arany keservesen látta, hogy művészi nyugtalan hajlandósága nyomoruságba döntötte, a világ nyelvére adta, szüleinek keserüséget okozott, s a tisztes hivataloktól, a melyre a kollégiom elvégzése után számíthatott volna, végkép elzárta. Keserüségében Debreczenből ládájában megjött összes verseit elégeti. Irói, művészi hajlandóságáról pedig végképpen lemond.

Ily sötét gondolatok közt teltek a gyász első napjai. Már augusztus végén azonban eljárogat Pápai István posta-expeditorhoz. Ez volt az egyedüli ember, a ki előtt szive megnyilt. Pápai csak úgy ráakadt erre a hivatalra. Multjáról, származásáról senki sem tudott semmi bizonyost, csak következtették, hogy Erdélyből kerülhetett Szalontára. Gyér beszédü, a komorságig komoly ember volt. De látszólagos ridegsége nemesen érző szivet takart, s a sors csapásai tették zárkózottá a marczona agglegényt, a ki kedvezőtlen állapotán való buját, gyakran mértéktelen boritalban temette el. Mert ez az egyszerű postahivatalnok nagy tudományu ember volt. Több európai nyelven beszélt, a latin klasszikusokban fölötte jártas, s kevés beszédében is éles észt, nagy olvasottságot árult el. Kiszolgált őrmesteri mivolta nyitott neki utat mostani hivatalára, de látszott minden szaván, hogy felsőbb iskolákat végzett, s magát magánszorgalommal is alaposan művelte.

Arany János aláírása.

Arany segített neki csekély hivatalos teendőjében, s Pápai a maga szerencsétlen ifjuságát látta megujulni e szegény fiatal ember sorsában, nemcsak tudományával volt segítségére, tanítván őt hivatalában a német nyelvre, hanem tőle telhetőleg sorsán is javítani iparkodott.

A postahivatal viskójában töltötte ez időben Arany a nap

legnagyobb részét. A szegény expeditor kenyerét is szivesen megosztotta vele, és mindenkinek dicsérte Arany szorgalmát és tehetségét.

Akkoriban Balogh Péter esperest volt az egyik pap, a kit karczagi rektorsága után épen mikor Pestre juratériára ment, sarkantyus csizmából öltöztették palástba, mint ő maga tréfásan szokta elbeszélni. 1822-ben választván meg őt papnak a szalontai nép. Ez évben ugyan is husvét első és második napján április 14-, 15én halt meg a szalontaiak két papja hirtelen halállal.

Pápai az esperesthez ment s Aranynak tanítói állást kért. Az esperest azzal utasította el: «Mig ő él, Szalontán nem lesz komédiás tanító». Pápai nem az az ember volt, a ki ily könnyen tágított volna. Fölkereste az akkori rektort Madas Györgyöt, sorra járta a presbitereket, rábírta őket Arany pártfogására. Ekkor ujra az esperesthez ment, s a maga tragikus sorsát élesen megvilágító szavakra fakadt. «Legjobb tanuló voltam az enyedi kollégiumban. Egy könnyelmü ifjukori botlásomért nem bocsátottak meg nekem. A méltatlanság elvakított, felingerelt, katonává lettem. Most mi vagyok? Egy semmi, részeges!»

A szűkszavú komor ember e fájdalmas nyilatkozata megdöbbentette a különben jószivü papot s Arany ősztől kezdve számfeletti corrector lett, a jövő év Szent-György napjától pedig rendes corrector, tanítván a negyedik elemi osztályt és az első latint, míg Madas rektor a II—VI. osztályt vezette.

Fizetése az iskolai egy szobás lakáson kivül 600 frt volt váltóban, a mi a mai pénzértékre számítva 252 frt oly kicsi összeg, hogy ebből csak Arany nagy takarékosságával lehetett megélni.

Nem a kicsi fizetés, mint inkább azért volt ez rá jótétemény, hogy világtalan atyján is tudott valamennyire segíteni,

azon felül önbizalmát is kezdette lassan-lassan visszanyerni. Meg akarta mutatni, hogy a komédiás corrector becsülettel tudja helyét megállani az iskolában is. Más részt feltette magában, hogy a rendes iskolai tanfolyamtól elzárva tanulmányait magánszorgalommal folytatni fogja. Ideje az iskola és a csendes olvasgatás közt telt el. Lakása atyja kis viskójában volt, részint azért, mert az iskolába hivatali elődje még ott lakván, oda nem költözhetett, legfőképen pedig, mert édes atyja nem akart lányához költözni. Megszokott ősi lakásától nem tudott megválni az öreg. Lánya főzött neki és fiának, ugy éldegéltek csöndben, most már inkább megnyugodva sorsukban, de Arany még mindég borongó érzések között.

Ezek után már hivatalánál fogva is inkább érintkezett egyik-másik emberrel, különösen pedig tanító társaival, de még mindég kevés szavunak, levertnek látták. Az iskolai órák után rögtön haza indult a Kölesér utcza felé. Lecsüggetett fővel gondolataiba merülve haladt lakása felé.

Arany János manupropiája.

Tanítványai hamar megismerték természetét. Mikor meglátták, abba hagyták ugyan zajos, csintalankodó játékukat, és az utczáról a legközelebb eső udvarba szaladtak előle. De mikor elhaladt a kapu előtt, bátran folytatták a helytelenkedést, mert bizonyosan tudták, hogy lármájokra nem fog visszafordulni, annyira elmélyed gondolataiba.

Az őszi hidegebb idők kezdetével édes atyja is belátta, hogy fia bármikép is szereti, hivatalával elfoglalva, semmiképen sem ápolhatja úgy, a mint egy világtalan embernek szüksége van reá, s átköltözött leányához. Arany ekkor az iskolába ment lakni. De azért soha egy napot sem mulasztott el, hogy apját meg ne látogassa. Az öreget és családját

azonban váratlanul nagy öröm érte, olyan, a mely a csodával határos. Még az ősz elején egyszer csak benyit hozzá vaknak hitt apja az iskolába. Fiam — monda neki — most jövök a templomból, megjött a szemem világa!

Szegénységök miatt, de különben is azt hitték, hiába való volna, szemét orvos nem gyógyította. A váratlan gyógyulásról az egész város nagy csodálkozással beszélt.

Az öreg elmondotta fiának, hogy a mult éjjel kibotorkázott az udvarra és csodálkozva vette észre, hogy az égen a ragyogó csillagokat látja. Nem hitt a szemének, s képzelődésnek vette. Lányának sem szólott róla, csak más nap győződött meg nagy örömmel, hogy megint lát a szemével.

Arany nagy lelkiismeretességgel tanított. Az első latin osztályban ő hozta be Szalontán először a rajzot, a szépirás tanítását az iskolába. A kottához tudott, a gitározás is már jól sikerülvén neki, az egyhangu szalontaisan szólva «olvasztékos ének» helyett az összhangzatos éneklést nagy sikerrel tanította. Énekesei nyilvános alkalmakkor valósággal elragadták a közönséget. Mintha csak meg akarta volna czáfolni az esperestet, a kinek szava mindég megcsendült fülében, hogy komédiás nem való az iskolába.

Az öreg esperest, az előljáróság Arany buzgóságát és sikereit látva, nem fukarkodott elismerésével. Aranynak bizonyosan jól eshetett ez, de buskomorságától csak lassan-lassan tudott megszabadulni. Ennek oka egyrészről, hogy társaságba, a mi egy kissé felvidította volna, nem járt, szabad idejét inkább tanulgatással, olvasással töltötte el, másrészt meg azt hitte, hogy mellbajára nincsen gyógyító ír. Ez szintén nyugtalanította. Különben pedig népies orvossággal iparkodott e betegsége ellen küzdeni. Reggelenként kevés kenyérrel sok libazsirt fogyasztott el. Libazsiros bögréjével egy alkalommal segített is egy altanító társán.

Ez a tanító egy alkalommal megbetegedett. A patikában orvosságos üvegét vitriolossal cserélték el. A szegény tanító gyanutlanul bevett egy evőkanállal, s rémítő jajveszékelésben tört ki. Arany a szomszéd szobából, a hol lakott, ijedten szaladt hozzá, s meg tudván a bajt, libazsirjáért rohant s összeégett szájába töltögetve belőle, enyhítette kinjait, mig a messze lakó orvost egy félnap mulva elő tudták keríteni.

Arany különben nem sokáig lakott az iskolában. A ref. templom bal oldalán volt az ugy nevezett «görögváros». Egy néhány bolt, a hol görög kereskedők sürögtek-forogtak. Ezek között a legvagyonosabb kereskedő Rozvány József volt. 1837 augusztus hó elején Erzsébet nevű leánykája az elemi iskolát elvégezvén, a gyermekeit gondosan neveltetni kivánó apa Aranyra óhajtotta bizni kis leánya további kiképeztetését. Ajánlatot tett tehát neki, hogy szállással, élelemmel ellátja házánál, ha a kis Erzsébettel naponként két óráig foglalkozni hajlandó lenne. Arany szívesen elfogadta az ajánlatot, s rögtön hozzájok költözött a most is meglevő Rozvány-házba, a melynek a ref. papi lakás felé néző szobájában lakott a gazda egyik fiával, a szintén kereskedői pályán levő Endrével. A másik ifjabb fiú György csak vendég volt a háznál, az iskolai szünidőkre rándult haza. Az apa és fiú egész nap a görögvárosban dolgoztak, Arany itt csendes, nyugalmas otthonra talált, kis tanítványát igen szerette, s Betti lányomnak nevezgette. Szerény, komoly magaviseletével az apának nyerte meg hajlandóságát, míg bánatos arcza a házi asszony Krisztián Perszida részvétét nyerte meg.

Nem sokára odaköltözése után olyan eset történt, a mely a család tiszteletét és szeretetét iránta csak növelte. Az öreg Rozvány a boltban foglalatoskodott, mikor bejön hozzá a szalontai mészáros, s így szól hozzá:

— Hallom, szomszéd ur, Aranyt házokhoz fogadták. Ennél jobbat csakugyan nem cselekedhetett!

És elmondta, hogy a mikor Arany még Pápai kunyhójának eresze alatt üldögélt, fejét az olvasásnak hajtva, alig véve észre a föl-alá járókat, a székgazdával együtt felkeresték. Ugyanis haragra gerjedtek Rozvány iránt, mert a szolgabiró átjövén Szalontára, mértékeiket a Rozvány hitelesített mértékeivel hasonlította össze, s az övéket szerfölött hamisaknak találván, kegyetlenül megbirságolta őket. Ugy szerettek volna a kereskedőn boszut állani, hogy, Arany verselő ügyességéről tudva, gúnyverset akartak vele róla iratni. Arany kereken visszautasította őket, mondván: «Olyan embert, a ki engem nem sértett, bántani nem fogok!»

A mészáros és a szék gazdája nem tágított, különösen a mészáros szemtelenül és otrombán akarta rávenni, hogy kedvökre való verset irjon. Ötön kezdve már husz forintot is megigértek neki, a mészáros még azt se átalotta mondani neki: «Látja, még tisztességes ruhája sincs, emberek közé sem mehet. E pénzen ruhát vehet magának és sorsán fordíthat».

Arany e durva beszédre majdnem sirva válaszolt nekik: «Hagyjanak engem az urak magamra, ne kivánják, hogy szerencsétlenségem mellett még rossz ember is legyek!»

A durva mészáros elbeszélése végén teljes meggyőződéssel mondá: «Arany több mint becsületes ember, Arany szent ember!»

A becsületes kereskedő megdöbbenéssel álmélkodva hallgatta a történetet, a durva lélek, e bűnbánó megnyilatkozását. Teljesen igazságot adott neki a maga részéről is. Mert a mit a nála lakó fiatal emberen tapasztalt, az nem volt mindennapi dolog. Aranyban nyoma sincs a fiatalkor vígságra hajló könnyelműségének. A kötelességnek és a tanulásnak

élt. Dolgát elvégezvén az iskolában, a kis leányt oktatgatta, társaságban alig fordult meg. Kis fizetéséből megtakarított pénzén könyveket vásárolt, s olyan szorgalommal tanult, a milyet igen sok ember se nem látott, se nem hallott.

Késő éjfélig fenvirrasztott, görnyedve könyvei mellett. Oly szigoru, tiszta életet folytatott, a mely egy néma barátnak is dicséretére vált volna. Ciliciumnak mondja maga is ez időbeli törődéseit, a mit ő botlásáért erős akarattal mért magára vezeklésül. Bort ezidőben nem ivott, nem dohányzott, mértékletes volt mindenben, csak a tanulásban zabolátlan. Az Aranyok vígságra hajló természete csak akkor tört ki belőle, ha az asztalnál emlékezete gazdag tárházából, vagy a napi életből valami mulatságos dolgot előrántott, s keresetlen egyszerüséggel előadta, közbe- közbe apró barna szemével szokása szerint sürün pislogatva. Bizalmas körben kitünő elbeszélő volt, tréfás elbeszélései, adomái nagy derültséget keltettek mindenkor.

Érdekes és önkéntelenül felmerülő kérdés: vajjon Arany ezidőben nem folytatta-e irodalmi munkálkodását? Mert hiszen nem lehet azt fel se tenni, hogy az az őseredeti tehetség, a mely lelkében szunnyadozott, ki ne tört volna belőle az ifjuság legszebb idejében? Hogy rendszeresen és azzal a szándékkal, hogy iró váljék belőle, irással nem foglalkozott, az bizonyos. Irói, müvészi hajlandóságával végképen szakított s kiábrándult belőle. Az ily lelki állapot nem kedvez az irói termékenységnek. A mit irt is, azt vagy mások kérésére, vagy mulattatására irta. Szalontai szokás szerint egyik-másik ismerőse siriratért kereste meg, részint tudva verselői ügyességéről, részint azért, mert leginkább a tanítókat kérték fel erre. Egy-két tallér vagy néha a vagyonosabbaktól egy-egy arany is járt érte. Lovassy István kortársa említést tesz ugyan «Endre király» czimű szinmüvéről, de ilyen munkára Aranynak ez

idő szerint alig lehetett hajlandósága, a mikor a szinészet annyira kiábrándította. Bizonyosan abból az időből való kisérlet, a mikor rajongott a szinmüvészetért, drámáért egyaránt. Kis lánytanítványa kedvéért egy német reggeli dalnak első részét fordította le. «Dévaványai juhbehajtás», «Czigány bucsuztató», egy rektort felköszöntő vers, ennyi az egész, a miről emlékezés van. Mindezek azonban tréfás vagy alkalmi versek, a mikből kevés maradt ránk. Prózai munkálkodásának sincs nagyobb nyoma. Bizonyos azonban, hogy Zschokke «Die Stunden der Andacht» czímű művéből leforditott egy nehány fejezetet, de erre is a körülmények és nem belső ösztöne hajtották. Balogh Péter esperest-lelkész fordított e munkából egy nehány fejezetet s átadta Aranynak, vetné össze az eredetivel. Arany megtette s nagy megütközéssel látta, hogy a fordítás sehogy sem sikerült. Arany nagyon kényes helyzetben volt. Tiszteletből annyit törülni, javítani átallott a kéziraton, de azt is belátta, hogy így a fordítás meg nem jelenhetik. Végre arra határozta, hogy lefordítja maga azt a nehány fejezetet, s gyönyörű kézirásával letisztázva elvitte fordítását a paphoz. De bár a nagytiszteletű úrnak szándéka volt e munka kiadása: Arany hiába várta megjelenését.

Csak egy művéről látszik, hogy Aranyt belső ösztöne sarkalta megirására. De ennek is csak czímét tudjuk. Ez is vers: «Krisztus papjai» a czíme, 1836-ik év nyarán irta. E versnek érdekes története van. Ezidőben folyt legelkeseredtebben a reversalis harcz Biharmegyében. Lajtsák Ferencz váradi püspök főpásztori levélben megtiltotta a katholikus papoknak, hogy a vegyes házasságokra áldást adjanak, ha a férj reversalist nem ad, hogy születendő gyermekeit katholikusoknak fogja nevelni. Lajtsák ellen Beöthy Ödön vette fel a harczot, a ki azzal válaszolt, hogy ellenjelöltjét Hodossy Miklóst minden erejével támogatta. A korteskedés Beöthy

ellen gyalázatos vesztegetéssel indult meg. Arany Szalontán szemtanuja volt ez undok látványnak, s keserű fájdalommal botránkozott meg rajta. Két nappal a választás előtt Arany szokása szerint iróasztalánál fenn gyertyázott. Hajnali három órakor felverte a vele egy szobában lakó Rozvány

Beöthy Ödön.

Györgyöt e szavakkal: «Olvasd ezt el»! s egy darab papirost adott át neki.

György elolvasta. A vers megrendítő hatást tett rá. Rögtön bátyjához Endréhez szaladt, a ki a másik szobában aludt, s az ő ismeretlen irásával lemásoltatta. Reggel már szekeren indult a két testvér Várad felé a verssel és 10 órakor már a *Sas* vendéglőben voltak, a hol a szabadelvű fiatalságnak rendes gyülőhelye volt. Ekkor Csengery Antal és Komáromy

György voltak az ifjuság vezérei. Elolvasták a verset, roppant hatást gyakorolt reájok. Terjeszteni akarták. Komáromy meggyőződéssel állította: «Viszem az ellenjelölthöz. Van szive: kell, hogy megértse!»

Olvasta-e Hodossy az ellenjelölt a verset. Valószinü, hogy olvasta. Bizonyos azonban, hogy megválasztása után már egy hónap mulva lemondott Beöthy javára, a kit egyhangulag ujra követnek választottak.

Ilyen munkálkodása inkább ösztönszerű nyilvánulása volt irói tehetségének, mint öntudatos törekvés az irói pályára, a melyen, hogy valamikor boldogulhasson, nem remélte, nem hitte.

Tanulmányaiban is inkább lelkének tudásvágya vezérelte, mint valami határozott czél. Iskolázatlanságát iparkodott vele pótolni. Ez időben különösen a német, görög és franczia nyelvekkel foglalkozott. Molière-t már olvasta, Shakspere német fordítását gyönyörüséggel forgatta, így jutott el Katona Bánk bánjához, s elébe tette Stibor vajdának, a miért ki is nevették. Néha-néha meg-megcsillant benne a vágy ujra az irói dicsőség után törni, de csakhamar letett róla. Nem akarta koczkáztatni még egyszer azt a kis állást, a mit a társadalomban elfoglalt. Az eszmélkedés és nem a tett embere volt. A küzdelemtől visszariadt, kevesebbet bizott magában, mint nagy tehetségétől várni lehetett volna.

Épen így volt az ifjuság örömeivel is. Szinte megdöbbentő, hogy irói életében a heves vér s képzelődés szülte jelenetek oly kicsi szerepet játszanak. Pedig mindkettő izgatta, de mert első könnyelmüsége gyászba borította családját, boldogtalanná tette őt magát, töprengő természete került felül, a mely aggódva latolgat minden lépést. Ha tett valamit, inkább a körülmények sodorták, mint saját elhatározása. Igy fejlődött ki nagy érzékenysége, a melylyel magában gyötrődött minden

kicsiségen. Igy jutott oda, hogy nem egyszer a búskomorság környezte.

Nem mert részt venni az ifjuság megszokott örömeiben, s ha már elmultak, bánatosan nézte eltünésöket. De a mellett hálásan tudott fogadni minden kis örömet is. Mint a mély érzésű emberek általában, egy-két nőszemély iránt érzett hajlandóságot egész életében. Vonzalmával nem ütött zajt, a világ alig tudott róla, de ő annál jobban érezte. Mint a tengerszem, a melynek tükörén egy hab se mozdul, de fenekét alig érik.

Ilyen volt Arany szerelme Ercsey Juliánnával szemben. A leány egy szegénysorsú ügyvédnek Ercsey Sándornak volt árvája. Nagyapja szalontai esperest-pap volt, apja mint szalontai fi itt ügyvédkedett, de jobb módra sohasem tudott szert tenni. Apja halála után az árva Julis nénjénél huzódott meg, a ki nemes Nagy János jobb módu paraszti foglalkozású ember felesége volt. Arany itt és Rozványéknál látta a lányt, a hova ez olykor el-ellátogatott. Juliska piros arczú, szőke egészséges leány volt, gömbölyü testalkattal. Természetre inkább komoly, mint víg, a mihez árvaságában elég oka is volt. Hogy Arany szemet vetett reá, azt először legfeljebb abból lehetett következtetni, hogy valahányszor a lány eljött az öreg Rozványnéhoz, Arany mindég bement hozzájok, s a leánynyal szokott szerény, illedelmes módjával beszélgetett.

Arany ennél tovább nem ment a leánynyal szemben. Ez az ő töprengő becsületességében leli nyitját. A conrectori állást nem tarthatta életczéljának. Már meg is unta a gyermekekkel való bajlódást, de meg az ilyen állást akkor még állandónak sem tekintették, a fizetés is oly csekélység volt, hogy abból családos embernek megélni lehetetlenség volt. Ily bizonytalan helyzetben a leány sorsát a magáéhoz kötni nem akarta. Kollégiomi tanulmányait be nem végezvén, más

pályára nem léphetett. Akkoriban a magántanulásnak hire sem volt, sem az ügyvédi, mérnöki, vagy papi pályát nem választhatta. Legfeljebb jegyző lehetett, de ehhez is csak úgy juthatott, hogy előbb valamelyik szolgabirónál kellett volna irnokoskodnia.

Arany Jánosné, Ercsey Juliána öreg korában.

Arany erre a pályára szánta magát. Egy szalontai jóakarója ajánlotta a szalontai járás főszolgabirájának, a ki szivesen biztatta is, hogy nehány hónap mulva nála irnoki alkalmazást fog nyerni. Erre Arany 1839-ik év január havában a correctorságról lemondott. Lemondó levele egész terjedelmé-

ben megvan, s ebből világosan látszik, hogy már ekkor komolyan gondolkozott a nősülésről, a miből azt is következtethetjük, hogy Juliannától biztató szót nyert, ha olyan állást szerez, a melyen boldogulhatnak. Abban mind a ketten megegyeztek, hogy a tanítói pályán, a melyre Aranynak hajlandósága sem volt, nem maradhat.

Lemondása után ujból keserves csalódás várta. A szolgabiró adott szava ellenére a nála üresedésbe jött irnokságot egy kortese fiának adta, mellőzvén a vótummal nem biró paraszt származású fiut. Időközben a correctorságot is mással töltötték be. Arany oda sem mehetett vissza. Megint állás nélkül maradt.

Aranyt végképen elkeserítette ez az eljárás, s keservesen panaszkodott Rozványnénak, a ki ismervén vonzalmát Juliánnához, kétszeresen sajnálta. Aranynak is leginkább az fájt, hogy oly messze esett attól, hogy Juliánnát magáénak mondhassa. Önérzetének az is rosszul esett, hogy most már teljesen Rozványék jószivűségére van utalva, s azzal a gondolattal tépelődött, hogy az ellátást most már nem szolgálhatja meg nekik. Hiába biztatták e jószivű emberek, hogy kis leányok oktatásáért szivesen látják házoknál, Arany nem nyugodott.

A mit életében soha sem tett, kérvényeket irt sorba a szomszéd járás szolgabiráihoz, irnokságot kért bennök, minden siker nélkül. Utolsó reménysége Spech Imre aradmegyei főszolgabiró volt, a kiről azt hallá, hogy kis gyermekei vannak, s az irnokság mellett ezek tanítására is vállalkozott volna. E folyamodványában elmondta, hogy képes a latin, görög nyelven kivül a német, franczia és olasz nyelvekben is oktatást adni, azon felül rajzot, éneket, zenét is taníthat. Mikor kérvényét lakótársának Györgynek megmutatta, e keserü szavakra fakadt: «Nem magamért dicsé-

rem magam, hanem azért, a kinek szavamat adtam, hogy boldoggá teszem.»

A kérvényre választ Arany hiába várt. Ismerve Arany tépelődő természetét, most még boldogtalanabbnak érezhette magát, mint a mikor a szinészettől haza jött. A kit szeretett attól biztatva, mégis mily távol esett tőle. Boldognak érezhette volna magát szerelme diadalában s épen ez a tudat tette szerencsétlenné. Hogy mennyire meg volt zavarodva mutatja az is, hogy egy kétségbeejtő lépésre határozta el magát, szülőföldjét végképen el akarta hagyni. Madas György volt rektora és barátjának, a ki ekkor már Lugoson mint mérnökgyakornok volt alkalmazva, megirta szomorú sorsát. Ez főnökénél kedvező fizetéssel nevelőséget szerzett neki. Arany elfogadta, s ugy volt, hogy május havában Szalontáról elköltözik.

Semmi ellenvetés nem használt, Arany összeszedte kis holmiját s másnap már indulni készült. Sára nénje könnyezve jött hozzá, hogy tőle elbucsuzzék. Arany ujra kijelentette, hogy mennie kell, a mire Sára nénje, Arany és Rozvány György a tornácz karfájára ülve sokáig szomoruan hallgattak.

Végre Sára asszony, mintha édes anyja volna, okos, feddő szóval megtörte a csendet:

— Jani fiam! ne hagyj itt bennünket. Szalonta még mindig eltartotta gyermekeit. Bizzál a jó Istenben, előbb vagy utóbb megtalálod te is itt a magad kenyerét. Ne hagyj el minket, édes gyermekem!

Sára asszony erre keserü könnyekre fakadt. Rozványné is megszólalt. Követ hengerített a szivére, mikor Julcsát említette, kérvén őt, hogy a szegény leányt ne hagyja el örökre!

Arany erre olyan nagy indulatba jött, a milyennek ezelőtt sohasem látták. Kipirult, lázas arczczal kiabálva beszélt.

— Csak Julcsát ne emlegessék! De mit keressek én itt

Szalontán? Itt éljek teljes tétlenségben s pár órai tanításért tartassam el magam. Megyek, szavamat adtam Madasnak, meg nem szegem!

Ekkor érkezett haza a boltból az öreg Rozvány, s megértvén, miről van szó, ujra megnyugtatta Aranyt, hogy ő csak örülni tudna annak, ha Arany továbbra is magára vállalná leánya tanítását, s őt házánál tehernek tekinteni sohasem fogja.

Arany végre engedett a nők könnyeinek és maradt, várta még egynehány hónapig, hová fordul sorsa. Nem hiába várt, a mire törekedett, azt hamar elérte.

Ekkor történt, hogy Bajó Lajos másodjegyző teljesen elgyengülve, állását be nem tölthette, Boné, nevezetü irnok pedig tüdővészbe esett, s az utolsókat járta. A főjegyző Márkus Ferencz, a ki egyuttal ügyvéd is volt, magára maradt és ismerve Arany tehetségét, megkérte: járna fel a városházára segítségére. Arany ezt szivesen megtette, s előbb kisegítőképen, később az irnok halála után mint rendes hivatalnok müködött nagy szorgalommal és buzgósággal. Szalonta zavaros belügyeibe hamar beletalálta magát. Kedvvel és gyorsan dolgozott, csak úgy égett keze alatt a munka. Gyönyörü irása lévén, minden irománya, a mit végzett, a szemnek tetszetős és alapos munka volt. Általánosan ugy vélekedtek, hogy az irnoki és aljegyzői állásra keresve sem lehetne alkalmasabb embert találni, s ha az Isten a második jegyző ágya szalmáját megkönnyíti, ő lesz a jegyző, senki más.

A jó vélemény elterjedt az egész városban, s Arany boldogulásának csak örvendeni tudott mindenki. De bizonyosan az egész városnál legjobban örvendett ennek Ercsey Julianna.

De még mindig várakozniok kellett boldogságokra. Arany csak irnok vagy más szóval segédjegyző volt. S ez az állapot

sem a fizetés nem mutatkozott elegendő biztosítéknak, hogy összekeljenek, s habár szerényen is megélhessenek. De a várakozás most már nem volt elviselhetetlen. Bizonyosnak látszott az a reménység, hogy Arany lesz, ha nem is az első, legalább is a második jegyző.

1840-ik év november havára Márkus Ferencz ügyvéd megunva hivatalának sok kellemetlenségét, a főjegyzőségről lemondott, az aljegyző is meghalt. Arany, a ki vállán már segédjegyző korában az egész hivatal terhét viselte, és csak jogi dolgokban élt a főjegyző tanácsával, tömérdek teendőjét nagy lelkiismeretességgel tudta elvégezni. Ez tiszteletet és becsületet szerzett neki, csak valami népszerüségre tett volna szert, könnyen főjegyzője lehetett volna a városnak. De Arany soha életében szájas ember nem volt. A város kolomposait az Eszterházy herczeg ellen folytatott perekre vonatkozólag biztatni sem nem tudta, sem nem akarta. Annál inkább értett ehhez a szalontai születésű Borbély Pál, Rojt kis oláh községnek régi jegyzője, a ki a főjegyzőséget így elnyervén, mellé aljegyzőül a 23 éves Aranyt választották.

Arany örült az aljegyzőségnek, mert így beteljesedhetett szivének régi vágya, elvehette Julcsát, a kivel még ebben a hónapban menyegzőt tartott. A jegyzői lakásban boldog és nyugalmas fészekre talált.

VI. A KIS NÓTÁRÚS.

Mellesleg olt fát, burgonyát kapál,
Hizlal malaczkát, csak könyvet nem olvas,
Bírákkal a közügyben elpipál,
Jegyző helyett is ő lévén a tollas.

A kis nótárús bajai. Kedélyes barátkozása, viszonya Szilágyi Istvánhoz. Névnapi rigmusok. Az elveszett alkotmány. Előkészület Toldihoz. A húsz arany.

Ott lakott a kis nótárús a csonka toronytól arczczal a piacz felé fordúlva a jobboldali soron a harmadik házhelyen. Ez volt a hivatali lakása, két kis szoba parányi udvarral, kicsi kerttel. Kis cserépfedeles ház, melynek csak lakói nagyok lelkök nemességében. Ritkán is kerül össze az életben oly egymáshoz illő pár, mint Arany és felesége. Egymást anynyira megértő, takarékos, gondos, józan felfogású pár ember, a kiknek összeszólalkozások is alig volt az életben. Annyira egy nyomon járt gondolkodások, mintha csak kilesték volna egymás szájából.

A kis házbavaló butorokat Arany nevelőségében megtakarított pénzéből szerezte. A szobák kitakarításáról Jámborné: a néne gondoskodott. Arany a menyegző napjáig Rozványéknál lakott, a menyasszony nem állhatta meg hogy Rozványnéval titokban meg ne nézze, a szerényen, de tisztességesen butorozott hajlékot, a melynek csinossága örömmel töltötte el lelkét.

Az esküvő után itt kezdték meg munkás, szerény életöket, Arany majdnem egész nap a városházán volt elfoglalva, a gazdasszonyt pedig otthon a háztartás teendői teljesen

elfoglalták. Csakis oly értelmes, józan pár embernek, mint ők voltak, lehetett kis fizetésökből megélni, megelégedéssel és csöndes nyugalomban a legkisebb pénzzavar nélkül. A szalontai kis nótárúsnak — a mint akkor mondták, megkülönböztetve a főjegyzőtől az öreg nótárústól — fizetése volt 120 ezüst forint, 16 köböl búza, nyolcz köböl aljgabona, hat szekér széna, nyolcz öl tűzifa, 20 font faggyú, nyolcz hold föld, a mit ő szántatott s egy kevés mellékjövedelem. Mindent felszámítva alig 350 forint a mostani pénzérték szerint. De Arany nyugodt lehetett, kis fizetését átadta feleségének s ő beszerezte hosszabb időre az élelmet, szükséget sohasem láttak.

Erre a nyugalomra Aranynak nagy szüksége is volt. A jegyzői hivatal nemcsak nappalát, hanem éjjelét is sokszor lefoglalta. Már mint segédjegyző foglalkozott perekkel, de ekkor, ha valami fennakadása volt: az ügyvéd főjegyzőtől tanácsot nyert és a perek gyakorlatát hamar el is sajátította. Mint aljegyzőre a szerény tehetségű öreg nótárús a pereket teljesen rábízta. Tudniillik Szalonta régi hajdúszabadságából maradt még annyi, hogy a szalontai nem nemes lakosok közt fölmerült viszálykodásokban elsőfokúlag a helybeli tanács itélt, innen ment a felebbezés a derecskei úri székre, onnan harmadfokúlag a vármegyei törvényszékre. A polgári pereket Arany vette fel, tanúkat hallgatott ki, birói szemlére ment, a tanácsülésben ő volt a referens, a törvényre utaló, az itéletek fogalmazója, a felebbezések is az ő kezén mentek keresztül.

A jómódú kilenczezer lakossal biró városban sok bonyolúlt jogi kérdés merült fel. Lelkiismeretes ember lévén, a jogi tanulmányokkal a legnagyobb szorgalommal kezdett foglalkozni. Előbb Acsádi kisebb magyar nyelven írott magánjogát tanulmányozta, később ez ki nem elégítvén őt, a

Nagyszalonta piacza az artézi kúttal.

híres Kövi magánjogát forgatta. Ha a nappalból nem futotta, az éjszakából pótolta ki. Hanem szerzett is olyan gyakorlatot és elméleti ismeretet, hogy csodálkozva emlegették még jogvégzett emberek is. A peres ügyeket oly helyesen és igazságszeretően látta el, hogy itéleteit nagyon ritkán változtatta meg a felsőbb biróság. Pedig igen nehéz helyzete volt. A tanácsban többnyire földművesek, iparosok ültek, sokszor fölötte nagy küzdelmébe került, hogy az igazságnak érvényességet szerezhessen és törvénytelenséget ne kövessenek el, ha a rábeszélés nem használt, tréfával is tudott magán segíteni.

Egy alkalommal két koma került a tanács elé, mint peres fél, mind a kettő józan életű becsületes ember hírében állott. Az egyik azt állította, hogy komája neki száz forinttal adós, a másik váltig tagadta és esküvel is késznek nyilatkozott ezt megpecsételni, a mire a hitelező koma a maga részéről szintén késznek mondotta magát az esküvésre. Az egész tanács meghökkent erre s hosszas vitatkozás után sem tudták, mitevők legyenek. Végre az egyik tanácstag, különben becsületes csizmadia mesterember, Madas János azt indítványozta: felezzék meg a száz forintot, a vádolt adós ne százat, hanem csak ötven forintot fizessen komájának. Az indítvány nagyon megtetszett s a tanács már ilyen értelemben akart határozni, mikor Arany, hogy a dolognak elejét vegye, hirtelen felállott az asztal mellől s kérte az ügynek elhalasztását, mert neki sürgős jelentései vannak a vármegyéhez.

A felezés indítványát már el is felejtették, a panaszos sem jelentkezett többé a városházán. Aranynak feltűnt a dolog és utána küldött, kérdésére a koma elmondá, hogy azért nem sürgette az ügyet, mert őt komája már kielégítette. Azt mondá neki: «Négy szemközt megadom neked a

tartozást, mert becsületes ember vagyok. De a bírák előtt annyira szégyeltem a dolgot, hogy kész lettem volna esküvel eltagadni adósságomat, noha akkor is megadtam volna pénzedet becsületesen».

Arany megértvén a dolgot, a következő tanácsülésen feláll s bevádolja a csizmadia esküdt embert, hogy ő neki száz forintot négy szemközt kölcsön adott, de visszaadni nem akarja. Megrőkönyödve állítja erre a hites ember, hogy neki a jegyző pénzt sohasem adott. Arany erősíti, a hites tagadja. A tanács nem tudvván a dologhoz szólani, mélységesen hallgat.

Végre Arany megtöri a csendet s így szól: «Kérem itéljenek esküdt uram multkori indítványa szerint: fizesse meg követelésemnek felét!»

A tanács nagyot nevetett, de a csizmadia is felfogadta: sohasem fog többé felező itéletet indítványozni.

Arany el volt halmozva munkával, Borbély főjegyző a birói tudományt követelő szép álláson semmiképen sem volt helyén. Ósdi, a világtól elmaradt ember, keze korán reszketett, írása lassú, betűi fogasak, mint a fűrészé, hozzá még mértéktelen borivó, dologkerülő ember volt. Arany látta, tudta ezt s megfeszített erővel két ember helyett dolgozott, hogy az ügyekben fennakadás ne történjék. Ennek az volt a következése, hogy a főjegyző majdnem teljesen rátámaszkodott, minden fontosabb s gondot kivánó munkát neki kellett elvégeznie.

A mi az ő tollából került ki, az utolsó nyugtáig ritka szép írással s mind egyenlő gondossággal volt kiállítva. A sok munkáért csak erkölcsi elismerés jutott neki, de abból aztán elég bőven. A megyén az úri széken kitünő közigazgatási tehetségnek tartották s jelentéseit, felterjesztéseit mintaképen köröztették.

A városházánál is mindenki tekintélynek tartotta. Komoly magatartásával a nép előtt épen úgy, mint a tanácsban nagy becsülete volt. A tanács és a biró «nemzetes jegyző uramnak» szólította.

Általában keveset beszélt, de a mit mondott, annak súlya volt s nagyot billentett a vélemények mérőjén. Arcza mindig egyforma nyugodt, sohasem indulatoskodott, heves szavakra sohasem fakadt. Jellemző rá nézve az a felelet, a mit akkor mondott, mikor egy tanácsbeli megkérdezte tőle:

— Hogy lehet az, hogy nemzetes jegyző úr szájából soha egy adta teremtettét nem hallunk?

Arany nyugodtan és kurtán válaszolt: «nem szokásom».

— Hát ha nagyon megharagszik? — folytatá tovább a kérdezősködést a kiváncsi tanácsbeli ember.

— Akkor hallgatok — válaszolt rá Arany.

— De ha nagyon, de nagyon megharagszik?

— Akkor még jobban hallgatok; — elégíté őt ki végképpen Arany.

Foglalkozása leginkább birói teendőkből állván, vesződsége is a peres felekkel temérdek volt, de ezek mindnyájan látták páratlan igazságszeretetét, haragosa sohasem akadt, míg komolyságával igen nagy tekintélyt tudott tartani. Tudva azt, hogy a pereket rendesen Arany véleménye dönti el, kezdetben holmi ajándékkal is kezdtek körülötte járni, de nagyon hamar általános meggyőződéssé vált, hogy Aranyt a «Dárius kincsével» sem lehet megvesztegetni.

Szalonta elsősorban földművelő város volt. Népünk tudvalevőleg rendkívül ragaszkodik földjéhez, a mit minden más vagyonnak elébe tesz, osztályperek, a mesgyék, határvonalak összezavarása miatt való czivakodások fölösen fordúltak elő Arany bírói széke előtt. A legcsodálatosabb Arany jegyzői dolgaiban, mikor Arany, hogy a káros perlekedést apaszsza,

arra vállalkozott, hogy egy közönséges lánczczal elindúlt a mesgyék, düllők kiigazítására. A perlekedő szomszédok vagy osztályos atyafiak részére oly csinos és pontos térképeket készített, a melyeknek számításban való tökéletességök szakértő mérnököket meglepett. Fönmaradt a Balogh-család földbirtokáról készűlt térképe. Erre vonatkozólag Mlynár Antal mérnök évek múlva hivatalosan azt írja: «Az összehasonlítás után úgy találtam, a mi nagyon feltünő, hogy egy olyan földterületet, a melynek semmi szabályos fekvése nincs, egy laicus nemcsak fekvésére, hanem legügyesebb grafikus reductiója és tényleges számítás szerint is szabatosan fölvett».

Egy közellátó ember, a ki földmérést, rajzot soha sem tanúlt, a ki a félhomályban is csak úgy gondolom-formára ődöngött, ilyen dolgokat, még az ő törhetetlen szorgalmát is ismerve, minden mérnöki segédeszköz nélkül hogy tudott elvégezni, ez igazán megfoghatatlan.

De a munka, ha túlfeszített is, örömet is szerez, mert meg van érte a siker és eredmény fölött való megelégedés. Aranynak ebből bőségesen jutott, voltak azonban olyan kellemetlenségei is, a melyek érzékeny lelkét gyakran mélyen elszomorították. Nem egyszer ment komor, lecsüggesztett fővel hazafelé a városházáról. Az még kisebb baj volt, hogy egyik-másik nyugtalan perlekedő szalontai szókimondó rakonczátlansággal viselte magát. Erre hatalmas fegyvere volt. Rendíthetetlen komolysága és nyugalma, a melylyel a legszájasabb embert is zabolázni tudta. Még nemes Fónyad Gáspárné, a város legszájasabb és legnyugtalanabb asszonya is tágított előtte. Pedig ettől az asszonytól, a ki maga járt el tömérdek ügyes-bajos dolgaiban, veszedelmes nyelve miatt a tanács éppen úgy rettegett, mint a nemes hadnagyi szék. Ennek egyszer visszaadván kérvényét, az özvegy asszony így köszönte meg:

— Azonfelül is köszönöm nemzetes nótárús uram.

A tanács erre csupa szem és fül lett. Úgy gondolták, hogy a nyelves asszony most veti a szemére, hogy ajándékot fogadott el tőle. Arany komoly nyugodtsággal kérdezte meg tőle:

— Min felűl köszöni? Mert ha azonfelűl köszöni, azon alól ajándéknak kell lennie?

— Nem gondolok én olyat nótárús uram, csak azért köszönöm azonfelűl, hogy szives voltam idefáradni ilyen csekélységért. A köszönet a fáradságon felől van.

Nagyobb baj volt azonban a szalontaiak perlekedő szenvedélye. Ez a hajdú nép nem szivesen fizette azt a taksát a szentséges római impériumbeli herczegnek Eszterházynak és mindenféle czímek alatt legalább tizennégy pert folytatott ellene. A kolomposok egyre izgatták a népet, a kaputos emberek közt csak annak volt népszerűsége, a ki perei kedvező kimenetelével biztatta őket. Arany minden tekintélye és érdeme mellett igazán népszerű ember nem lehetett, mert az ilyen dologhoz nem tudott. De azért az ilyen ügyben való bécsi vagy pesti utazgatásban a kolomposokkal a tanács egyik tagjának vagy a jegyzőnek is részt kellett kellett venni, ha a népet magok ellen végkép elkeseríteni nem akarták. 1843-ban egy ilyen úton egész Bécsig maga is részt vett.

Ebből kifolyólag egy másik baj is volt, a mely Arany őszinte, egyenes lelkét sokszor leverte. A perköltségek miatt kétféle városi számadást kellett készítenie. Egyet olyat a városi közgyűlés részére, a melyben a perköltségek benne voltak s egyet a derecskei herczegi úri széknek, a melyben a perköltségekről mélyen hallgatnia kellett.

Még nagyobb fő-fő baj volt a megyei hatóság egy törvénytelen határozata, a mely Szalontát erkölcsileg és anyagilag majdnem teljesen tönkretette. A megye végzésileg

Arany-ünnep a nagyszalontai főtéren 1899.

az országos törvény ellenére kimondotta, hogy a szalontai nemesség, a mely úrbéri telkeken lakik, földjeik után semmi adót fizetni nem köteles. Ezzel a konzervativ párt a szalontai nemesek szavazatait akarta biztosítani magának.

A vérszemet kapott nemesség az úrbéri herczegi taksát sem fizette s a városi közterhekben sem akart résztvenni, egyházi adót sem fizetett. A taksa hátralék 1844-ig 70,000 frtra emelkedett, a köztisztviselők fizetésöket nagyon rendetlenül kapták, a mit pedig természetben kellett volna kapniok, az kevesebb és rossz minőségű volt. Ehhez hozzájárúlt, hogy a nemesek állapotát megirigyelve, valamennyien nemesek akartak lenni. Pénzen fogadott hamis tanúkkal igen sokan megkezdték a nemesedési productionalis pört. Az erkölcstelenség terjedt, mint a métely.

Aranyt szülőföldjének erkölcsi és anyagi sülyedése nagyon leverte, de segíteni rajta nem tudott. Fizetését ő is rendetlenűl, gabonáját sohasem olyan minőségben kapta, a mint kellett volna. Sokszor aggódott e miatt, féltette kis családját az anyagi gondoktól. Noha egyelőre erről aggódnia fölösleges volt. Még 1837-ben nénjével úgy egyezett ki, hogy mintegy 18 köblös földjöket Sára nénjének engedte át használat végett azzal a feltétellel, hogy apja semmiben szükséget ne lásson. Nénje hűségesen ápolta az öreget. Akármilyen komorság is vett rajta erőt, odahaza eloszlottak homlokáról a gond felhői. Felesége hamar megismerte töprengő természetét s bosszúságának vagy komorságának okáról sohasem tudakozódott, hogy annál hamarább elfelejtesse vele. Egyébről kezdett vele beszélgetni, vagy kicsi filigrán leánykáját gyügyögtette felé, a ki 1841-ben született. Arany különben alapjában vidámságra hajló természete hamar felderült.

Daczára a rendetlen fizetésnek, háztartásában zavar soha-

sem történt. És ez kizárólag feleségének érdeme volt. A jó asszony látván terhes hivatalát, nem engedte, hogy ilyenekkel nyüglődjék. Nőcselédjök mindig volt, de hű gondoskodásának mindig tárgya volt az ura. Haját maga nyírta, ruháját maga varrogatta, fehérneműt is ő maga szabott, maga főzött neki, még később is, mondván, hogy Jani kedvére csak ő tud főzni. Annak a kornak megelégedettségével boldogan, tisztességesen éltek. Persze, akkor a czifrálkodásra nem sokat adtak az emberek. Egy-egy díszesebb vasárnapló ruhában évekig eljártak, hétköznapra kopottas, ócska is megjárta, míg csak tartott benne. A kis egyszerű jegyzői lakásban a vendég is szivesen fordúlt meg. Különösen János napját ülték meg régi magyarosan és a szokottnál nagyobb fénynyel, a mikor jóbarátjai valamennyien felkeresték a kis nótárús lakását és ott kedélyes estét töltöttek.

Mert Arany kedélyes vidámsága ilyen baráti körben virúlt ki teljesen. A komor, hidegnek látszó nótárúst, mintha kicserélték volna ilyenkor. Mulatságban ő volt a biztató: «igyad a bort, rúgjad a port», ez volt kedves szavajárása. Azután kitünő elbeszélő volt, mester a kedélyes dolgok előadásában, a melyekkel társalgását fűszerezte. Maga is jóizűen tudott nevetni, de nevetése is páratlan volt a maga nemében. Hangosan sohasem nevetett, de ilyenkor barna csillogó szemei kissé összehúzódtak gyors egymásutánban s egész arcza rezgett hozzá. Ismerőseivel szivesen tréfálódzott, de tréfájában nem volt semmi sértő.

Nótárússága első évében egy ilyen János-estén, mikor az öregek és a nők eltávoztak, a fiatalok társaságának vidámsága tetőpontra emelkedett. Valamelyik indítványozta, hogy n ndenkinek szónoklatot kell tartani az est tiszteletére, a nban a tárgyat ki-ki tetszése szerint választja. Akkoriban e s divatja volt a szónoklásnak, talán sohasem beszéltek

annyit, mint ebben az időben, a mi erős beszédű hazánkban. Persze, hogy ott volt Rozvány András, Arany tanuló és házoknál három éven át lakótársa. András igen sebes be-

Nagyszalontai nép-alak.

szédű, nyilvános helyeken sohasem szónokló ember volt, csakis Arany tréfás biztatására, akkor is kedvetlenűl fogott hozzá. Erősen hadarva vagy öt perczig beszélt kedves tárgyáról, a nőkről, a kiknek teljes életében nagy tisztelőjök

volt. Nagy baj volt azonban, hogy a gyors beszédből keveset lehetett megérteni.

Arany apró szemeit összehúzva állott fel, szokása szerint bal hüvelykével András felé böködve. Elmondta, hogy nem önmagáért kiván szónokolni, hanem András barátja pompás szónoklatát akarja tolmácsolni, mert sebes előadása folytán a beszéd teljesen elveszett a hallgatóságra nézve s ő házigazdai kötelességének tartja vendégei gyönyörűségére újra elmondani.

«András barátom rethori virágait bajos megérteni annak, a ki az ő beszédmódját meg nem szokta. Mert mikor ő azt mondja: Kér son kom szon, azt gondolná az ember, hogy ennek semmi értelme, pedig ez azt teszi: Kérem alásan komám asszony».

Arany ezután nagy jó kedvében bohóságot bohóságra halmozott, úgy hogy a társaság minden tagja majd kétfelé dőlt. András is jóizűen nevetett, de közbe váltig mondogatta: «te Jani, te Jani, nem mondtam én azt, te Jani».

Ezt a becsületes jó embert Arany mindvégig szerette s halálakor egy mély érzésű verset szentelt emlékének. (Kortársam R. A. halálára.)

Aranynak a családi életen kívül e baráti kis kör volt kellemes üdülője zaklatott s munkával túlhalmozott jegyzői életében. De nem volna teljes a kép Arany ezidőbeli barátairól, ha egy becsületes német emberről nem emlékeznénk meg, a ki Aranynak nősülése évében az igaz, hogy rövid ideig elválhatatlan jó barátja volt. Salm gróf volt ez, uhlanus főhadnagy, a ki magánszorgalomból grammatikából tanulta a magyar nyelvet. Arany a magyar nyelvben oktatgatta, ő meg viszont német nyelvre. A hangsúlyon alapuló német metrikát is Salm magyarázta meg neki. Egyszer megmutatta Rozványnak Voss Odisseáját s kérdezte tőle, tudja-e miféle versek ezek? Rozvány hexametereknek nézte őket, de mikor

scandálni kezdte a sorokat, hol hét, hol nyolcz dactylust talált bennök, a min szerfölött csodálkozott. Persze Rozvány hosszúnak vette az olyan szótagot, a melyben két mássalhangzó követett egy hangzót. Arany aztán magyarázta neki, hogy a német szerint csak a hangsúlyos szótag hosszú, a többi rövid, ha két mássalhangzó következik is rá. És mutogatta neki a hangsúlyos szótagokat. Rozvány csak hüledezett: «hagyd el, János — mondá végre rémülten — nem fér ez az én fejembe!» A mire Arany jóizűt nevetett. Arany már azelőtt tökéletesen értett németül, de kiejtése gyarló, magyaros, beszéde töredezett volt, mint az olyan emberé, a ki csak könyvekből tanulja a nyelvet. Salm szoktatta a helyes kiejtésre és a gyorsabb német beszédre.

Ezután Arany felhagyott az olvasással. Ideje se volt rá, a boldog viszony is elfoglalta, de különben is ifjúkori hóbortnak tartotta eddigi gyér irodalmi munkásságát s mint komoly, családos ember nem akart szalontai felfogás szerint: poetás lenni, mint Megyeriné malacza. Keserűségében épen közvetlenűl nősülése előtt fakadt ki Rozvány előtt: az előitéletek ellen az istenek is hiába küzdenek! Író és komédiás ember Szalontán nem nagy becsben állott. Most már inkább a gazdaság után szeretett volna látni, a mivel családja jövőjét gondolta biztosítani. Ez azonban már csak azért sem sikerülhetett, mert a főjegyző helyett is dolgozva, csak az est volt az övé.

Így telt az idő folytonos dolog, jogi és mérnöki tanulmányok között 1842-ik év tavaszáig. Ekkor Balog István után Szilágyi István jött ki Szalontára rektornak, a kinek első és másodéves diák korában tanulótársa volt Debreczenben. Persze 130-an lévén egy osztályban Debreczenben nem is ismerték egymást, de Szalontán a barátság hamar megtörtént. A rektori szoba ősidőktől kezdve a kaszinó helyét

pótolta. Odajártak beszélgetni, olykor-olykor Arany is. Egy-két szóból megértették, hogy tanulótársak voltak és az ismeretség megújult s később barátság vált belőle.

Szilágyi karácsonyig Nagy Józsefnél, az egyik papnál volt ellátáson, lakása pedig az iskolában volt. Tőle ment Péchy Lajos vaskereskedőhöz, a kinek a boltja a templom kőfalához épült, a néhai egyházi granariumban volt berendezve. Péchy jókedvű ember, Aranynak barátja volt. Ennek pünköstkor elhalván a felesége, Szilágyi innen is kimaradt, ettől kezdve a következő év tavaszáig, míg Szalontán lakott, Aranyhoz járt élelemre havi nyolcz pengő forintért.

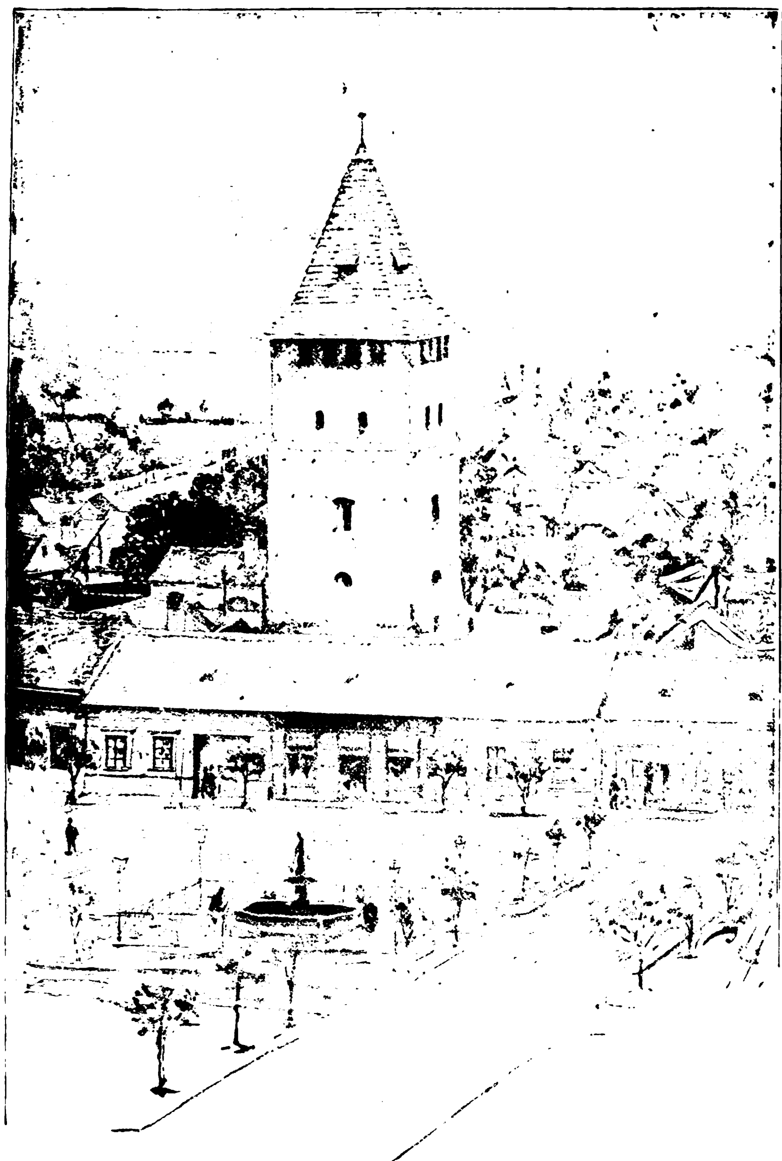
Majdnem egy évig tagja volt e kis családnak. Együtt szivesen elbeszélgettek, de az irodalomról ritkán szólott Szilágyinak. Úgy látszik, szándékosan kerülte a tárgyat. Érzékeny lelkének rosszul esett beszélni róla, a miről egykor ő is ábrándozott s most már mint rég eltűnt szép álomra gondolt vissza szomorú lemondással. Szilágyi «Ékes szókötés»-ével épen ekkor nyert száz aranyat az Akadémiától. Arany temérdek teendője mellett még arra is ráért, hogy e munkát lemásolja s az ő gyönyörű kéziratával ment sajtó alá. Szilágyi példája bátorítólag hatott rá, kevés önbizalma kezdett lassan-lassan ébredezni. A szalontai egyetlen literatorral való társalkodás lassan-lassan visszavitte régi isteneihez. Szilágyinak megvolt az a jó szokása, hogy minden olyan könyvre, mely kezébe került s egyik vagy másik érdeménél fogva érdeklődést keltett benne, másokat is figyelmeztetett. Arany iránt kétszeres volt ilyen figyelme. Hírből tudta, mily híres szalontai verselő, a feleségétől azt is hallotta, hogy azelőtt írogatással sokat foglalkozott, írásai szanaszét a padon hevernek. Shakspere-ből sokat fordítgatott, a német Wieland nyomán: Nyár éji álmot, János királyt, hol versekben, ho prózában, azonfelül sok töredéket, egy-egy olyan jelenetet,

a mely Aranyt megkapta. Megvolt még fordításai közűl Lamannais híres munkája «Hívő szavai» czímen. Ezt Szilágyi nagy nehezen elkérte tőle olvasás végett és igen jó fordításnak látta. Kérte is Aranytól emlékűl, de ő tökéletlennek gondolva e munkáját, nem adta oda s így a fordítás elkallódott, mint Arany házassága előtt írott összes kísérletei.

Szilágyi így Aranyhoz már ott tartózkodásának kezdetétől fogva eljárogatott s egy-egy könyvet hagyott nála. Arany először boszús is volt e tukmálásért, de aztán egyikbe-másikba belenézett. Különösen egy latin nyelvű grammatika kötötte le figyelmét. Lemouton egyetemi tanár angol nyelvtana volt, a melyen a tőle bálványozott Shakspere írta halhatatlan műveit. A kísértés sokkal erősebb volt, hogysem ellent tudott volna neki állani. Nézegetni kezdte olvasásának nehéz szabályait, majd a mutatványúl közölt Hamlet «Lenni nem lenni» monológját törte meg. Szomjú lelke többre vágyott. A debreczeni vásár alkalmából meghozatja onnan kapható két históriai drámáját: János királyt és II. Richardot és a német fordítást kezdi össze vetni az eredetivel. Ezzel újra megnyílt előtte az olvasás és tanulás útja. Evés közben megjött az étvágya.

Szilágyinak akkor még nem volt nagy könyvtára, így nem sok könyvvel kedveskedhetett neki, de a kuriozumképen átadott angol nyelvtannal öntudatlanúl visszavezette az irodalmi tanulmányokhoz s később a szigeti iskolai könyvtárból küldött könyvekkel buzgón iparkodott kielégíteni Arany tudásvágyát.

Arany nappal hivatalában elfoglalva csak késő este olvasgathatott. Rendesen az ágyban forgatta a könyveket. Ha kis Juliska lányok éjjel felsírt, hogy a napi munkától eltörődött feleségét megkímélje a fáradságtól, maga kelt föl s a síró gyermekkel addig járt föl alá dudolgatva neki, míg el tudta

Nagyszalonta manapság.

altatni. Reggel már hajnalban felkelt s dolgozott vagy olvasott.

Ez időben a híres pædagogus Szőnyi Pál volt Geszten a Tisza fiúk nevelője, a ki már debreczeni szenior korában a kollégium középiskolai oktatásának javításán törte fejét. Be is adott egy emlékíratot az egyházkerületnek, a melyben a tanárok szaporítását s a reáliák bővebb tanítását javasolta. A kerület, pénzereje nem levén hozzá, a tervet nem fogadta el. Szilágyi olvasta ezt a tervezetet és a szalontai presbiteriumot rábírta, hogy a preceptorokat szaporítsák, így a reáliák tanítása is bővebben történhetett. Szilágyi maga pedig csak a poeták és a rhétorok tanításával foglalkozhatott. Nagy József pap, az iskolafelügyelő rossz szemmel nézte ez újítást s különben is gyenge tanuló fiai lévén, elhagyatta a realiák tanítását. Erélyes eljárását a városházán is elbeszélte, mondván: «mi szükség, hogy a rektor a sok lím-lomot tanítsa?» Ezt hallván Arany, egy humoros költői levelet írt a megzabolázott rektorhoz, a melyet Szilágyi sikerült munkának tartott s meg is őrzött. 1845-ben, mikor Pestről Új-Fehértóra ment, Tüllmann (Fátyolfi) Ignácznak adta át közlés végett. Tüllmann Vachott Imre divatlapjának dolgozótársa volt. A kézírat nála elkallódott, maga Tüllmann is nyomtalanúl eltűnt a forradalom viharában.

A kedveszegett rektor a szokott három éves tanítást is megszakította s már két év múlva 1844-ik év tavaszán elhagyta Szalontát, onnan Késmárkra indulván német szóra, majd Bécsbe, hogy orvosi tudományt tanuljon. Bécsben is inkább történeti nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozva, végre Pesten Horváth István előadásait hallgatta. Hányódása alatt sem feledkezett meg Aranyról, leveleket írt neki. Arany 1845-ik év augusztus havában kezd neki válaszolni. E levelekből látjuk, hogy Arany első sorban az angol és

Nagyszalontai nép-alak.

görög írókkal foglalkozik. Shakspere és Homer legkedvesebb két írója. Az angol nyelvű írókból egész könyvtára van. Shakspereből, Byronból fordítgat, sőt augusztus elsején levelében czélzás van az Elveszett alkotmányra, a mit ekkor írt. Már arra is gondol, hogy kenyéríróvá válik. Nagy Ig-

nácznak ajánlatot tesz, hogy akármely megjelölt angol regényt lefordít. Nagy Ignácz tanácsára a Windsori víg nőket kezdte fordítani, de Lemouton Emilia fordítása éppen ekkor megjelenvén, ezt is abba hagyta.

A liberalis és konzervativ párt küzködése és a lélekvásárlás az ekkori választások alkalmával is javában folyt. Szalonta értelmisége a konzervativekhez csatlakozott Arany nagy megütődésére, a ki szabadelvűnek maga maradt a városházán. Még ez nem volt elég, a megyeközgyűlésen a két párt közt vérengző verekedés támadt, a melyről országszerte beszéltek. A pártoskodás, a nemesek magaviselete folytán a város ügyei egyre zavarosabbak lettek. Fizetését mindég rendetlenebbül kezdte kapni. Arany darázsfészeknek nevezi a szalontai közéletet. Ilyen az Elveszett alkotmány háttere.

Aranyt e körülmények között családi öröm és gyász éri. 1844 január 2-án apja hal meg 76 éves korában, márczius 24-én fia László születik. Az öreg Arany halála éppen oly csendes és nyugodt volt, mint fiáé. Mind a kettő az utolsó perczig eszméleténél volt. Atyja elvesztette öregségében szeme világát, a költő fél vak volt. Az öreg és fiatal Arany kevéssel halálok előtt még pipáztak. Kimúlt mind a kettő halállal való tusakodás és egy jajszó nélkül.

Fia Laczi erősen barna, izmos csecsemő volt, az apró szőke Julis mellett, ki már ekkor anyja ruhájába kapaszkodott, különösen feltűnt barna mivolta.

Szilágyi végre 1845-ik szeptemberében Máramaros-Szigeten az idevaló ref. iskola tanára levén, állandó otthonra talált. Rendes levelezés indúl meg köztök. Látszik, mily jól eső érzés fogja el Aranyt, mikor legalább a távolból levél útján irodalmi dolgokról beszélhet egy olyan emberrel, a ki meg tudja érteni. Az irodalom iránt visszafojtott szenvedélye most elragadó erővel tört ki benne. Szinte lázasan keresi az

alkalmat írói kedve kielégítésére. Szilágyi egy-egy odavetett tanácsát mennyire iparkodik követni. Mily örömmel küldi neki Philoktetesét és mutatványt az Elveszett alkotmányból, Toldiból. Mennyire rajong Homérosért, Sophoklesért! A meg-

Odakinn lefut a nyílt utcza során,
Tánczolni, dalolni se' szégyell;
Dala víg: «Egyszer volt egy leány,
Ki csak úgy játszott a legénynyel,
Mint macska szokott az egérrel.»

Kund Abigél.
(Zichy Mihály rajza.)

lett férfiúnak mintha most térne vissza ifjúsága a másikert cser'be, a melyet annyi búbánattal élt le. Sohasem írt több lelkes déssel és igazi örömmel. A költői teremtés munkája igazán boldoggá tette. Szilágyival való viszonya előjátéka Petőfi t zesebb s lelkesedett barátságához, a mely a higgadt, egy-

szerű embert megzavarta s ellenállhatatlanúl magával ragadta. Mily kár, hogy az önbizalomnak és lelkesedésnek e kora csak a forradalom lezajlásáig tarthatott!

Első nyomtatott műve, «Egy egyszerű beszélyke» volt, a mely az Életképekben jelent meg, a mikor már Elveszett alkotmányával a 25 aranyat megnyerte.

Nem szükség hosszasabban foglalkoznunk vele. Elég, ha megemlítjük, hogy hőse Hugó Victor-féle gyönge szivű óriás, a kit felesége Mokány Ferkóval megcsal, Ferkó aztán megőrül bele. Arany élete alkonyán nagy eredetiséggel dolgozta át a tengeri hántásban a Ferkó esetét. Hermina czímű novellája is ez évben jelent meg, a mely szintén csak azért méltó megemlítésre, mert öreg korában a hősnőből Kund Abigél lett a Tetemre hívás gyönyörű balladájában. Az elbeszélés messze marad a ballada mögött.

Az «Elveszett alkotmány», a melylyel Arany a Kisfaludy társaságtól megkoszorúzva és 25 aranynyal megjutalmazva kezdette meg fényes pályáját, középszerű munka. A 4000-en felül lévő hexameternek inkább csak életrajzi értéke van. Legvilágosabb példa arra, miért érkezett oly későn az irodalom terére Arany. Az új népies és a régi pathetikus iskola stilje küzködik mindvégig e munkában. A Vörösmarty-iskola hideg, czikornyáitól nem tud teljesen megmenekülni, míg erősen népies fordulatairól szinte lerí a hexameter. A népieshez, a magyaros kitételekhez vonzza hajlandósága, neveltetése, de önbizalma sokkal kisebb, minthogy teljesen szakítani merne a hagyományos stilussal. A hexametert választja s öntudatlanúl is Vörösmarty, Czuczor eposzainak hangját utánozza. Mintha paródiájok volna. De hogy sikerűlt paródia legyen, ahhoz sem nem elég elmés, sem stilusának nincs meg a kellő játszisága. Verselése is döczögős. Az egyik biráló: Vörösmarty talán érezte, hogy az ő hangján beszél itt valaki

visszásan. A legszebb magyar hexameterek írója szigorúan, de igazán itélt, mikor rá mondta: a nyelv és a verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők!

Czuczor Gergely.

Van ugyan egy pár sikerült tréfa benne, de maga a munka egészben véve hidegen hágy. Világos átlátszó meséje nincs, allegorizálása fárasztó.

Arany sietett is vele, hogy a pályázatról el ne késsék. A maga boszúságán akart ugyan enyhíteni, de a mint a Kisfaludy-társaság pályázati hirdetését egy víg eposzra olvasta, csiklándozta a 25 arany. Látott már olyant Szilágyiban,

a ki nyert bőven aranyakat, hátha ő is megnyeri, legalább tudni fogja, hogy mit érez ilyenkor az ember.

Különben pedig Vörösmarty szigorú szavai sarkalták tehetségét annak a bebizonyítására, hogy különb is telik tőle. Így készült el Toldi, a melyet egy kisebb beszélye előzött még meg az Életképekben. A kis munkában nincs leleményesség. Az a régi történet van benne feldolgozva, hogy a hős elvadúlt lovaktól menti meg szerelmesét. Megvan pedig ez írva jó magyaros egyszerű nyelven.

Szilágyi István.

Mint embert jellemzi két kiadatlan névnapi köszöntő verse. Az egyik Szilágyi tiszteletére íródott még 1842-ben István-napra, a mit karácsonkor ünnepelt meg Szilágyi, és Pál napi verse az öreg nótárús Borbély névünnepére, melyet Pál fordúlásán tartott meg. Kiadatlan mind a két vers, de Arany játszi kedélyének jellemző példája s a szalontai kis világnak hű és elmés fotografiája.

Az első vers mutatja, hogy Szilágyival már ott tartózkodása első évében barátságos viszonyban volt, írván a «kevés dohányú, nagy tudományú férfiúnak, a juhász-kutyai alázatossággal», különben pedig üdvösséges elmélkedés arról, hasznos-e az embernek magát lekapni? Közbe-közbe ártatlan csipkedések a jó barátokra, a kik közt közös jó emberök Péchy Lajos viselt jeles dolgára is van czélzás, a

mely óriási feltűnést keltő leleplezéssel végződött. Péchynek a boltjában egy vakablak volt, a melynek erős tábláját Péchy úr gondosan csukva tartotta minden időben. A kik pedig kiváncsian kérdezősködtek a titokteljes ablak benső tartalmáról, azoknak fontoskodó orczával beszélte, hogy ott tartja legfontosabb levelezéseit. Arany egyszer véletlenűl benyitva boltjába, ott találta a derék férfiút a nyitott vakablak előtt egy jó üveg bakatorral, a miből épen felakart hörpinteni egy kanálnyit. Megzavarodva tette volna vissza a fontos levelezést a vakablakba, de már késő volt. Arany e versében ily bokros érdeme alapján több jeles és tudós társaság levelező tagjává nevezte ki.

Különben a névnapi verset illő pompával adatta át Szilágyinak. Már ő ott ült az asztalnál nagy komoly orczával, mikor a város egyik cselédje hozta a nagy levelet s kellő ünnepséggel átadá a megtisztelt férfiúnak.

Borbélynak a köszöntőt 1846 telén írta. Estére oda készűlt s a hivatalos teendők elvégzése után egyedűl maradva a jegyző-szobában pár óra alatt írta meg e verset, úgy sietett vele, hogy a czím leporozására még ideje sem volt. Külső lapján a tintaírás el is van törülve. A hivatalból egyenesen Borbély Pál lakására ment s tányéra alá csempészte az: «Égből szent Pál apostoltól» küldött levelet. Borbély csak tányérváltáskor vette észre a cselt. Hogy ez az elmés levél mennyire felvidámította a társaságot, azt könnyű elképzelni. Arany bizalmas baráti körben mindig nagy szer volt az ilyenekre.

Ez a vers különben szelíd jó szivét bizonyítja. A főjegyző helyett mindig temérdeket dolgozott, tehetség dolgában össze se lehetett őket hasonlítani s ő azért sohasem vágyott állására. Sőt a mint e verse is mutatja: a kis termetű főjegyzőt a légynek sem vétő s mindenkinek kedvére beszélő fel-

jebbvalóját szeretni is tudta, a ki csak akkor morgott elégedetlenűl a bajusza alatt, ha írnia kellett. Arany pompásan jellemzi a vers e két sorával:

Azért fiam, csak tűrj mint a bárány,
Míg megállhatsz kurta lábod szárán.

Mikor 1846-ik év nyarán Szilágyi pár hétig Arany vendége volt, a két író ember s különösen Arany teli volt szebbnél-szebb tervekkel. Arany fordítani akarta a Trachisi nőket: Sophokles tragédiáját, dolgozott Toldi-ján, a melynek historiáját már gyermekkorában a ponyváról ismerte s a szalontai szájhagyomány is tudott regélni róla. Az elejét már ekkor Szilágyi olvasta. Szerzője gondosan hasonlítgatta össze Petőfi János vitézével, meg is állapította, hogy ennél terjedelmesebb. Szilágyit iparkodott rábeszélni, hogy Shaksperét közösen fordítsák. Vígjáték irásán is törte fejét, a mely engesztelő áldozat akart lenni, a komikum muzsájának az Elveszett alkotmányért, sőt a Toldi befejezése után már eszébe jut: Mi volna, ha az ember népies hős költeményt írna? De egyúttal töprengése is felébredt. Szokatlan dolog ez nagyon, hátha kinevetik vele?! Közben erősen forgatja a klasszikusokat, mert úgy tartja, hogy az újkori írók művei után mennél több klasszikust kell olvasni. Mily pezsgő erő, milyen lázás munkakedv! Nem törik meg sem a szalontai élet keserves pártoskodásai, jegyzői kellemetlenségei, sem Debreczeni Mihály uram a «Piroskakas» csizmadia szomszédsága sem, a kinek fia a klárinétet ott fújta késő éjszakáig ablaka alatt, boszantva vele kényes zenei hallását, elriogatva tőle a legszebb költői gondolatokat.

1847-ik év január 23-án a Kisfaludy-társaság gyűlésében Bártfay László, Gaál, Garay, Tóth Lőrincz, Vörösmarty, egyértelműleg Toldit ajánlják «megkülönböztetéssel» a juta-

II: Szakasz, 12-dik rend vers.

„Átok és hazudság stb. (Miklós szavai; az egész rend megy)

Azután körbejő egy egész rend: (M. szavai:)

„Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek,
Nem bánom én, igen, ÷ akár ma elmegyek,
Száz mérföld a világ erre is, arra is:
Nem bánom én, igen, elmegyek én ma is.
De a mi az enyém azt elviszem innet:
Add ki, bátya, tüstént a mi engem illet;
Add ki a jussomat: pénzt, paripát, fegyvert;
Azontúl — az isten áldjon minden embert.“

Arany János Toldi-kézirata.

lomra. Utána a gyűlés elhatározza, hogy méltatása jeléül vékony pénzbeli erejéhez képest a 15 arany jutalmat 20-ra emeli.

E mű felett való elragadtatás általános volt. Arany egy csapással a nagy írók sorába emelkedett. De bár az elisme-

Tóth Lörincz.

rés tavalyi jutalmazott keserűsége mellett jól esett neki, mikor az év tavaszán Rózsa Ibolya meséjét írja, kétségei e műve iránt is felébrednek. Úgy látja, hogy a Toldi eleje nehézkes, sok helyütt elszélesedik, néhol pedig szerinte nagyon is alant jár. Jobb is, szebb is mondja Arany: Rózsa és Ibolya meséje.

A következő évben a nyári iskolai szünidők alatt Szilágyi ismét lent van Szalontán egy pár hétig. Vitatkoznak a népies-

ségről, Szilágyi nem akarja elhinni, hogy a régi iskola ideje lejárt. Különben pedig akadémiai székfoglalóját nála írja, és egyik-másik költői tárgyra figyelmezteti, a mit érdemes volna kidolgozni, sőt hogy a nagy népies eposzra kedvet kapjon, leküldi neki a németek nagy eposzát: a «Niebelungen Liedet».

Szilágyi akadémiai értekezése a magyar szótárírás története volt. A szótárírók közt levitte magával Beythe István Stirpium nomenclator Pannonius czímű munkáját s e műben a keresztes fűről (gentiana cruciata) megemlítve találja azt az akkor még a nép száján élő mondát, a melyet Szilágyi figyelmeztetésére Arany Szent László füve czímen még ez évben feldolgozott.

A jegyzői írószobában látta Szilágyi Kajtor Imrét, egy gyönyörű szép szál és jómódú ifjú embert, a ki legénykedésből tehenet lopott s ezért a vármegye kezére került. E tárgyra is Szilágyi figyelmeztette Aranyt, a ki később 1853-ban megírta az «Első lopás»-t. Szilágyi beszélte el neki Szeremley Gáborról, a volt szigeti tanárról és szolgájáról Csemeczkyről azt a víg történetet, a melyet Arany nagy nevetéssel fogadott s ennek alapján még akkor melegében megírta a Tudós macskáját.

Szilágyi ezután is segítségére van nagy történelmi ismeretével. Adatokat ír neki a tervezett Kinizsi Pál eposzhoz, a melylyel azonban végkép felhagyott, Murány ostromához, Toldi estéje és középső részéhez, a mely már mind munkában van ebben az esztendőben.

Liptákné tyúkpanasza, Bajóné libapere, Debreczeni sertés paszusa s egyéb jegyzői kellemetességek nem törik meg munkakedvét. Lelkének harmoniája teljes, örömmel látja, hogy mennyire emelkedett a közbecsülésben az írók szeme előtt s majdnem gyermekes örömmel jelenti Szilágyinak, ha

egyik-másik író ember felkeresi levelével s tehetségének elismerésével.

A tanácsbeliekkel nemcsak hivatalos kötelességből, hanem benső buzgósággal jár el a templomba, igazi kálvinista hittel, iskolázott kellemes magas bariton hangján énekelte a zsoltárokat, a melyek az Úrnak dicsőségét hirdetik. A zsoltárokat szebben nála senki sem énekelte Szalontán. Nem egyszer mondá: «Beh édesen kiénekeltem magam, olyan étvágyam lesz, akárcsak egy kántornak».

Hittel és bizalommal tekintett a jövőbe. Férfikora elején, annyi keserves zaklatás után megadta neki a gondviselés előbb a családi boldogságot, utána az írói dicsőséget. Van-e ezeken kívül nagyobb boldogság a föld kerekségén?

VII. TOLDI.

Egyszerű az ének, rajta semmi disz tàn,
De a szivből fakad melegen és tisztán.

Toldi élő személyiség. Ilosvai Toldija. A költemény forrásai. Keletkezése. Szerkezete. Diadala.

Ilosvai Selymes Péter nagyon megharagudnék, ha Toldijáról végig olvashatná azt az értekezést, a mit Toldi Ferencz írt meg. Hogy az ő hőse sohasem élt volna! Haragosan ismételné, a mit már egyszer kinyomatott: Látjátok, hogy én igazat szólok! Toldi Heraklessel, Rusztemmel mérte össze nagyon is józan hősünket. Az állította, hogy az őskori monda egy töredéke szállott ránk e históriás énekben, hőse csak olyan tipusa az erőnek akár Herakles. A Miklós név a keresztyénséggel ragadt rá, a csodás elem meg a változó korral lekopott róla. Így tették, mint erős vitézt, hol Nagy Lajos, hol Mátyás idejébe. A magyar nép mesevilágában van is kis Miklós, szép Miklós, király fia Miklós, a ki sárkányokat győz le, s így a napot, holdat, a hajnali csillagot visszakeríti tőlök a magas égre, vagy táltos lovakkal vesződik, tündérleányt szeret, vagy olyan királyi sarjadékot, a kinek a homlokán ott van a nap vagy hold és csillag. De ilyen csodás dolgokkal nem foglalkozik a mi hősünk, a kiről azt zengi Ilosvai: «Erős, vastag gyermek Toldi kicsin korában». Hősünk pályájában semmi közös vonás nincs e csodás alakokéval. Csak később, mikor a nógrádmegyei Told és Nagyfalu révén nógrádi mesék is szólottak róla, mondják, hogy hegyet

vág és tol el, vas melle van. Egy alsó-toldi szintén nógrádmegyei mese szerint, Mátyás király eltiltja az udvartól és elmésen épen úgy segít magán, mint egy másik mesehős: az «Okos leány». A király feltétele szerint gyalog kell jönnie, de még se gyalog, el kell hoznia az udvarba legjobb barátját, legnagyobb kincsét és legnagyobb ellenségét. Toldi vadász kutyáját, feleségét Laczfi Magdolnát és kis fiát Gábort a karján vitte az udvarba. Féllába a kutyán volt, a másikon ugrálva ment a király elébe. A kutyára ráütött, ez vonítva elszaladt tőle, de egy jó szavára vissza is jött. «Ez a legjobb barátom», mondá a királynak. A feleségén is végig ütött, ez gyilkosnak kiabálta. «Ez a legnagyobb ellenségem!» magyarázá. A legnagyobb kincseül pedig kis fiát mutatta be.

A királynak oly igen megtetszett a felelet, hogy nem csak megbocsátott neki, hanem országbiróvá tette. Arany-kalodát adtak neki, a kibe az alsó-toldi ember öregapjának a szépapja is benne ült. Ez a mese az Ilosvaitól is említett főbe ütött királyi apródok esetéből van tovább szőve. Az udvarból való kitiltásának ez volt az oka az ének és a mese szerint.

Rendes dolog, hogy más csodás mesék is rakódtak le rá. A feltünően erős ember története csakhamar a népszájára kerűlt, megkezdődött átalakulása. Tehát épen fordítva áll a dolog, mint a hogy Toldi Ferencz értekezésében állítja. De hogy mennyire ment az átváltozás, azt most már pontosan nem tudjuk megállapítani. Nem tudjuk, mi az a kevés, a mit Ilosvai saját állítása szerint a krónikában talált s mit vett át a nép szájából, mi a maga tudakozásának eredménye? Tinódi életéből tudjuk, hogy a régi énekmondó az ilyenekben nem sajnálta a fáradságot. Módjában állott, hiszen az ő idejében virágzott a Toldi család, a melynek több tagja a Miklós nevet a nagy erejű ős emlékezetéből viselte. Annyit

1512.

Non parum paſsus.

Toldi Miklós.

(XVI. századbeli kép.)

azonban előre is teljes bizonyossággal állíthatunk, hogy a hős pályájának kezdete, a mely szerint Miklós minden dologhoz lát a béres szolgákkal, népies vonás. A nép hőseit szereti a homályból kiemelkedve juttatni nagy tisztességre. Így aztán szívből a magáénak vallhatja. A népének naivságát és átalakító erejét mutatja a mesés prágai kaland, az öreg Toldinak szakállával való beszélgetése. Mindkét helyütt Ilosvai igazmondó, száraz stilusa költőileg színessé lendűl. Mintha az őserejű népköltészet termés aranya csillámlanék Ilosvai kavicsában. Hogy ezek a népies vonások megmaradtak, azt is csak annak köszönhetjük, hogy Ilosvai igazságszeretete nem találta valószínűtlennek őket s ezért méltónak itélé, hogy históriájában mint igaz dolgok helyet foglaljanak.

Ezt tudva, igaznak kell venni Ilosvainak azt az adatát, hogy Miklós 1320-ban született, még pedig a biharmegye Nagy-Faluban, a mit a Toldi-család bihari nagy ága mellett, az is bizonyít, hogy Ilosvai nem messze Váradtól állítja Nagy-Falut, hol volt is ilyen helység. Szilády Áron kutatásai után nagy valószínűséggel mondhatjuk: Ilosvai hőse ugyanaz, a ki 1354-ben, tehát már 34 éves korában Pozsony vármegye alispánja s e városnak várnagya volt. Toldi csakugyan a várkatonaság élére való erős vitéz volt. 1359-ben Nagy Lajos levelét viszi Flórenczbe. A király két oroszlán kölyköt kér a köztársaságtól és hazahozatalával e nagy erejű Nicolaus Taldi valoris emberét bízza meg. Épen hősünknek való küldetés. A királytól eredt jelző legerősebb bizonyíték lenne e személyiségnek hősünkkel való azonossága mellett, ha ugyan Szilády ez adata valóság volna. Nagyon valószínű azonban, hogy az oroszlán-szállító Taldi Miklós becsületes flórenczi érczolvasztó volt, a ki ezidőben a királyi pénzverőnél szolgált. Flórenczi származása adhatott rá alkalmat, hogy a király e küldetéssel megbízta. 1365-ben Olaszországban

találjuk hősünket, mint az ott alakúlt angol, magyar vitézekből alakúlt fehércsapat egyik főtisztjét. Négy más társával Pisina várában szerződésre lépnek a pápai és szicziliai megbizottakkal, hogy öt évre Sziczilia és a pápa szolgálatába lépnek.

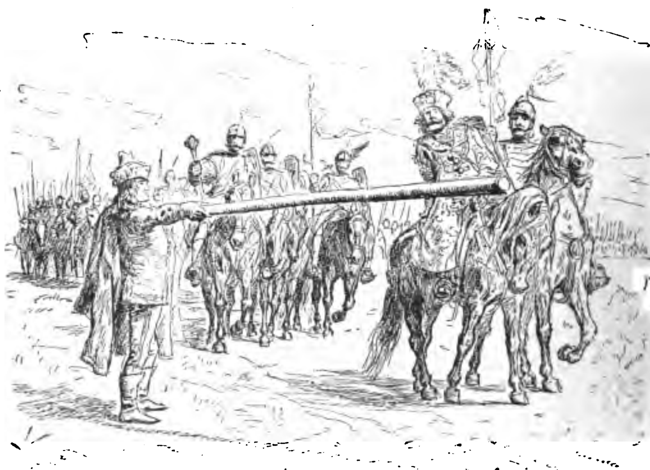
1383-ban itthon találjuk Toldit, 1382-ik év márcziusában még Miklós mester, Gergely fia a szabolcsi főispán, de már

Nagy Lajos hadai Olaszországban.

juliusban csak Hevesvármegye főispánja. Ekkor tehát már más főispánnak kellett lenni. 1383-ban január 14-ikétől kezdve egy oklevél tanúbizonysága szerint igazán «Magister Nicolaus de Toldi mint comes comitatus de Szabolcs» szerepel. Ez időtől kezdve csak 1386 szeptember 8-ikától tudunk más főispánt. Abavári Aba Imrét. Biztos oklevélbeli adatok vannak arról is, hogy bátyja: «Magister Georgius de Toldi 1376-tól kezdve még 1382-ben is bihari főispán volt. Toldi tehát e méltóságban utólérte bátyját s hogy nem lehetett fiatal korában sem olyan tukó paraszt, a milyennek

Ilosvai feltünteti, magistersége bizonyítja. Ezért iskolákat kellett végeznie. Toldi az apródok megölése és a király utolsó gyűlése után valószínűleg 1385-ben halt meg, tehát Nagy Lajos halála után három évvel. Mindez összevág Ilosvai adataival. Históriáját ebben a tekintetben hitelesnek kell vennünk. Nem hiába bizonyítgatja igazmondóságát. A hol évszámot mond, ahhoz alig fér kétség. A hol biztos adatot

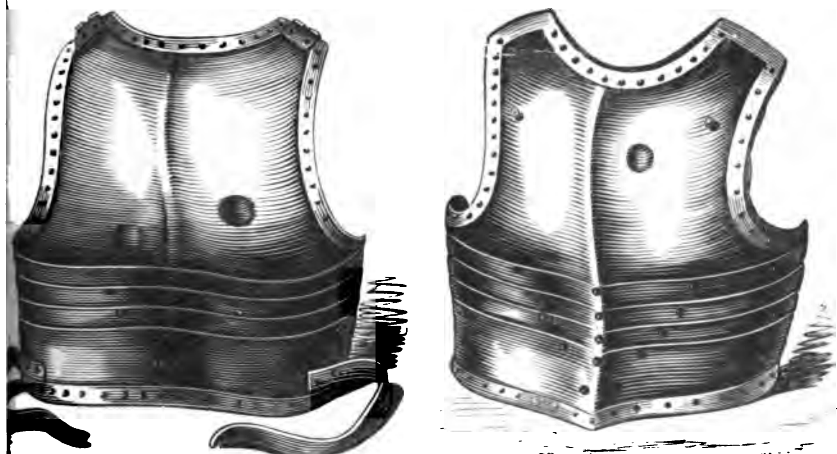
«Toldi félkezével kapja a vendégoldalt . . .»

nem említ «egyszer» «sok nap után» kifejezésekkel él. Egyebütt is, a minek okát nem tudja adni, őszintén megvallja: «bizonyt nem írhatok, mi volt annak oka». Csak az a kár, hogy «ifjúságabeli több sok dolgairól» tudva, mind le nem írá. De ő csak erejét, vitézségét dicsőítette s az ezekre vonatkozó kalandokat fűzte históriájába. Megjelent pedig ez a verses történet 1574-ik esztendőben.

Arany Toldijához Ilosvaiból annyi anyagot vett, a mi az első versszaktól a 160-ig terjed. Érdekes látni, mit vett

Arany Ilosvaitól, mit alakított át a szerkezet kedvéért, miből kapta meg az ösztönt, hogy egy-egy szóból, sorból cselekvényt, vagy alakot teremtsen.

Ilosvai szerint a két testvérnek Lőrincz volt az apjok, ki fölnevelte Miklóst, ám öregebbik fia György felment a király udvarába. Az öcs atyja halála után is otthon marad s lát minden dologhoz a béres szolgákkal. Erejét nagy csudával nézik, félkézzel nagy malomköveket emelget. De hogy

Toldi Miklós pánczélia.

György Budáról lejöve, szolgái rudat hánytak, Miklós két annyira veti a rudat, a követ is sokkal messzibb hajítja. Mikor ez bátyjának hírével lesz, öcscsét a dologért gyakran megfeddi. Azután búslakodik, nagy haragja van öcscsére, mert szerető szolgáját megölé. Anyja igen keserüli Miklóst s titkon éléssel táplálja, míg bátyja megkegyelmezett neki. Nemsokára Laczfy nádor megyen Budára Nagy-Falu határán keresztűl. Egy átalúton utat téveszt. A rakodó szénás szekér mellett álló Miklóstól, kinek kezében nyomtatórúd

volt, az utat sok szóval kérdik. Toldi félkezével kapja a nyomtatórudat, azzal mutatja meg. Azután ismét gyilkosságba esik, bolyong, bújdosik és bejut Budára és Pest városába. Bánatosan aláfüggesztette fejét, mert egy pénz se volt üres tarsolyában. Akkor egy pokol fene bika neki rugaszkodván, a kötél elszakad. Toldi ezt látja s fut a bika után, farkon ragadá és a mészárszékhez vonta. Miklósnak ekkor sok májat adtak. Majd a budai mészárosoknál szolgál, nagy tehéntagokat hord egyedűl, a miért a mészárosok Miklóst jól tartják. Nem sok napra rá a király konyhájára megyen, a hol ételért a szakácsokat szolgálja, szennyes fazekakat mos és két öreg kondérban a vizet hordja a Dunából. Nagy erején mindenütt álmélkodnak. Mikor a rudat az udvarban is két akkorára hajítja, a király megkérdi honnan való? Mikor megtudja, hogy Toldi György atyafia és a gyilkosságért elbújdosott hazulról, ír Györgynek, hogy kegyelmezne meg neki s nagy kárnak mondja, hogy Miklóst otthon tartják. György öcscsét erősen feddi, dorgálja s két lóra szert teszen neki és szolgálatra menni kényszeríti. Miklós is rágondolja magát, két lóval elindúl, anyja szánja és a rozstésztába száz aranyat csinált bele és átadja hites szolgájának, hogy akkor tegye fia elébe, ha szüksége leszen rá. Mikor Toldi feljuta Budára, Lajosnak akkor új udvara volt. Egy cseh vitéz mindenkit elejtett az öklelésben. Egy özvegy asszony két fiát is megölte a cseh, Toldi megszáná az özvegy asszonyt s megígérte neki, hogy megállja bosszúját. El is mennek két csolnakon a Duna szigetére a csehvel, Toldi elbocsátja az egyik csolnakot a vízen, mondván: «meg kell ma itt egyikünknek halni, a holt embernek nem szükséges a hajó». Toldi ölbe megyen a cseh vitézzel s szörnyű rángatással fárasztja, míg térdre nem ejti. A cseh vitéz elijedve kéri: «Fiam, ne siess halálomra». De nem hajla szive jó Toldi Miklósnak, fejét

vevé a cseh Mikolának s minden marháját az özvegy asszonynak ajándékozta. A király őt azért fejéhez választá és neki tizenkét lóra hópénzt adatott.

Ime szanaszét nagy rendetlenségben az épületkő, de ember legyen, a ki mindezt összerakja és díszes palotát emeljen belőle, megismerje belőle a szegletkövet, a közönséges téglát, a díszítő drága anyagot s mindent a maga illő helyére tegyen. Valóban Arany rendező tehetsége bámulatos. Ilosvai minden szava, czélzása sem maradt felhasználatlanúl. A mi műve anyagát illeti, a leírásokat és a nyelvet kivéve semmi sincs, a minek Ilosvai munkájában nyoma nem volna. Toldi édes anyja éléssel táplálja a réten fiát, máskor 100 aranyat rejt el számára a rozskenyérben, e két vonás felhasználásából a szerető anyának mily jellemét teremtette meg Arany! György ellenségeskedésének Ilosvainál annyi nyoma van, hogy öcscsét Miklóst gyakran feddi, dorgálja, otthon tartja, nemcsak mikor gyilkosságba esik, hanem akkor is, ha a rudat két akkorára veti, mint vitézlő szolgái. Ez elejtett szó megadja az ösztönt a költőnek az álnok György megteremtésére. Megvan az erős drámai összeütközés. Miklóst heves vére ráviszi a vele csúfot űző vitéz megölésére, a mi nagy erejéhez méltóan malomkővel történik. Teljesen népies vonás, hogy az öregbik testvér a kisebbet üldözi s ez derékúl kiküzdi magát s különb lesz bátyjánál. A két gyilkosságból egy lett Aranynál, az is erősen megokolva, a miért a cselekvény egy csapáson halad s erősen központosítva van. A réti bújdosás másfél napig tart, s ezzel az alföldi nádas költői képe elfoglalja helyét a magyar költészetben. Ilosvai «hütös» szolgájáról Arany a régi, hű cseléd alakját rajzolta le. Mint a szobrász az alaktalan agyagból remekét. A nyolczadik énekben tetőzik György álnoksága, Lajos király ezzel kapcsolatosan egy pár vonással mily szerencsésen van oda-

állítva. Ilosvainál csak annyiban szerepel, hogy Miklós otthon tartását nagy kárnak vallja. Aranynál mily ravasz tapintattal ismeri ki György úr álnokságát. A nehány csepp olasz vér mily jellemzően nyilatkozik meg benne. A szennyes fazekak mosását a királyi konyhán Toldi Szerelmében használja fel Aranv, mellőzi mészárosinasságát is, a sok májat a kutyának dobatja vele nagy méltatlankodással. A bika-kalandot is finom érzékkel átváltoztatja. Toldi Aranynál számtalan ember életét menti meg s nem farkánál, hanem szarvánál fogva hurczolja a vágóhídra. Amúgy furcsa, sőt nevetséges, így természetesebb és méltó egy olyan hőshöz, a milyennek Arany Toldit festi. A nagy bajvívó jelenetben is szelidít Ilosvai előadásán, a rimánkodó csehnek megkegyelmez, de az orgyilkost lemészárolja. A nagy viadal színezéséhez a szájhagyományból is merített két jellemző vonást. Az egyik, mikor a csolnakot a szigetről úgy meglöki, hogy a pesti oldalon a partba fúrja az orrát, a másik: mikor a cseh kezét úgy megszorítja barátságos kézszorítás örvével, hogy minden újja végén kicsordúl a vér.

Nagy Lajos.
(A Képes Krónikából.)

De Arany nemcsak Ilosvaiból, hanem a maga életéből is vett érzelmet, cselekvényt ehhez a költeményéhez. Neki is megvolt a maga bújdosó útja Szigettől Szalontáig, ő is akkor

érezte legjobban az anyai szív melegét, mikor elhagyottan hazaérkezve, az egész világ kárhoztatóan ellene fordúlt, csak a szerető anyai szív tudta mentegetni. Valóban mélyebb érzéssel megindítóbban senki sem festette nála az anyai és fiúi szeretetet s a szerencsétlen bújdosó szomorú állapotát, a kiről:

Ott is azt susogta a nád minden szála,
Széles e világon nincsen árvább nála.

Arany nemcsak a költői elrendezésnek nagy mestere. Oly megfigyelő tehetsége van, a mely közellátó embernél valóságos csoda. Mintha ösztönszerűleg úgy kivánt volna e testi fogyatkozásán segíteni, hogy mindent hosszasabban és körülményesebben nézett meg, így a legjellemzőbb vonások sohasem folytak előtte össze a lényegtelenekkel. Innen van, hogy a leírásnak nagy mestere. Ebben Petőfi is művész. De a két költő leíró módja teljesen elütő. Petőfi egy-egy nagy vonással fest, érzelmességét önti el minden leírásán. Arany körülményesebb, részletezőbb; leírásai a cselekvénynyel forrnak össze s jellemet rajzolnak s élesen kiemelik. Méltán híres az a remek alföldi kép a delelő ökrökkel, hortyogó szolgákkal, a szomjas gémmel, a melynek közepéből Toldi nagy alakja magaslik ki, mint a halomból a tilalomfa. Mily jellemző a felfordúlt udvarház, a hol negyvened magával dorbézol György, hogy a haszonnak megmaradt felét is Miklóstól elegye, megigya! Ily körülményes megfigyelő rajzban mily plasztikusan domborítja ki az öreg Bencze alakját, mikor Miklósra köszönti a kulacsot, de előbb néhány kortyot a nyelve mellé önt, urának nyújtja félkézzel, a másikban inge elejével a száját törli le. A magyar paraszt jellemző felköszöntése ez. Vagy mikor elérzékenyedésében a bocskorán körmével kereszteket ír, a nélkül, hogy tudna róla, mit teszen. A tizedik ének korcsmai jelenete nem egyéb a mu-

lató paraszt duhajkodásánál, de még nagyobb arányokban, mint Toldi hatalmas physikumához illik. Mennyire jellemzi ez az életből ellesett rajz azt az erős embert, ki örömében, bánatában egyformán szertelen.

Vörösmarty Mihály.

Ime, nincs oly jelenet Toldiban, mely Ilosvaira ne emlékeztetne, mégis teljesen más minden. Ott az összefüggéstelen, laza kalandok egymás mellé vannak hányva, itt fokozatosan fejlődik jellem és cselekvés s mindkettő teljes egészszé olvad. A különbséget a költő és verselő közt semmi sem mutatja meg élesebben, mint ez a két mű. A cselek-

vény fő szála Toldi kiemelkedése a nyers paraszti állapotból. Érzi, hogy nem arra termett, hogy béresnek, villásnak maradjon Nagy-Faluban. Elkeseredésében gyilkosságba esik s megy Budára, hogy valami nagy dologgal jóvá tegye hibáját s kegyelmet nyerjen a királytól. Hogy mi lesz az a nagy dolog, maga sem tudja. Viszi az ifjúkor nyugtalansága, nemes önérzete, rendkívüli erejében való bizalma. E cselekvényhez csak két epizód fűződik: a farkas-jelenet és ezzel kapcsolatban búcsúzása édes anyjától s a már említett korcsmai jelenet. Az egyik rokonszenvessé teszi előttünk az anyaszerető gyermeket, a másik jelenetben féktelen jó kedvének, örömének kicsapongása előkészít a nagy párbaj-jelenetre. Így változik szinte rohamos futással hősünk szomorú bújdosása fényes pályává. Az eseményeket annyira központosította Arany, hogy a három napi budai gyalogolást beszámítva, mindez alig öt nap alatt történik meg.

Épen oly váratlanúl, szédítő gyorsasággal emelkedett Arany egy csapással a nagy költők közé. Az ember keresi rá a magyarázatot, de elégségest nem talál e vakító tünemény megfejtésére, a mi minden előkészület nélkül esett meg és szinte páratlan az irodalomtörténetben. Azt látjuk, hogy Ilosvai a ponyváról még zsenge gyermekkorában kedves olvasmánya. A nép körében nevelkedik, az új népies iskola s a kálvinista énekek, zsoltárok emlőin erősödik nyelve, rythmusa egyaránt. Mikor Kazinczyék, Vörösmartyék divatos irányával megismerkedik, kedvetlenűl érzi, hogy ezen az országúton nem képes haladni. De népies irányú kísérletein még a legavatottabb szem se tudná felfedezni az oroszlánkörmöket. Igaz, hogy fenmaradt alkalmi költeményei komoly irodalmi kísérleteknek nem mondhatók. Később is erős tétovázás, ingadozás látszik irodalmi kísérletein. Sokfélébe fog, drámát ír, megkísérli a vígjátékot, fordít, erősen

táplálkozik a görög klasszikusok édes tejével. E különböző hatások egyöntetűvé nem válhatott terméke az «Elveszett alkotmány», a mely, mint ilyen, nem is válhatott kiemelkedő munkává. Erős megfigyelő tehetségének csak némi nyomai látszanak e művében. A népies és erősen magyaros költői, képes, fordulatos nyelv, a minek gyermekkorától és észrevétlenűl kellett kifejlődni benne, a hexameterben csak épen felcsillámlik.

A régi pathetikus és a feltünedező nép-nemzeti nyelv küzdelme látszik mindenütt e munkában. Arany tétovázva keresi a tehetségének megfelelő tért, de részint a divatos irány, részint bizalmatlansága miatt rossz útra téved. Ebben a keserves bizonytalanságban talán elzüllött volna tehetsége, mert hiszen körülményei, sikertelen küzdelme, nagy tanulásának eredménytelensége kedvét szegték. Szilágyi csak az olvasgatásnak nyerte meg. Irodalmi műveltsége és elvei épen nem arra valók voltak, hogy Arany tehetségét helyes irányba terelték volna. Inkább tudós, mint költői elme, nehány szépirodalmi munkája Vörösmarty epigonjainak modorára vall, még 1847-ben is vitatkozott vele a régi iskola helyes irányáról. Mindez kétkedővé, habozóvá tette és szerencsés, külső körülményeknek kellett közbe jönni, hogy saját ösvényére lépjen. Vörösmarty ragyogó sikerei után vakmerőségnek, lehetetlenségnek tartotta, hogy a maga «*paraszt*» nyelvén hősökről énekeljen és a csodálatos elem iránt, a mely nélkül hősköltemény el nem lehet, józansága határozott ellenszenvvel viseltetett.

Ebből a vivódásból két külső körülmény ragadta ki. Petőfi «János vitéz»-ének nagy irodalmi sikere, nép-nemzeti irányú költeményei és a Kisfaludy-társaság 1846-iki jutalomtétele. János vitéz megadta neki a formát, a Kisfaludy-társaság ráfordította figyelmét Toldi históriájára. E társaságé a nagy

érdem, hogy nem zárkózott el az idők szelétől, hanem megértve szavát, ő irányozta a nép-nemzeti irányra a költők figyelmét. Egy nagy tehetségnek adta meg vele az önbizalmat. Arany kétségei elröppentek, nagy kedvvel látott a kidolgozáshoz. Művét gondosan összehasonlítgatta János vitézzel, még sorszámra is összemérte. A nyelv már készen volt, hiszen gyermeksége óta hallotta, olvasta a népi. költői kifejezések nagy raját, ez mind a fejében zsongott és alkalmazásához az a finom nyelvérzék kellett, a mely mindvégig tehetségének egyik legfényesebb oldala marad. Toldiból ezrével lehetne kiirni a szebbnél-szebb magyaros fordulatú képet, szólásmódot. Szinte visszaélni látszik vele. János vitézzel összehasonlítva művét, csakhamar ujra töprengésbe merül. E páratlan költői tündérmesétől tanulta a természet jeleneteinek rajzát párhuzamosan az emberi kedélyállapottal. Petőfi egy-egy megragadó részt emel ki, csodás kalandjai szinte balladaszerű rohanásban követik egymást. Arany nyugodtabb, körűlményesebb hasonlatai sorszámra mennek, megfigyelő tehetsége sok jellemző vonást tud megrajzolni a pusztáról, szinte kedvteléssel időz Toldiék vén udvarházának rajzánál, körülményesen irja le Miklós és anyja közt folyó jeleneteket. Ennek számtalan remek részt köszönhetünk. Hiszen az anyai gyöngéd ravaszságnak lehet-e szebb, élethűbb rajzát adni, mint pl. mikor György elé szalad:

Testével takarja Györgyöt és úgy védi
Pedig nem is Györgyöt, hanem Miklóst félti.

Mindez a való, az élet megfigyelésének gyümölcse. Még a természet jeleneteinél is a pontosságig részletező. Innen van, hogy Toldiját János vitézhez mérve az elején nehézkesnek, tulszélesnek találta. Rózsa és Ibolya népmeséjében, a mit a következő évben irt, épen ellenkezőleg mint Toldiban,

a cselekvény gyorsaságán iparkodott s ezért többnek is tartotta Toldinál, mely szerinte néhol alant is jár.

Azonban éles megfigyelő tehetségének van árnyék-oldala is. A ki pontosan megfigyel valamit, az nehezebben hevül s kapcsolatban ezzel józanabb is, ha érzése mély is különben. E tulajdonság nagy mértékben megvolt Aranynál is. Toldiban sehol sincs olyan, a mit a józan ész, mint valót, el nem fogadhatna. Igaz, Ilosvai munkájában sincsen, de Arany költhetett volna hozzá, hiszen Toldi csodálatos erejéhez egy kis regényes nagyítás jól oda illett volna. De semmi sem áll ennél józanságától messzebb. Mintha érezné tehetsége egy nagy fogyatkozását, hogy mesét nem tud teremteni, mindig a tőle úgy nevezett «epikai hitelt» keresi. A monda hézagait iparkodik kitölteni, egy-egy szálat tovább sző. Ugy szerkeszti meg művét, hogy minden része kitünően összevág, feltaláló ereje azonban igen csekély és szegényes. Ez a józanság, a valóság éles megfigyelése élesen megkülönbözteti a többi nagy epikustól. Innen van, hogy nagyobb előszeretettel rajzolja hősei családi viszonyait, mint csodálatos, nagy dolgait. Toldijában is mindig a jó fiú van előtérben. A nagy bajvivás után, dicsősége teljében amúgy pánczélosan fut anyja elébe, úgy öleli kimélve. A nagy boldogságtól szólani sem tudnak előbb, csak az öreg Bencze rí a hátok mögött.

Ez a végső családi jelenet legjellemzőbb Arany epikájára. Tennyson «Király idyllek»-nek nevezte el világhirű epikus műveit. Arany eposzait még több joggal hős-idylleknek nevezhetnők Tolditól kezdve Buda haláláig.

Toldijának ez a józansága csak előmozdította népszerűségét, hatását. A mai kor nem lehet oly naiv, hogy az eposzi csodálatos ki ne zökkentse az illuzióból. Az elhitetés a nagy művészete, a mit Arany másról mond, de rá még ...bban illik, a mi pontosan megfigyelt leirásaiban, jellemző raj-

zaiban a valóság erejével hat, mindenkit elragadott. A hatást még erősítették a külső körülmények is. Magyarország sohasem élt oly pezsgő, haladó kort, mint ez időben. Lázas tevékenység uralkodott minden téren. A nemzet mély álmából ébredt fel s mintha egyszerre századok mulasztását akarta volna helyreigazítani. A fényes jövő érdekében ész, erő vállvetve dolgozott. Nagy nemzetet akartak teremteni a csekély nemesi rend töredéke helyett. A jobbágyok felszabadításának kérdése napi renden volt. Mindenki érdeklődve fordult a nép felé. Arany nép-nemzeti költeményei nagy népszerűségre tettek szert. Arany Toldijában a nemzet jövőjét látták, a kit mély homályosságából dicsőnek, nagynak szerettek volna látni, mint a paraszt foglalkozású Toldi elfoglalta helyét a hősök között.

Ez az elragadtatás meglátszik a Kisfaludy-társaság bírálóinak szűkszavú jelentéseiből is. A bírálók Bártfay, Gaal József, Garay, Tóth Lőrincz, Vörösmarty egyhangulag Toldit megkülömböztetéssel jutalomra ajánlották, Tompa Szuhay Mátyását pedig másodsorban dicsérettel tüntették ki. Az 1847-ik évi január 27-iki gyűlés «örömmel» értesült e szép sikerről és méltatása jeléül «vékony pénzbeli erejéhez képest» a 15 arany jutalmat húszra emelte.

E hivatalos jelentéssel a legnagyobb költőink közt az őt megillető helyet elfoglalta.

VIII. PETŐFI, ARANY.

És mily sokat nyerék! Csupán a pályabér
Majd elhomályosít, midőn felém ragyog.
De hát a ráadás? Lelkem lelkéig ér,
Hogy drága jobb kezed osztályosa vagyok.

Arany külseje. Ellentétes jellemök. Petőfi Szalontán. Tompa s Petőfi összeveszése. A három költő Széchy Máriája. Arany és a «Népbarátja». Arany mint nemzetőr Aradon. Az utolsó találkozás és üdvözlet.

Arany ifjúsága delelőre jutott. A költői dicsőség ott kereste fel az érett férfikor küszöbén. Viruló egészségnek, teljes testi erejének örvendett. Csak kevéssel volt magasabb egy közép termetű férfiúnál, se nem nyulánk, se nem zömök. Tagjai gömbölyűek, nem kövérek ugyan, de husosak. Első látásra is erős férfiúnak tünt föl. Különösen, mikor az ülést és a sok tanulást időnként abban hagyva, kis gyümölcsösében foglalatoskodott, szemlátomást gyarapodott erőben, sárgás-halavány orczája is neki pirosodott. De éjjeli, nappali temérdek ülő munkája folytán testmozgása nehézkes s bal lába egy hajszálnyival rövidebb lévén, járására nem ugyan sánta, de imbolygó, ődöngő volt. Talán ez az oka, hogy bár a zenét szenvedélyesen szerette — soha sem tánczolt. Arczszine rendesen halavány-sárgás, de kicsi testmozgás után is neki piruló. Haja erősen barna, göndörségre hajló, hullámzatos és sűrű, erős növésű. Bajúsza fekete, tömött, két oldalt lefele álló, mint félig kiterjesztett madárszárny. Szeme apró, fénylő, fekete, közellátó. Ha messzebbre akart nézni, szeme először megrebbent, aztán összehúzódva kereste a tárgyat, a mit

Arany János.

(Petőfi rajza.)

Arczom vonásit ez ábrázolatban
Kemed hiszem hogy híven fölleli
De úgy ha a mit a festö hibázott
A költő azt utána képzeli

Arany János

meg akart nézni. Természetére nézve igen komoly és hallgatag, ha beszélt, szükségből szólt és keveset. A ki nem ismerte, komor és zord embernek nézte. Pedig bizalmas körben tréfás, víg, kedves, humoros mesélő. Ha valakivel a maga szelid kötődő módjával tréfálódzni kezdett, olyankor szemeit kissé összehúzva bal hüvelykujját kitárva, többi ujját összefogva bökdösött felé.

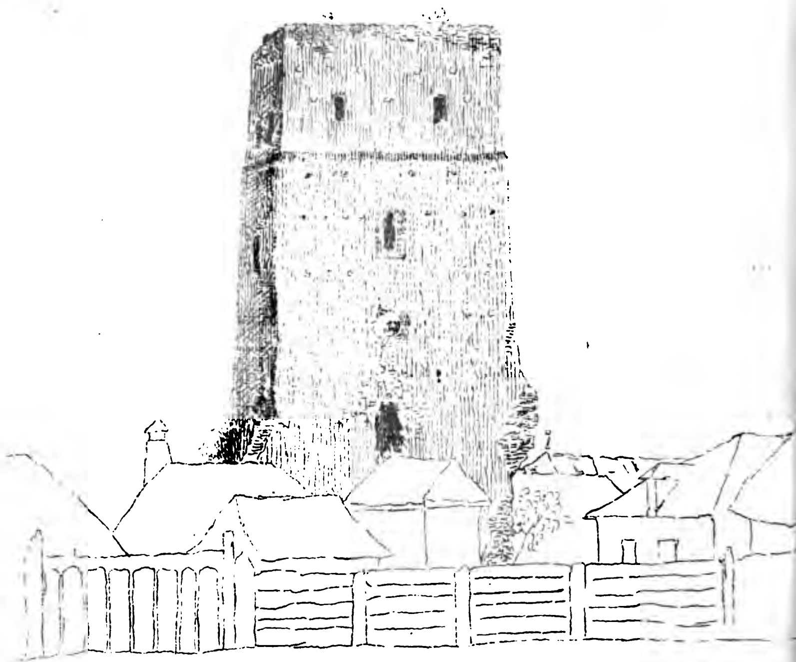
A birálók mindenütt nagy lelkesedéssel beszéltek Toldiról. Arany Jánost mint tüneményes népköltőt emlegették. A pesti irói körök figyelme nagy érdeklődéssel fordult a vidéki nótárús felé. Petőfi Erdélyi Jánostól még melegében elkérte a kéziratot s határtalan lelkesedéssel olvasta el. Már február 4-ikén irt levelében égő szenvedélylyel pár sorban magyarázza, hogy a népköltészet teljes diadalától várja a nép felszabadulását. «Égbe a népet, pokolba az arisztokracziát!» A levélhez mellékelt költemény hatalmas, költői megnyitó zenéje a nyilvánosságra készülő Toldinak. Nagy erővel fejezi ki azt a meglepetést, a mely a birálókat, olvasókat egyformán elfogta a mű olvasásakor. Azután át csap kedves eszméjére, hogy a dal a népnek legyen egy-egy vigasztalás, olyan mint egy édes álom a kemény nyoszolyán. «A mit nem egészen dicstelenül kezdék, folytasd te barátom teljes dicsőséggel.» — E záró szavakban nemcsak a nagy elismerés de a jogos önérzet, hiúság is beszél, a mely az úttörést magának, Arany fényes feltünését saját hatása következményének vallja.

Valóban semmi sem jellemzőbb a két költő egyéniségére ez üdvözlésnél s a rákövetkező válasznál. Petőfi folytonosan erős lelki indulatok közt hányódik. Az ész mérséklő szavára alig hallgat, szeretete, lelkesedése épen olyan tuláradó, mint a mily határt nem ismerő haragja, gyülölete. Pihenője a teljes fásultság. A sors csapásai, szenvedései nem hogy meg-

törték volna, hanem még makacsabbá tették. Arany teljes ellentéte Petőfinek. Szive mélyén benne is erős érzések vivódtak egymással. Ott kavarogtak bensejében, mint a tó örvénye, a mely sima tükröt mutat a világnak. Érzése csak őt magát emésztette, csak erős külső körülmények hatása után nyilvánúltak tettekben. A csalódás, ha nem is törte meg, de habozóvá, töprengővé tette, elzsibbasztotta tettvágyát. A boldogság messziről feltünni látszott előtte, de elindulni felé, ehhez nem volt meg benne a kellő határozottság. Így aztán sehol se volt megelégedett. Szalontáról az irói központba, onnan vissza-visszavágyott. Igy emésztődött, főtt mindég magában. Petőfi örökös nyugtalansággal kereste az érzelmek szélsőségeit. A mily könnyen határozta el magát mindenre, épen oly könnyen lelkesedett, gyűlölt, szeretett. Az érzelmek e változó szivárványa játszik minden tettében, irásaiban, e lázas és folyton változó féktelen öröm, lelkesedés, harag, gyűlölet, erős önérzet, pathos, a humor, a játszi vidámság szinképei szédítő rohamossággal váltják egymást Aranyhoz irott leveleiben is. Arany válaszában nyugodt, józan, végtelenül szerény és hálás szivvel ragaszkodó költő kollegájához. Mily megindító közvetlenséggel szól Izaparti jó barátjáról, Szilágyiról! Már Petőfihez irt első levelében is mily önbizalmatlansággal kérdi: «Nem volna-e képtelenség a nép nyelvén irt komoly éposz?»

Ez éles, nagy lelki külömbségek után senki se várhatta, hogy barátságok benső, mély és tartós lesz. Pedig azzá vált, még csak össze se zördűltek soha, pedig ez Petőfi más barátjaival sorra megtörtént. Mintha ellenkező lelki sajátságaik forrasztották volna őket össze. Arany gyönyörködve nézte Petőfi vérmes reményeit, nyughatatlan, heves viselkedését, a mit rakonczátlan jó kedv váltott fel. Mindezek csiráit magában is látta, de megfékezve az önbizalmatlanság és a té-

pelődés kantárával. Petőfi, Arany világos, átható józansága előtt tágult, mely a kényesebb pillanatokban rendíthetetlen komolyságával segít magán s derüs perczeiben jóizű humorával mulattat.

A szalontai csonka-torony.
(Rajzolta Aranynál időztekor Petőfi.)

Petőfi február 4-ikén irja első levelét neki és junius elsején kedvesétől, Szendrey Juliától, Szatmárból jövet keresi fel. Ekkor találkoztak először személyesen. A kis, két szobás jegyzői lakásban boldogan töltött tiz napot e vidám-komoly házaspárnál, a kinek két fecsegő, virgoncz gyermekével sokat tréfált és játszott. Most nem tett úgy, mint Vachott tanusága szerint, azokkal a gyermekekkel, a kiket bizonyosan alkal-

matlanoknak talált s haját felborzolva, kisérteties arczfintorgatásokat vágott előttök, a mire a csöppségek keserves sikongatással menekültek tőle. Laczinak egy gyönyörü gyermekverset irt, a mely példa mai napig is a maga nemében. A szőke Juliskát czirógatta s örömest évődött vele, de az erősen barna három éves kis Laczival fiúsan bánt. Fel-felhajította s elkapván őt, nagyokat ütött a hátuljára, a mit Laczkó úr szörnyű mulatságosnak talált.

Petőfi megjelenése a szalontai jegyző lakásában nagy riadalmat keltett a városban. Természetes, hogy a város értelmesebb emberei közül többen is szerettek volna megismerkedni a népszerű költővel. Igy Rozvány György ügyvéd is ellátogatott barátjához, hogy egyuttal Petőfivel is beszélgethessen. Aranyt és Petőfit együtt találta, de mikor a házigazda bemutatta őket egymásnak, Petőfi hideg főhajtással a másik szobába menekült. Hasonlóképen járt vele Ozsváth Ferencz, a sarkadi ref. pap, a ki igen nagy tisztelője volt a költőnek. Szalontán keresztül utazva, világért se mulasztotta volna el az alkalmat, hogy Petőfivel ne találkozzék. Aranynak kedves, jó ismerőse lévén, bekopogtatott nála és Petőfi után tudakozódott. Arany megint rossz végét sejtvén a dolognak, megmondta ugyan, hogy Petőfi a kis kertben sétál, de maga nem ment ki vendégével a nagy jelenetre. Petőfi valami versén gondolkozva járt fel-alá a kertben. Ozsváth meghajtva magát, elmondta, hogy kicsoda. Petőfi ránézett és kurtán viszonozta az üdvözlést s tovább sétálgatott, ott hagyva az álmélkodó papot.

Az efféléknek kis városban hamar szele szokott támadni. Általános volt erről a beszélgetés és nagy a zúgolódás. Arany úgy iparkodott barátját mentegetni, hogy pennája után élő ember, sokat dolgozik s nem igen ér rá barátkozni. Ebben igaza is volt félig. Petőfi azonban nehezen ismerkedett már

természeténél fogva is; heves indulatában tolakodásnak nézte, a mi vagy igaz szivű tisztelet, vagy ártatlan kiváncsiság volt. Barátságát különben is — mint gyakran mondogatá — nem vesztegeti mindenkire s ideje, teljesen az irodalomból élvén, nagyon el volt foglalva. Meggondolatlan hevessége, önérzetes büszkesége, az iró ember magánosság-szeretete arra vitték, hogy így viselkedjék. Mindezt a szalontaiak kevélységnek, illetlenségnek mondogatták s kárörömmel szólták meg érte, mikor később feleségét, kis gyermekét dajkájával Aranyékra bizta.

De mit tűr a szolgaságnak népe?
Miért nem kél föl, hogy lánczát letépje —
Arra vár, hogy isten kegyelméből
Azt a rozsda rágja le kezéről? —
Dalaim, mik illyenkor teremnek,
Villámlási haragos lelkemnek!

Petőfi kezeirása.

Csak egy ember volt még Aranyon kivül Szalontán, a kihez vonzódott, a ki barátságával dicsekedhetett. A jó kedvű Balog János városi szenátor nagy szer a tréfálkozásban, a társaság éltető lelke, vidámsága, röppenő hamiskás mondásaival, s hires arról, hogy nem mondhattak olyat előtte, a mire ő csak úgy kapásból sikerült vagy kevésbbé sikerült rímes bolondságot ne mondott volna. Olykor-olykor verset is irt. Egy nép-dala most is közszájon forog, közkedveltségű. Így kezdődik: «Kocsmárosné bort ide a kupába, hadd igyék a szegény legény ej, haj bujába!»

Ő is nagyon szeretett volna Petőfivel megismerkedni. Arany kereken megmondta neki: hogy a dolognak sok bibéje van, s alig lehet belőle valami. Ez épenséggel nem vette

el a tanácsos úr kedvét. Elindúlt Petőfi látására. Petőfi szokása szerint kurtán végezett s el akart menekülni előle. De Balogh János uram nem hagyta magát.

— Eljutok én uram a másik szobába is. Nem a fajta ember vagyok, a kit könnyű szerrel lerázhat a nyakáról.

— De tulajdonképen, mit is akar tőlem? — fakadt ki Petőfi boszankodva.

— Semmi egyebet, csak egy pár szót váltani. Ha megtetszünk egymásnak, eltöltjük együtt az időt, ha nem kellenénk egymásnak, abba sem halunk belé.

— Értse meg kend, hogy semmi kedvem a beszélgetésre — rivalt rá Petőfi.

— Hiszen, ha én kend, kend is kend — folytatá Balogh rendűletlenűl. Tudok én ezen a nyelven is.

— Miféle ember ez, János? — fordult Aranyhoz Petőfi nagy méltatlankodással.

— E bizony Balogh János szenátor — világosítá fel őt Arany. — Különben, ha össze akasztottátok a szekeret, végezzétek el egymás közt. Én köztetek biró nem leszek!

— No hát akkor értse meg kend, hogy sok földet bejártam, de ilyen szemenszedett szenátorra, mint kend, sehol sem akadtam, azért hát az Isten éltesse!

Ettől kezdve szivesen maradt társaságában. Állandó, derűlt vidámsága szórakoztatta, hallatlan kadencziáit meg épen csodálta. Mint Arany maga mondja, együtt hárman polturás gyertyavilágnál ostoba versek rögtönzésében vetélkedtek. Arany is elővette kedves adomáit s nagy jó kedvvel mesélte el. A derült vidámságnak napjai voltak ezek, tele reménységgel, teremtő irói lelkesedéssel, s rendületlen hittel a haza szebb jövendője iránt. Mindenki várta a haza boldogulása mellett a saját sorsának jobbra fordulását, a mi olyan könynyűnek, elkerülhetetlennek is látszott e rózsaszinű remények

világában. Észre se vették, hogy az átalakulás oly rohamos gyorsasággal megyen, a mi a haladás ellenségei részéről visszatorlás nélkűl nem fog maradni. Nem látták, nem hitték,

Vas Gereben.

hogy forradalom elé sietnek. Csak Petőfi várta ezt nagy lelkesedéssel. Széchényi félt tőle annyira, hogy bele is őrült.

Arany most már Petőfivel közölte összes irodalmi terveit.

Petőfi lelkesedése felemelőleg hatott bizalmatlan kedélyére s a mit először Szilágyiban keresett, Petőfiben lelte most meg: az irodalmi barátot. Költészetök, ha elütő nemben is, ikertestvér volt. Irányok helyességéről szinte várja Petőfi erős, határozott válaszát, mikor Szilágyival vitatkozva, ez állítja, hogy Vörösmarty iskolája nem járta le magát, népies kifejezései közül Toldi Estéjéből sokat törültetni kivánt. A költői kidolgozásra váró tárgyakat egymás után vetették föl. Népies eposzra gondol Arany, Petőfi egyformán. Csak királyt ne vegyen — inti Petőfi Aranyt — hősének, még Mátyást se. Arany gondolt Rákóczyra, Csákra, sőt még Dózsa is megfordúlt fejében, de mégis a fejedelmek kora látszott neki a legvonzóbb tárgynak. Arany érzi és őszintén megvallja, hogy a lyrai lelkesedés kora már elmúlt tőle. Majd Kinizsi Pálra gondol, mint egyik alkalmatos hősre, közbe 1847-ben Toldi estéjét irja, de októberben Murány ostromához fog hozzá és deczember 11-én el is készül vele. Ámbátor Toldy Ferencz nagyobb eposzirására buzdítja, nem akarja elhanyagolni a kisebb költeményeket sem. A lyráról lemondva Fejér László-féle balladákban próbálgatná erejét. És itt tehetségének egy másik erős oldalára ismer öntudatlanul. De még akkor a skót balladákat nem ismerte, Kriza székely balladái is csak később jelentek meg, mindazáltal «Szőke Panni», «Varró leányok» elő studiumok a ballada korszakhoz, az 1848-ban készült «Rákóczy-né» már teljes népballada. Murány után márcziusban elkészűl Toldi estéje, a mit még április 1-én elküld Petőfinek. Már akkor megvolt a forradalom. Murány ostroma is, a mely februárban megjelent, hatástalanul hangzott el ez izgalmas időben. Toldi estéjének kiadása elmaradt jobb időkre.

A költői triumviratus — mint Petőfi magokat elnevezte — harmadik tagja Tompa, ekkor még Bejében lelkipásztoros-

kodott. Petőfi utján 1847-ben már levelet váltottak, de csak 1852-ben Kőrösön találkoztak személyesen. A triumvirátus azonban csakhamar megbomlott. Petőfi a jelesebb irókat az Életképek folyóirat mellé, a mi akkor Jókai szerkesztésében új életre kelt, óhajtotta csoportosítani. Vachottra, a másik szerkesztőre már előzőleg holmi izetlenkedések miatt nagy haragja volt; Tompát és Aranyt az Életképeknek iparkodott megnyerni, úgy hogy havonként mindegyiktől egy-egy verset közöltek volna. Egy-egy versért 7 frt 50 kr. lett volna a honorárium, Arany szivesen beleegyezett, de Tompa habozott, nem akarta magát kizárólagosan az Életképekhez kötni, mert hiszen neki egynél több kiadó verse is akad. E miatt elidegenedtek egymástól. Zsörtölődésök különben még Murány várban kezdődik, a melynek romjait együtt látogatták meg. Petőfi rajongó lelkesedéssel a ragyogónak látszó lovagkoron, járta keresztülkasul az omladékot s elmerengett a regényes kalandon, a melynek szintere most romhalmaz. Hát Tompa? «A nyájak kolompoltak», irja az ő kedves pathetikus humorával, «a madarak daloltak és fütyültek, a hámorok zúgtak, mindenütt zaj, élet zaj, csak itt fenn a bérczen, hol egykor ágyuk dörögtek, csak itt volt csend, halálos csend . . . kivévén, hogy Tompa Mihály hortyogott. Hrr, hrr, hrr!»

Az úton is Bejéig folytonosan vitatkoztak. János vitézről folyt a szó, Tompa bizonyosan nem kellemes dolgokat beszélhetett róla, s mikor Adorján Bóditól megtudta, hogy Széchi Máriája is «nagyon középszerű» volt előtte, csak olaj volt a tűzre, a mit egyes emberek még szítottak benne. Tompa megmaradván Vachottnál, megtörtént a neheztelés. Arany közbenjáró szerepet akart vállalni a két költő között, Tompát Vachott iránt való kötelezettségével mentegette, sőt egyik hozzá irott levelét, a melyben nagy ragaszkodásról emlékszik

meg Petőfiről, Petőfinek másolatban elküldte. Petőfi azonban ezért lehurrogta Aranyt is. 1848 áprilisában Tompa felkereste Pesten Petőfit, de a tulérzékeny pap és a konok szerkesztőtárs kölcsönösen hidegségről panaszkodtak, a mit mindegyik a másikban fedezett fel. Petőfi teljesen elégedetlennek, elveszett embernek tartotta ekkor Tompát, ez pedig annyira érzékenyen vette barátja hidegségét, hogy minden tőle eredt levelét tűzbe hányta. Petőfi szeretett barátjain zsarnokoskodni, Tompát betegsége még érzékenyebbé tette. Haraggal váltak el, hogy soha többet ne találkozzanak.

A triumvirátus minden tagja megénekelte Széchy Máriát, a minek részint a Kisfaludy-társaság jutalom tétele is lehetett az oka, másrészről szinte csodálatos, mennyire vonzó théma ez Gyöngyössi óta költőinkre. A kaland maga elég regényes ugyan, de olyan történeti háttere van, a mely árulás számba megy. A katonáskodó asszony története, a ki utóvégre feladja a várat, mert szerelmes lesz az ellenség vezérébe, minden regényessége mellett épen erős történeti háttere miatt nemcsak kényes, hanem alkalmatlan is a költői feldolgozásra. Széchy Mária tulajdonképen komikum tárgya volna, de az ilyen mű hatásának ellene van az árulás, s azok a pathetikus művek, a miket erről irtak. Nagyobb esemény ez, minthogy magyar ember jóizűen nevetni tudna rajta. Tragikus is lehetne, mert a kötelesség és a szív ütközik benne össze, de tragœdiát megint nem irhat róla a költő. A história ellene mond az ilyen végkifejlődésnek. A köztudattal ennyire össze nem ütközhetik a költő. Mindenesetre nemcsak felfogásánál, hanem Kádas jelleménél fogva is Tompa költeménye nagyobb figyelmet érdemel, mint a milyenben részesült. Igaz, hogy Petőfi megvetőleg Panyó Panninak nevezi, Tompa Széchy Máriáját s mikor vele — állítólag — futtatni akart, nagyot bukott s a futásban meg fog szakadni. Arany is úgy véli,

hogy az esküszegés föltevésével kár volt ezt a nem mindennapi jellemet bepiszkolni. De Kádas jelleme nagyszerüen van koncipiálva, ha a kidolgozás nem is emelkedik a tragikum fenségéig.

Arany és Petőfi alapeszméje egyforma. Az a visszásság, a mit mindenki érez, mikor katonáskodó asszonyt lát, a ki nem hüséges odaadásból, hanem hivatásszerüleg katona akar lenni. A két költő szerint ez a tévedés nem nagy dolog, a természet győz, mikor Mária Wesselényinek hódol. Ez az egyezés okozhatta, hogy Petőfi czethal szájat akart volna, hogy kellőkép megdicsérje. Egyéb tekintetben semmi hasonlatosság nincs a két mű között. Petőfi lyrai szépségekkel, a természetet személyesítő, gyönyörű leirásokkal pótolja a mese soványságát, a történeti hátteren csak átsiklik. Arany minden erejét Mária kedélyállapotának rajzolására fordítja. Fokozatosan nagy lelki küzdelmek után, s a jobb jövő reményében adja át a várat a királypárti Wesselényinek. E lelki küzdelmek nagy erővel vannak irva, s az eposznak minden esetre legbecsesebb lapjai, mégis minden pathosok daczára a komikum határát érintik. Ilyen a fokozás is, mikor Mária méltatlankodással visszautasítja Kádas előtt Wesselényi ajánlatát, majd később asszonyos kiváncsisággal megkisérti, de csak megkisérti — úgymond — eljön-e találkára? Mikor gondolja: nem jön, kifakad, fél a világ és az ő gúnyjától, mikor megjött, elijed rajta, majd a *hazáért* fel akarja áldozni magát s kész nőül menni hozzá, ha a fejedelem pártjára tér. Wesselényi visszautasító szavai után szégyenében, megsértett női hiúságában keserves könnyekre fakad, s tehetetlen dühében a vérpad felállítását elrendeli Kádasnak. Felcziczomázza magát, hogy levetve pánczélját, lássa Wesselényi, mit vesztett benne, s ekkor már úgy gondolja, nem öleti meg, hanem, ha majd így pánczél nélkül beleszeret, mikor nélküle-

Murány vára.

már az élet se lesz kedves neki, azzal áll boszut, hogy *hideg kegyelmet* ád neki! Ennek a jelenetnek csak tetőzése, mikor kijelenti a vérpadon álló vezérnek: «Pártomat elhagyom, hogy kövessek férjet».

Mindez az asszonyi természet oly ismeretével van irva, de annyi komikum is van benne, hogy a legnagyobb vígjátékiró is megirigyelhetné, — ha nem pathetikusan volna megirva. Így nem tiszta a hatás, a tárgyban levő komikum küzködik a pathetikus hanggal, s nem a költő birkózta le a tárgyat, de az őt. Wesselényi jellemzése is olyan, hogy az olvasó csak azt látja belőle, hogy inkább a vár kell neki, mint az asszony. Szorultságában kéri Mária szerelmét, s a későbbi láng, a miről beszél, nincs előttünk megokolva. Mindez és a háttérben lappangó árulás, mikor Illésházi közel van a felmentő haddal, elégületlenséget támaszt az olvasóban. Kedvetlenül látja, hogy a költő nagy erejét háládatlan tárgyra pazarolta.

Maga a nyelv is Toldi után nagy meglepetés. Annak a tiszta, bár itt-ott tulságosan hasonlatokkal megrakott népies nyelvnek itt semmi nyoma. Szó sincs róla, hogy Toldi stylusa e tárgyhoz való volna. Ezt érezte Arany, de mikor a művelteknek úgy akart irni, hogy a nép is élvezhesse, erőszakot tett nyelvén. A népies nem olvadt itt össze ugy a művésziessel, hogy szinessé, oly költőivé tette volna nyelvét, a mit Toldi Szerelmében, Buda halálában bámulunk. Ott a népiesből és

régiességből egyformán táplálkozik stylje, s a nélkül, hogy erőltetett volna: régies, népies szinezetű, de azért egyéni Arany-stylus. Arany öntudatlanul egyéni stylusra törekedett, de itt nem érte el czélját, innen van, hogy helyenként bágyadt, sekélyes, verselő technikája sem közelíti meg a Toldiét.

A mese fő anyagát Gyöngyössitől vette, a kiről most már tudjuk, hogy épen oly igazat ir, akár csak Tinódi. A különbség köztök csak az, hogy Gyöngyössi «megszinelte» krónikáját mythologiával nem valami szerencsésen; de szép leiró részeket, gyönyörü lyrai ömledezéseket is vegyített belé. Most már azt is tudjuk, hogy Máriának nagy oka volt Wesselényire hallgatni, mert sógorai, Listius János és Illésházy Gábor megkeserítették életét, s vagyona után áhítoztak.

Wesselényi Ferencz.

A compositió Arany e munkájában is kifogástalan. A levélváltást, a dolog előzményeit egyszerüsíti s az egész cselekvés délesttől hajnalig leperdűl. A valószinüség dolgában legfeljebb ott van némi hézag, a mikor a hágcsót a falon felejtik és az ellenség rajta éjjel betódúl a várba. Ha Széchy Mária meg is feledkezhetett róla, de Kádas uramnak próbált dolga volt a várostrom, ilyen vigyázatlanságot nem várna tőle senki.

Petőfi feleségével is meglátogatván Aranyt, annyira összeforrt a két család, hogy komolyan gondolkozni kezdtek ra ta,

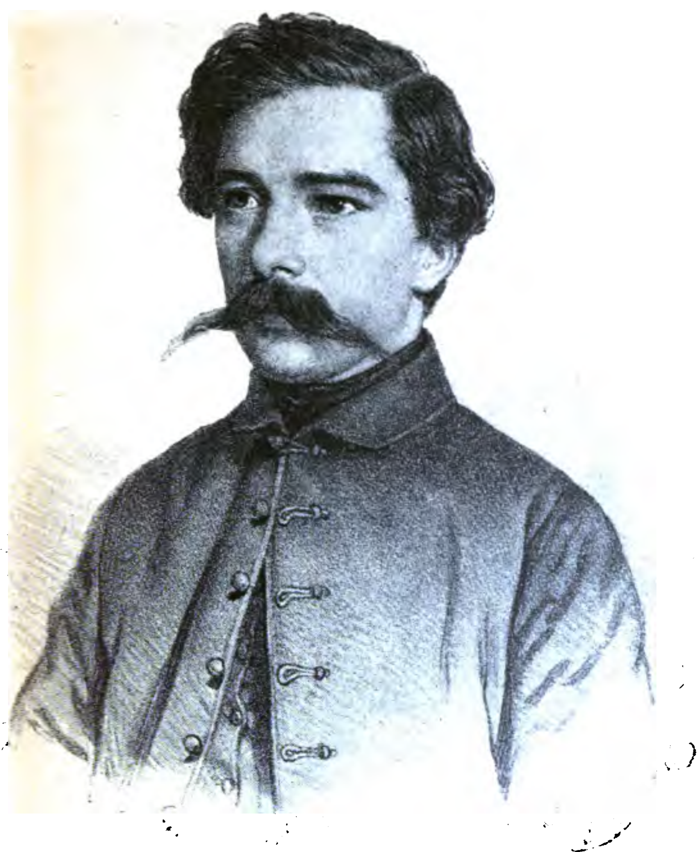
mi módon kerithetné Pestre az irodalom központjába. Mikor 1848 tavaszán a kormány támogatásával egy néplapot terveztek, Petőfi, mint szerkesztőre, rögtön Aranyra gondolt. «Te Jankó — irja neki — a lenne ám még az élet, ha feljönnél! Gyere föl, az Isten áldjon meg. Úgy élünk, mint a Krisztus, ha egy kicsit szegényecskén is.» Május 2-ikán Petőfi a maga vérmes s lázasan türelmetlenkedő módjával újból ir barátjának. Biztosítván róla, hogy fizetése legalább 3000 pengő lesz évenként. Két annyi is lehet, de ennyi bizonyos. A központi választmány, a melynek dolga volt a felügyelet, s a szerkesztőválasztás, az ő ajánlatára egyhangulag Aranyt választotta meg. «Ezt azért irom meg — folytatá — hogy azt ne gondold, hogy én Isten tudja, mennyit fáradtam, izzadtam, szónokoltam, s tán veszekedtem, míg téged megtehettelek szerkesztőnek. Az efféle kitelik a kend szamár fejétől. Én nem tettelek szerkesztőnek, tetted magad magadat, azért ha nekem valaha hálálkodni mersz (a mit már mult leveledben megkezdeni elég szemtelen voltál), én agyonütlek. A szalontaiak gondoskodjanak más jegyzőről, mintha meghaltál volna. Az ő dolgok.»

Gyöngyössi István.

Ennyi fényes igéret, a fővárosi élet kellemei, a mívelt írókkal való társalgás, a melynek hiányát Szalontán annyira érezte, majdnem elszédítették Aranyt. Abban ugyan nem fogadta meg Petőfi tanácsát, hogy jegyzőségéről lemondva, dolgait rendezve, úgy menjen Pestre, hogy családja később utána jöhessen, de azért rögtön Pestre ment, személyesen utána járni a dolognak. Az ajánlat csábító volt ugyan, de Arany nem látott benne annyi állandóságot, hogy családját a koczkáztatásnak kitegye s ott hagyja érte szerény, de biztos állását. Vas Gereben nagyon vágyott erre az állásra. Arany neki akarta hagyni a szerkesztést. Petőfi azonban helytelennek találta, hogy legalább mint szerkesztő és írótárs ne szerepeljen, a mi Szalontáról is megtörténhetik s így a jövedelemtől végképpen el nem esik. Petőfi közbenjárására úgy igazították el a dolgot, hogy Arany Vas Gerebennel szerződésre lépett, a felelős szerkesztőséget neki hagyta, de mint szerkesztőtárs ő is szerepelni fog. Ír belé irányczikkeket, verset, a tiszta jövedelmen pedig meg fognak osztozni. Pesten körülbelül hét-nyolcz napot töltött s Petőfi vendége volt. Ekkor látta Petőfi anyját, apját, a kik vele laktak tisztességes, külön szobában. Asztallal is ő látta el őket. Az öreg Petrovics magyaros arczú, tiszta kékben járó, kemény katonás ember volt, felföldies kiejtéssel, de jól beszélt magyarúl, Petrovicsné is folyvást beszélte a magyar nyelvet, de nem tiszta kiejtéssel. Petőfi fiúi gyöngédséggel bánt velök.

Aranynak sok baja volt a szerkesztő Vas Gerebennel. Neki ugyan körmönfont magyaros stilusa volt s e tulajdonságánál fogva igen alkalmasnak látszott ez állásra. De csak látszott. Hanyag, lelkiismeretlen szerkesztő volt, sallangos mondásokban, hosszú lére eresztett, magyarázó semmiségekben, érdektelen vidéki levelek közlésében látta a néplap czélját. Híreket úgyszólván nem is közölt, rosszat azért nem, hogy a

Arany János

Barabás M. 1848-iki képe után.

nép meg ne ijedjen tőle, jót is csak röviden. Azonfelül csak egy kis ívet adott, nagy czímmel, nagy betűkkel, mert a nagyobb betűket örömestebb olvassa a nép. A lap zsurnalisztikai értéke úgyszólván semmi. Arany kétségbeesve szólal föl ez ellen s oly világos határozottsággal körvonalozza a néplap czélját, a miből okulhatna a mostani néplap szerkesztője is. Irányczikk után jöjjön a vers, azután valami elbeszélésféle, országgyűlési tudósítás és a bel-külföldi hírek teljes összefüggő közlése. Különösen kikel Vas Gereben komázó modora ellen. A szerkesztő ne álljon úgy a nép előtt, mint a tanító: tudjátok-e atyámfiai, hallja kentek-féle izetlen megszólításokkal, ne is mutassa, hogy most a nép számára ír, írjon úgy, mintha az egész világnak írna, csak hogy nem tudt oly czifrán, a hogy a nép meg ne értse. A dolog velejét mondja el egyszerűen, világosan, röviden, ne merűljön izetlen, hosszas magyarázatokba. Komoly józansággal szóljon mindenről, közöljön jó, rossz hírt egyformán, de csak azt, a mi igaz, hogy a nép a nyomtatásnak feltétlenűl hitelt adhasson. Siralmasan érezte, hogy mire szalontai czikke a nyomtatás alól kikerűl, a tárgyát már el is felejtik. Erősen figyelmeztet rá, hogy egy ív, ha kevés is, de kétszer annyit lehetne benne közölni apróbb betűkkel, okos beosztással.

De Vas Gereben semmit sem hajtott ez okos beszédre, azzal vigasztalta Aranyt, hogy a közönség így is nagyon dícséri a lapot. Ez Arany aggódó lelkiismeretét szerfölött nyugtalanította, sőt szégyelte a dolgot s oly pironságos kenyérnek látta azt, bár voltaképen nem is tehetett róla, a milyet életében még sohasem evett.

A Nép Barátjának első száma junius 4-dikén jelent meg, azontúl minden héten Arany czikket, verset írt bele. Aranyt is elkapta az akkori idők lázas szele, de a túlzásoktól így is ment maradt. Még legerősebb czikkeiben is inkább a té-

nyekkel, mint szenvedélyével izgat. «Magyarország története dióhéjban» czímű czikke a legjellemzőbb ebben a tekintetben, a nyugodt história hangján számlálja el benne az osztrák politika Magyarország ellen elkövetett legfeltűnőbb bűneit, de úgy csoportosít, hogy hatásra vetekedik a véres szájú vezérczikkekkel. «Fellázadtunk-e mi magyarok?» szinte kézzelfoghatólag bizonyítja az események rövid felsorolásával, hogy a lázadás vádja azokat illeti, a kik a szentesített törvények ellen haddal kelnek s pusztítják azt az országot, a mely a törvényekhez ragaszkodik. Ez volt utolsó politikai czikke; november 23-dikán jelent meg.

Arany forradalmi költeményei is a Nép Barátban láttak napvilágot. Az efféle költemények becse nem azért kétséges, mert égő szenvedélyt és elkeseredést lehelnek, hanem azon fordúl meg: a szenvedély megjelen-e költői formában a pathosz fenségével nagy gondolatokkal? Könnyen megesik, hogy a pathosz helyett verses vezérczikkbe való szónoklatot hallunk, vagy a költő a csatára hívó kürt harsonája helyett a furulya magasabb hangjait hallatja. Arany a szenvedélyes forradalmi lyrának nem volt mestere. Szemlélődő egyéniségéhez nem is illik ez a hang, inkább rajzolja a veszedelmet, mint csatára lelkesít, vagy egy képet fest a kaszát kalapáló nemzetőrről, a ki kaszájával övig vérben védi meg hazáját. «Él-e még az Isten?» czímű versében hazafiúsága a vallásossággal olvad össze, mint a XVI. századi jeremiádokban, megemlékezve a múltról, reménységet merít a jövendőre. Az «Örökség»-ben is megvan ez a visszapillantás. Őseink soha el nem eresztték a zászlót s ha most elpártolnánk tőle, ne legyen az Isten Istenünk azontúl. A költeményben van fokozat, van erő, végeig folyton emelkedik.

Ha minket elfú az idők zivatarja,
Nem lesz az istennek több magyarja.

Petőfi szülei. (O

Soma rajza után.)

Petőfi szülei. (O

Soma rajza után.)

De költeményei inkább jelenetek a zivataros időkből, mint harczias dalok vagy indulók.

A Nép Barátja ügyében Aranynak többször fel kellett Pestre rándúlni. Első ottlétekor Petőfi élt az alkalommal és Aranyt majdnem erővel hurczolta Barabás festőhöz, a ki lefestvén őt, ez arczképnek másolata az Életképek mellékleteképen jött ki. Ez s a későbbi Szalonta részére szintén Barabástól festett arczkép férfi-kora delelőjén ábrázolja a költőt.

Később kétszer újra Vas Gerebennel való számolás miatt volt kénytelen felutazni. Augusztus végén Szilágyi Istvánnal rándúlt fel, a ki nála akadémiai tagsági értekezését elkészítvén, levelezői székét ment elfoglalni. A «Vörös-Ökör»-ben szálltak meg s együtt gyakran időztek Petőfi lövész-utczai szállásán. Arany Vas Gerebenhez is ellátogatott, hogy ügyét vele rendbehozza. Vas Gereben kedélyesen eladomázott s az egyenlőséget a saját szerkesztőségében úgy iparkodott megvalósítani, hogy Arany szemeláttára ingujjra vetkőzött, hogy ebben is egyforma legyen az épen ott időző ingesgatyás polgártárssal, de a fizetésről nem igen akart tudni. Csak nagy nehezen tudott tőle Arany 600 pengő forintot kicsikarni.

Petőfi október végén katonává lett s kapitányi ranggal már indulóban volt az alsó tábor felé a ráczok ellen, de áldott állapotban levő felesége miatt szabadságot kapott s így történt, hogy Arany mint nemzetőr előbb vette fel a tűzkeresztséget Arad alatt. Berger aradi várparancsnok erősen lövette a várból Aradot, a kis ostromló magyar sereg alig volt képes a várost az elpusztúlástól megoltalmazni. Ily körülmények közt Arad a közellevő magyar városoktól kért segítséget. Szalonta tanácsa két század nemzetőrt küldött védelmökre, ezeket két hét múlva Arany és Balogh szenátor

Petőfi a táborban. (Révész Imre vázlata után.)

és a biró felügyelete alatt másik két század váltotta fel nov. 3-dikán. Ezt a segítséget Arany eszközölte ki, intvén a habozó tanácsot, a mely már nemzetőrei egy részét az alsó táborba a ráczok ellen küldé, «hogy ha nem keressük fel az ellenséget, majd ő fog bennünket felkeresni».

Arany semmiféle tiszti rangot nem akart elfogadni, csak mint köznemzetőr, de teljes felszereléssel indúlt útnak. Szuronyos puskája és teljes honvéd öltözete volt.

Ötödikén már részt vett egy kis csetepatéban. A várbeliek Új-Arad felé megpróbálták a kitörést, de visszakergették őket. Sikerűlt azonban a Marosparton hosszú sor, temérdek ölfát felgyújtaniok, a mely honvédeinknek igen alkalmatos fedező vonalúl szolgált. A nemzetőrség ez alkalommal az aradi piaczon foglalt állást. Hatodikán virradóra a szalontai nemzetőrök a parancsnok rendeletéből — hogy az ellenség Ó-Arad felé ki ne törhessen — a marosi nagy fahidat felgyújtották.

November 17-dikén az aradi piaczon, mint riadó téren, újból nagyobb ágyútűznek voltak kitéve: tíz órától reggeli két óráig részint ülve, részint hasmálva a borongó holdvilágon megfigyelték a fölvillanó ágyúvillámokat, hallgatták dörrenésöket s félre ugráltak a mellettök szétpattogó bomba forgácsai elől.

A háborúskodás egyébiránt kedélyesen folyt. Arany és Balogh, a mikor Berger megnyugodott, elmentek a «Fehér kereszt» vendéglőbe, az országos hírű, tréfás rögtönző Csunkó Náczi meghallgatására. Egy alkalommal későn jövén haza, a szalontai közrendű bírót, a ki századosi rangot viselt, nagy horkolásban lelték odahaza s nem tudtak tőle elaludni. Balog, a kinek a diványon vetettek ágyat, az ágy széléről lelógatva lábait, többször megkongatta az oldalát, a mire ágyúszerű tompa dörrenés hallatszott. A bíró erre hirtelen

felugrott s kiment az őrházhoz széjjel nézni. Arany és Balog ezalatt elaludhattak.

Arany hadi élményeit Petőfi jutalmazta meg, irván nekí: «Hősök virága, Jankó! Meghallod-e az erdődi magány szende fülemiléjét a te hadi pályád dicsőségének Chimborassoján? . . .»

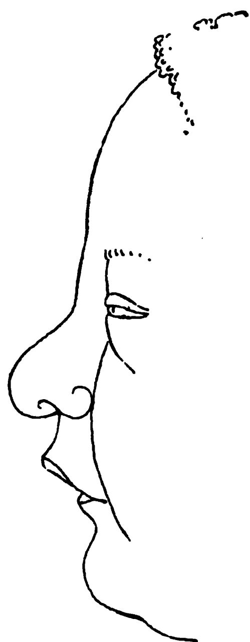
Arany és felesége voltak kiszemelve Petőfi leendő gyermeke keresztszüleiül. Aranynak hivatalos dolga is lévén Debreczenben, deczember hó első napjaiban feleségével és Balog szenátorral felrándúltak. Felesége Petőfiéknél maradt, de a férfiak a szűk lakásban, a hol Petőfi napájával és ipjával együtt lakott, nem férvén, a Bikában tanyáztak. Debreczen ekkor tudvalevőleg a kormány székhelye volt, a faluszerű, bár nagy terjedelmű városban, a hivatalnokok, menekülők csak nagy ügygyel-bajjal tudtak fedél alá jutni.

A három férfiú igen derült hangulatban töltötte az estét. Szokás szerint. újra rímekkel dobálóztak. Petőfi roszprádlit hozatván, hogy Baloghot sarokba szorítsa, rákiáltott szokása szerint mondván neki: erre mondjon kend kádencziát: «Be jó ez a roszprádli!» Balogh egy csöppet se jött zavarba. Rögtön elkezdte:

Be jó ez roszprádli,
Jobb, mint a bolti kvárgli.
Sütötte a jó Náni
Ki nem szereti a Pármi-
Zán sajtot.

Petőfi hirtelen közbevágott:

Tedd be ajtód!
Rossz rím fajta
Tör be rajta.
Fülem sérti
Az ebadta.

Petőfi Zoltán
egy napos korában.
Rajzolta apja december 16kán 1848.

(Petőfi rajza.)

Arany szokása szerint bal kezének hüvelykujjával Petőfi felé mutogatva, szemeivel gyorsan pillantgatott és szavába vágva mondá:

Ni Szalonta
Tul tett rajta!

Így mulatott a három férfiú, élvezve a viszontlátás örömeit. Ez volt utolsó kedélyes összejövetelök. Később is látták

ugyan egymást, de a tréfálódzásra sötét idők miatt se kedvök, se idejök nem volt.

Arany jegyzői fizetését ez időben nagyon rendetlenűl vagy sehogy se kapta, azért Vas Gerebennel iparkodott tisztába jönni, de ez ugyan nehéz munka volt. Vas Gereben pénz helyett kifogásokkal teli leveleket küldött neki. Elhatározta, hogy Pestre megy ügyét személyesen elintézni. A legválságosabb időben, deczember végén feleségével együtt volt Pesten, a mikor Windischgrätz hadai már egynehány mérföldnyire állottak a fővárostól. Vas Gereben előterjeszté számadásait és saját véleménye szerint 564 pengő forinttal tartozott volna Aranynak. A 64 frtot megadta, de 500 pengő frtot nem tudott megfizetni. Volt ugyan 1000 frtja a pesti takarékban, de azt csak felmondás útján lehetett volna kivenni. Arany, hogy a pénzt családjának biztosítsa, 500 frtot nevére iratott s az óriási nagy hidegben tett hosszú, fáradságos utazás után új évre ért haza, a hol már várta Petőfi levele s abban az a hír, hogy 15-én fia született, a kinek neve Zoltán. Január 12-én azt írja Petőfi, hogy a napával összeveszet s feleségét kis gyermekével nálok akarná elhelyezni. Aranyék a hosszas utazás miatt nem mehettek ez alkalommal Debreczenbe. Petőfi feleségét Vörösmartyéknál hagyta, maga pedig 20-án az erdélyi csatatérre sietett Bemhez. A vizaknai ütközettől

Bem tábornok.

(Petőfi rajza.)

a piskii csatáig öt véres ütközetben volt s mint futár jött vissza Debreczenbe február 14-én, 23-án pedig ment vissza. Családját, feleségét, a kis Zoltánt és dajkáját Aranyné személyesen Szalontára hozta. Ezek ott voltak május közepéig, a mikor Petőfi Bemnek egy hivatalos jelentését kiadván, Klapka tábornok hadügyminiszterrel összeütközésbe jött s őrnagyi rangjáról lemondott.

Aranyt május 19-én Szemere a belügyhöz fogalmazónak nevezte ki, 24-én Arany is felment Debreczenbe, onnan a kormánynyal együtt Pestre. Itt találkoztak utóljára. A muszkák betörése után a családjáért aggódó Arany hivatali főnökének engedelmével július elsején Szalontára sietett. Egy pár napra még be ment ugyan a Váradra áttett belügyminiszteriumhoz, de mikor a debreczeni csatavesztés után egész Várad futni kezdett, ő is visszavonúlt Szalontára.

Petőfi Mező-Berénybe ment Orlay-Petricsékhez, a kikkel rokonságban volt, szivében mélyen elkeseredve, a miért Bem őrnagyi kinevezését nem fogadta el Klapka hadügyminiszter. Berényben azzal az elhatározással éldegélt, hogy soha sem lép többé a nyilvánosság terére s magányosságban tölti el napjait. De nyugtalan lelke nem hagyta pihenni, alig pár nap múlva, a mint ezeket megírta Aranynak, Váradon keresztűl Erdélybe sietett vissza — Bemhez. Ugrának és nem Szalontának ment, mert úgy az út közelebb. Az ugrai paptól üzent Aranynak s köszöntette. Sietett meghalni.

IX. NEHÉZ IDŐK.

Oh láttam én, (hisz ott is voltam egyszer:
Tenni kevés — de halni volt esély)
Győzelmeid napját: s a szörnyű perczczel
Én is alól bukám, mikor esél.

A szalontai inség, nagy tűz. Arany küzködése a város bajaival. Arany követsége. A forradalom zavarai a városban. Lemond a jegyzőségről. Rémes napok. Arany bujdosása. Arany és Kenyeres. Geszti nevelősége. Meghivása Nagy-Körösre.

A forradalom végéig terjedő három év valóságos aranykora költőnk teremtő erejének. Négy nagy epikai művet fejezett be e rövid és zaklatott időben, az ötödiket, a Daliás időket is megkezdte, nem számítva a Nép Barátjában kifejtett munkásságát és kisebb költeményeit, a melyeknek száma szintén tekintélyes. A teremtés csakugyan gyönyörűsége volt s mindég mély szomorúsággal gondol vissza erre az időre, a melyet Petőfi barátsága aranyozott meg, a mikor baráti szem művészi gonddal csügge a lantos újjain.

Pedig nemcsak az ország dolgai, hanem magánélete is zavarosak voltak. Elemi csapás, hivatali kellemetlenségek, Szalonta szomorú anyagi viszonyai s ennek folytán fizetésének elmaradása éppen nem voltak kedvezőek a költői munkálkodásra. Az öntudatra jutott tehetség erőfeszítése volt az, a mi sarkalta; a teremtés vágya, a mely magában a munkában találja meg bőséges jutalmát.

Az 1846-ik év igen gyenge termést adott. A száraz télben a búza nagy része kifagyott, a tavaszi vetés a nagy esőzések miatt nagyobb részt elmaradt. A mi kicsit elvethettek, azt a

nyári nagy szárazság ölte meg. A búza ára 1847-ben aratásig köbölként 35, a tengerié 32 váltó frtig emelkedett. Az élelmet Kolozsvárról, — a hová az erdélyi és oláhországi fölösleges termést hordták — kellett az Alföldre szállítani. Szalonta szűkös viszonyok között tengődött, Arany családja is keservesen érezte a nagy drágaságot.

Hozzájárúlt az 1847-ik évben április 17-én déli 12 órakor támadt irtóztató tűzvész, a mely a várost majdnem teljesen elhamvasztotta és Szalonta módosabb lakosait is koldusbotra juttatá. A tűz a Kis-Kölesér utcza keleti végén keletkezett Szabó-János házánál, a kinek a felesége czégéres életet élt: Katonáknak sütött-főzött. Az óriás szélben lehetetlen volt minden oltás. Arany hivatalos szobájában tartózkodott, mikor a vészharang megkondúlt. Rémülten kirohanva, a rossz városi fecskendőbe kapaszkodik egynehány emberrel, de segíteni lehetetlenség. Mikor visszafut, a városháza már lángokban áll, a tüzet a harmadik, negyedik utczára szórja a dühöngő szél. Haza szalad, pinczéje már akkor tele van idegenek holmijával. Bútorait egy másik szobába hurczolja. Előtte ég a templom, körülötte a nádas házak lángban. Tőszomszédságában négy-öt ember segítségével nagy bajjal óvja meg a lángoktól, a szerencsére rothadt gazzal fedett tetőt, különben az ő cserepes háza teteje alá is belopja magát a láng. Ott vonúlt el kerítése mellett a tűz, azontúl a gyepig minden korom és düledező rom.

Este újult erővel nyugatról kezd a szél fújni s a szikra fényes rajokban egyenesen lakásának tart. Most a megmaradt kis keleti részt fenyegeti a végveszély. Síró nőkkel és gyermekekkel, egynehány szomszédjával Arany újra hozzáfog a romok oltogatásához. Éjfélig végkimerülésig dolgoznak — s mikor már minden remény eltűnőfélben van, a fáradt test felmondja a szolgálatot, megnyilnak az ég csatornái és órá-

Petőfi, mint honvéd őrnagy.

kig tartó zápor zuhog . . . A veszedelem elmúlik, de azért éjjeleken át nem alusznak az emberek a félelemtől . . . A köziromány ok oda vesztek a városházán: az inség, a zavar általános. A leégett házak száma 2400, emberélet hét esett áldozatúl.

Míg maga Arany küzködik a segítség elosztásával, küzd a megye méltatlan határozata ellen, hogy csak a vagyontalanok kapjanak kenyeret, segítséget, mikor az éhinség szegény és birtokos közt egyformán terjedni kezdett. Jómódú gazdák sírva, szégyennel arczukon jelentették magukat a kenyérosztó bizottság előtt. Arany vezette a számadásokat, osztotta a kenyeret, az inség szívfacsaró-jeleneteit nehéz szívvel látta maga előtt elvonúlni s fizetés nélkül maradt e tenger munkája közben. A nép, temploma leégvén, vasárnap a templom körül ezrével gyűlt össze s a legszomorúbb zsoltárokat kínzó vezekléssel könnyek közt énekelte; s rendesen a templomozás után történt a segítség kiosztása.

Ez iszonyú szerencsétlenség majdnem teljesen tönkretette Szalontát. Szükséges kiadása, adóssága a 110,000 váltó frtot meghaladta, 1847-ről az Eszterházyaknak járuló taksát behajtani nem lehetett, elengedéséért hiába folyamodtak, így ez is teljesen fennállott. Ez iszonyú körülmények között Kenyeres János főbíró és Arany János más menekvést nem láttak, mint az orosi puszta bérbeadását. Ezt a pusztát a szalontai lakosok minden arányosítás mellőzésével összes marhájuk legelőjéül használták minden fizetés nélkül. Ennek harmadát kivánták bérbeadni, hogy béréből különösen az eklézsia adósságainak törlesztésére és a templom újból való építésére jusson. Ezt a szerencsétlen alkalmat arra is fel akarták használni, hogy a rend nélkül épített város utczáit szabályozzák s az ehhez szükséges telkeket kisajátítsák.

A jó szándék azonban a nép ellenszegülésén megtört.

A közgyűlésen az összes szalontai lakosok résztvettek, szavaztak. Az izgatásnak tág tere nyílt s gyakran megtörtént, hogy a mi üdvöset már elhatároztak, azt a következő gyűlésen megsemmisítették. Az orosi puszta bérbeadása elmaradt, az utczák rendezését is csak nagyon tökéletlenül hajtották végre.

Kenyeres János ügyvéd-főbíró megunván a torzsalkodást, reményt vesztve vonúlt vissza a biróságtól, meg is kérte a gyűlést, hogy többé ne is kandidálják. A kandidáczióban benne maradt ugyan, de főbiróúl a nem nemesek közül való Szabó Mihályt választották, a kinek sem elég erélye, sem elég tudása nem volt, hogy ily válságos időben a kormányzást vezesse. Kedv nélkül, vonakodva kezdett hivatalához. Pénz nem volt, bár az 1847-iki ősz bőséges termést adott, a város hivatalnokainak csekély fizetését sem adhatta ki, az adósság pedig gyűlt napról-napra.

Arany nem örömest vegyült a közgyűlés tolongó lármájába, épen azért szivesen belenyugodott, hogy Borbély Pál főjegyző vezesse ott a tollat, maga szivesebben elvállalta a terhes munkával járó birói foglalkozást. De az 1848 február 13-diki gyűlésen maga vitte a tollat, remélvén, hogy a zavaros viszonyok megszüntetésén közre munkálhat. E végből előterjesztette a város összes adósságainak pontos kimutatását. A nagy összeg óriási elkeseredést szült a közgyűlés tagjai között. Arany ekkor állt elő az orosi puszta bérbeadásának eszméjével, mikor Balogh János szenátor abbeli indítványára, hogy a terheket birtok-aránylag vessék ki, általános zúgás támadt. Tudta, hogy mennyire irtóznak a legelő kiadásától is, ezért 100 vagy több szalontai részvényes gazdának kivánta kiadatni a legelőt. Így nem jut idegen kézre, a többi lakosok marhái is jobban helyet nyernének, mintha idegen kézbe kerülne.

Ez határozatba is ment, de már április hónapban a 48-diki törvények felmentették Szalontát is a földesúri kötelezettség alól s a kivetett 21,000 frt taksának feléből fedezték a tartozások kamatait, a másik felét pedig elengedték. A tőkére vonatkozólag megyei küldöttséget vártak, a mely megvizsgálja, ki tulajdonképen a város eladósodásának az oka?

Ily körülmények között bár ez előbbi és az 1848-diki esztendő bő termést adott s nagy marhakereskedés folyt a városban, a lakosság jó módja visszatért, de maga a város küzdött a bajokkal, tisztviselőit nem fizethette, adóssága fenállott. Csak a szabadságharcz leveretése után egy évvel tértek vissza Arany eszméjéhez, az orosi puszta bérbeadásához, a melyből az egyház és a város adósságait törleszteni tudták.

Arany fizetését félévenként sem kapva meg, irodalmi jövedelmeiből s abból a kis részből éldegélt, a mit a szalontai tűzvész után a pályaművek kiadásából bejövő nyereségből a Kisfaludy-társaság küldött neki.

A követválasztásnak az új törvény értelmében már az általános szavazás alapján kellett megtörténnie. Az állandó választmány Váradon a bihari 13 kerület követeinek választását junius 26-dikára rendelte, a mikor az egész vidék a váradi legnagyobb vásár előkészületeivel volt elfoglalva. A választmány a főispán elnöklete alatt abban állapodott meg, hogy Szalonta részére Toperczer Ödönt, volt megyei főjegyzőt, a ki még akkor szabadelvű ember hírében állott, jelöli képviselőűl.

A szalontaiak azonban egy szívvel és lélekkel Arany jelöltsége mellett foglaltak állást. Minthogy Szalontáé volt a döntő szerep a választásoknál, sem Arany, sem barátjai a vidékkel nem sokat törődtek. A vidék körülbelül 730 szavazattal rendelkezett, a szalontaiaké 950-re rúgott. Az ered-

ményről senki sem kételkedett. Ez vitte rá Aranyt is, hogy jelölésébe beleegyezzék.

A korteskedés másképen végzett. A szolgabiró, a ki Arany gyermekeinek keresztapja is volt, a környékbeli oláhokat megyei fuvaron pandúrok kíséretében behozatta. A választás előtt egy nappal valami Hrabovszky József nevű kiszolgált konzervativ is mozgolódni kezdett, a ki a nemesi jogok visszaállításával biztatta embereit, másrészről fellovalta őket: mily nagy csapás lesz a nemesekre, ha egy paraszt embert küldenek fel. A környékbeli jegyzők szégyelték, hogy magok szőrű ember legyen a képviselő; egy helység meg azon ütődött meg: ha már a szalontaiak a jegyzőt küldik fel, miért nem inkább az öregbiket?

Aranyt Rozvány György ügyvéd ajánlotta volna, de csak töredékesen tehette, mert a nép a szolgabiró botjának emelésére teli torokkal «Topócsit» ordította, a «Toperczer» név ilyen kimondása könnyebben ment neki. A szavazást a vidékiek kezdték. A szalontai választók reggeli nyolcz órától késő délutánig várakoztak, majd az ebéd ideje elérkezvén tudtul adták nekik, hogy délután három órakor ők kezdik a szavazást, minthogy már más helység úgy se igen van.

De csak vagy 300-an gyűltek fel, a többiek elégnek tartották a félnapi ácsorgást a nagy dologidőben, otthon maradtak. Ezek megtudván, hogy Toperczernek már 730 vótuma van, szavazás nélkül dühösen elszéledtek. Arany 19 szavazatot kapott, de — Szalonta nem szavazott.

Arany képviselősége tehát csak azon múlt, hogy élelmes kortesei nem voltak, a kik szavazóit a kellő időre felhozták és együtt tartották volna.

Az ország bonyolódó viszonyaival Szalontán is egyre mozgasabb élet folyt s a város ügyeinek rendezése nyugalmasabb időkre maradt. Szalonta Biharvármegyének egyik leg-

inkább igénybe vett hadszervező és gyülőhelye volt. A szalontai gyalog és lovas nemzetőrség négy századból, 800 emberből állott, a melynek fele otthon maradt a város őrzésére, fele pedig folytonosan tábori szolgálatot tett, különösen Erdély felől a biharmegyei határt védte az oláhok ellen. A nyolczadik huszár-ezred nagyobb részt innen vette, itt képezte ki ujonczait. A nemzetőrökön kívül 600—700-ra megyen azoknak száma, a kik innen önként honvédeknek állottak és véröket ontották a különböző csatatéreken. Szalonta azonfelül nagy állomása volt az átmenő csapatoknak. A kisebb-nagyobb csapatoknak Szalontán való átvonulása a forradalom idején majdnem szakadatlanúl tartott. Az ujonczok előállítása, elszállásolás, élelmezés, felszerelés jobbára Arany vállaira nehezedett. Tömérdek gonddal, vesződséggel, felelősséggel járt ez. Nem ritkán a tisztviselőknek magoknak a táborba kellett menni a nemzetőrséggel, a mint ezt maga Arany is megcselekedte. Ráadásúl különféle zaklatásoknak, sőt gorombaságoknak is ki volt téve, ha a kivánságok nem úgy teljesültek, a mint ők ohajtották volna.

Bajza József.

A Bocskai és Hatvani csapat Szalontán is toborzotta embereit a nem katona-köteles ifjúság köréből. A kis termetű, hírhedt guerilla vezér Hatvani nagy kardcsörtetéssel törtetett a városházára, a hol az egyik asztalnál Arany csöndesen dolgozgatott s azt kérdé tőle: Hol lakik Arany János? Arany nyugodtan felkelt az asztaltól, az ablakon át megmutatta

lakását, a három ablakos cseréppel fedett jegyzői lakást. Hatvani köszönés nélkül, a mint jött, egyenesen oda tartott, a hol Petőfit feleségével együtt találta s vele mint régi ismerősével beszélgetett. Délre járván az idő, Aranyné szivesen ebédre marasztotta. Mikor Arany hazajött, Petőfi be akarta mutatni a hüledező Hatvanit, de Arany hidegen közbevágott: «Mi már ismerjük egymást, üljünk az asztalhoz!»

A nyolczadik huszárezred egy gyermek-tisztjével — a ki egy nagybirtokos fia volt — szintén ilyenformán járt. Egyszer valami baja volt a városházán és foghegyen kérdezte Aranytól: Maga a jegyző? Arany nyugodtan válaszolt dolgozóasztalától: Hárman vagyunk itt jegyzők. — De én magától kérdem! — heveskedék a kis hadnagy s kardjára ütött. Arany erre mereven elébe állott, csak a szemét szegezte rá szótlanúl. A kis hadnagy dühösen ment Bersek József őrnagyhoz elégtételt követelve, mert különben összeaprítani igérte a jegyzőt, a ki őt kifigurázni merészelte. Bersek nagy tisztelője volt Aranynak s megértve, hogy Aranynyal van baja, megmagyarázta neki: kicsoda Arany János, aztán azt követelte tőle, hogy Aranyt rögtön engesztelje meg. A mit a hadnagy, belátva hibáját, meg is tett.

Bersek később Arany kedves tanítványának: Rozvány Erzsébetnek férje lett. Arany igen szerette az élénk leányt s mindig Betti leányomnak szólítgatta. Mikor már Toldiját megírta s híres emberré lett, egy délután feleségével látogatóban lévén Rozványéknál, a leánynak feltűnt, hogy Arany asztalán valamit keresget. Másnap reggel édesanyja emlékkönyvét, az ablak közt a zsalun belül megtalálta s lányát pirongatni kezdé gondatlanságáért. De mikor felnyitották a könyvet, Arany jól ismert kézírásával megtalálták benne azt a verset, a mely összes költeményei között is «Volt tanítványom emlékkönyvébe» czímmel jelent meg.

Arany elvitte Betti emlékkönyvét s a verset beleírva korán reggel az ablak zsaluja mögé dugta. E verssel örömet akart szerezni a leánykának, a mi teljes mértékben sikerült is neki.

A várostól fizetését egyre rendetlenebbül kapva, azt is belátta, hogy Vas Gerebenre egyáltalában nem számíthat. A mit kapott is tőle, ahhoz is csak nagy utánjárással tudott hozzájutni. A november 23-iki Nép Barátjában jelent meg utolsó czikke: «Föllázadtunk-e mi magyarok?» a jövő évi nyolczadik számtól kezdve neve mint szerkesztőtársé sem szerepel többé. Az 1849-dik év elejétől újabb népies vállalatnak megindítását kísérlette meg Telegdi Lajos debreczeni könyvárusnál. Czíme: «A szabadság Zengő Hárfája». Alakra nézve nyolczadrét, féliv, czímlapján egy kezdetleges kép, toborzó honvédeket ábrázoló. Valószínűleg csak két füzet jelent meg belőle. Négy forradalmi költeménye és «Rákóczyné» ballada van benne. Ezt a vállalatot Pesten is folytatni akarta, e végből mint már miniszteri fogalmazó Szemere Bertalan miniszterelnökhöz fordúlt, pártfogásába ajánlva két pengő krajczáros füzeteit. A muszka invázió véget vetett ennek is.

Aranynak a jegyzői állásról való lemondását május 28-kán olvasták fel a szalontai tanácsban, de ő maga már 24-dikén Debreczenbe indúlt, mert — mint elkeseredve írja Petőfinek — Szalontán többé semmi kilátása a mindennapi kenyérre. Petőfit egyúttal kéri, hogy kis fiáról és dajkájáról gondoskodjék, mert a jegyzői lakásból is ki kell költözniök s valahol egy kis szobát kell bérelnie feleségének s ily állapotban a kisded gondozását magára nem vállalhatja. Arany egyelőre csak maga ment Debreczenbe, családjának Pestre költözéséből nem lett semmi, mert a muszka invázió folytán a kormány Szegedre, Arany pedig egy havi és alig pár-

napi hivataloskodás után julius elsején hazasietett Szalontára.

Arany életének ez volt a második válságos időpontja, mely a kétségbeesés lejtőjéig vitte. Előre látta a nemzet szörnyű katasztrófáját s vele a saját és családja végveszedelmétől is tartott. A jegyzői hivatalt egy nőtelen emberrel töltötték be, a kinek bár a lakás nagy részére szüksége nem volt, különféle alaptalan ürügyek alatt ezt Aranytól megtagadta. Aranyék hiába iparkodtak volna kiköltözni, a nagy katona-járás, a menekülők raja miatt minden lakás el volt foglalva. Kénytelenek voltak ott maradni, a mi Aranyt a jegyző embertelen visszautasítása folytán igen bántotta. Hogy e kellemetlenségtől szabadúljon, egy gazdag, de fösvény embernél: Darvasi Ambrusnál fogadott szállást, a kiről azt mesélték a szalontaiak, hogy a gyufát kétfelé vágja, hogy kétszer gyújthasson vele, egy almával pedig megjárja Váradot, de a felét visszahozza. Aranyéknak nem engedte a ház elejét felseperni, mert — úgymond — kopik a föld, komondorokat pedig kiverte az udvarról, hogy az aprójószág elől a hulladékot meg ne egye.

Rémes napok voltak ezek. A hazafiak bújdosása már jó előre megkezdődött. Augusztus elején Vachott Sándor, Vörösmarty és Bajza testileg-lelkileg teljesen megtörve kerültek Aranyékhoz. Pár napi itt tartózkodás után mentek tovább a bújdosók, hazátlanúl e széles országba. Arany kétségbeesve látta bennök a maga sorsát is, a mely elkerülhetetlenűl rá is várakozik. Különösen két dologért várhatta a zsarnoki hatalom sújtó csapását magára, forradalmi irataiért, a Nép Barátban és a szalontai nemzetőrséggel történt táborozásáért, a mikor az aradi, állami hidat a parancsnok rendeletéből felgyújtották a szalontai nemzetőrök.

Augusztus 7-én Debreczen felől Szalontára érkezett Görgei

hadteste is teljesen elrongyolva, eléhezve, kifáradva. Velök jött Batthyányi Kázmér és Szemere, a kik Aranyt rábeszélni iparkodtak, hogy meneküljön velök a külföldre, ne tegye ki magát az osztrák bosszúállásának. Arany iszonyú lelki kínok között tengődött s végre is kijelentette, hogy családjától nem képes megválni, bármit hoz is rá a jövendő.

Szemere Bertalan.

Az utolsó magyar csapat 9-dikén délben vonúlt el Szalontáról. Arany a magyar táborból azt a biztosnak látszó hírt vette, hogy a rá következő nap a muszkák még nem jönnek Szalontára. A szalontaiak remegve félelem közt várták az ellenséget. Arany 10-én déltájban akart elmenekülni az ifjú Ercsey Sándor sógorával a Szalontát környező erdőhátra. De alig virradt meg, általános ijedtség vett erőt a város lakóin. Egynehány kozák jelent meg a piaczon s a rémhír már arról tudott mesélni, hogy a várost a muszkasereg körülvette. Az utczákon tehetetlen kétségbeeséssel jajveszékelve kerengett a nép, Ercsey rémes futásban keresett menedéket. Arany kis családját nem mervén embertelen házigazdájánál hagyni, régi öreg barátjára Rozvány József kereskedőre gondolt. Odavitte kis fiát, leányát és feleségét s őket oltalmába ajánlva, összes kész-

pénzét, mintegy ezer forintot minden írás nélkül átadta neki. A derék ember könnyezve fogadta fel, hogy apjok helyett apjok marad, szomorúan vett tőle búcsút.

A muszka-sereg előhada csak másnap érkezett meg. Az a pár kozák, a mely Szalontát oly nagy rémületbe ejtette, csak kémszolgálatot végzett. Az előhad vezére Kaufmann tábornok, a későbbi taskendi győző volt, a ki Rozványékhoz szállott. Feltűnt neki Aranyné két gyermekével s megkérdezte a háziasszonyt, hogy kicsoda volna ez a fiatal asszony? — A menyem — volt a válasz. — Hát fiai merre vannak? — tudakozódék tovább a muszka generalis. Rozványné erre csak ötölt, hatolt, mert egyik fia, György, mint hadnagy, rendes honvéd, a másik, Endre, mint nemzetőr szolgálták a hazát, nagyon bajos volt hát erre felelni.

— Értem — mondá a muszka katona megindúltan. — Az öregek, nők, gyermekek itthon, az ifjak a táborban a szabadságért küzdve. Ne aggódjék, asszonyom, ha fiai eddig el nem estek a csatában, több ütközet már nem lesz. Élve jönnek haza, békés kiegyezéssel és általános kegyelemmel végződik a küzdelem.

Ő már ekkor tudott a készülőben levő világosi katasztrófáról, s olyat is remélt, a mi nem teljesedett.

Arany ezalatt már messze járt. A Szalontát akkor környező erdőségnek vette útját, hátán kis batyuval, nagy furkós bottal kezében gyalogolt. Útközben egy paraszt emberrel találkozott, a ki gúnyosan utána kiáltotta: Szökünk, uram, szökünk? Ez nagyon zokon esett érzékeny lelkének. Délig három mérföldet gyalogolt s egyre beljebb és beljebb fúrta magát az erdőségbe s a fekete-báthori jegyzőhöz kopogtatott be, megtudván, hogy Ercsey Sándor is oda szállt. Még tréfálkozásra talált alkalmat. Ercseynek nem sok oka lévén a bújdosásra, Arany a pitvarban elváltoztatott hangon tuda-

kozódott utána, mintha elfogatására jönnének. Fiatal bújdosó rokonával hányódtak, vetődtek egyik községből a másikba, s minthogy a muszka csapatok a falvakon is szanaszéjjel portyáztak, nem egyszer tanyáztak az erdőben is. Végre Árpád községbe húzódtak s ott a papnál, jegyzőnél várták a szalontai híreket. Itt értesűltek róla, hogy a muszkák Szalontán szigorú fegyelmet tartanak. Szolgálaton kívül még fegyvert sem szabad viselniök s leszámítva, hogy a szőlős és gyümölcsös kerteket raj módra meglepik, a miért nem egy helyütt agyonverték őket, nagyobb kár emberi életben és vagyonban nem esett, 12 napi bújdosás után hazatértek.

Arany először zsugori házigazdájától iparkodott megmenekülni, de ez sokáig nem sikerűlt, mert a muszka hadsereg még október elején is arra járt visszavonuló útján . . . A folytonos elszállásolás miatt az úgy is szűkös lakás-viszonyok közt igen nehéz dolog volt, bármilyen szerény lakást is találni. Csak a tél elején költözött Balog Mihály házába a katholikus papi lakás háta mögé.

Ekkor már a vérszomjas osztrák-had foglalta el a muszka helyét. Éjjel folyton katonai őrjáratok kóboroltak a városban, ilyenkor fogdosták össze a jó hazafiakat s nem egy esetben történt, hogy magyar vér aljas árulkodása döntötte veszedelembe az igaz embert. Most következtek csak el Aranyra a megpróbáltatás, a kétségbeesés sötét napjai. Vagyona, a mi családját minden eshetőség ellen biztosíthatta volna, alig számbavehető. Még kis búza-asztagjába is beütött a villám, porrá égette. A városban minden este híre járt: most fogják el Aranyt! Hétszámra alig aludt, zöld nagy csurapéjában a diványon ülve fenvirrasztott, kis úti táskája mellette. Várta, mikor rikkantja el magát a házőrző kutya, hogy a fegyver első zörrenésére megkisértse a menekülést. Vele virrasztott megtört felesége, a ki maga is szakadó szív-

Az oroszok Szalontán.

vel vígasztalni próbálta, míg körülötte édesdeden szunyadtak mit sem sejtő gyermekei.

E szomorú állapotban kereste fel Kenyeres János, Szalonta volt birája s a konzervativ párt egykori szolgabirája. Nagy becsvágy volt ebben az emberben. Mikor reformjaival a birói széken nem boldogúlt, elkedvetlenedve vonúlt vissza, szolgabíró lett újra. A forradalom innen is elseperte s a világosi katasztrófa után kesernyés hangulatban évődött a volt honvédekkel, idézvén rájuk egy régi kortes nótát: «Elfogyott Kossuth levese, mind elhagyta a nemese». Az abszolut kormány alatt újra szolgabiróságot vállalt. Arany tehetségét ismerve, fölkérte: jönne el irodájába irnoknak. A saját fizetéséből igért neki egy kis járulékot. Arany elfogadta e keserves kenyeret, nemcsak azért, mert családja fentartására valóban szüksége volt reá, hanem mert az osztrák szolgabiró védelme alatt nagyobb biztonságban érezhette magát. És csakugyan Kenyeres szolgabirósága arról volt nevezetes, hogy kerületéből senkit sem vittek el Váradra politikai bűnei miatt. Nem úgy tett, mint ez időben akárhány renegát magyar, a ki a saját fajtája iránt dühöngött a legkíméletlenebbül.

Arany szokott lelkiismeretességgel végezte hivatalos teendőjét. Ritka szép írásával gyönyörűen állítgatta ki hivatalos okiratait s a német szolgabíró irodáját a legpéldásabb rendben tartotta.

A megyefőnök hivatalos vizsgálata alatt csodálkozva győződött meg erről, csak azzal nem volt kibékülve, hogy ily kompromittált egyén dolgozik a császári sas védelme alatt. Komája is lévén Kenyeresnek, szemrehányásokat is tett neki, hogy járásából senkit sem fogat el, de még Aranyt is pártfogásába vette. Kenyeres Arany önzetlen becsületességével és nagy szorgalmával mentegetődzött. A főnök maga is meg-

győződvén erről, megbékült s Aranyt szorgalmáért megdicsérte. Arany komolyan végighallgatta a dicséretet s érezte, hogy most már legalább nyugodtabban élhet.

Kenyerest különben mint embert szerette és becsülte. Elsőszülött fia halálakor ezt a sírverset írta:

Szép virágom itten elhulla,
Ötödéves Kenyeres Gyula.
Kicsiny a te sirod magzatom,
Nem fér abba tenger bánatom.

A szülők bánatának enyhítésére is írt egy kis verset, de mindakettőt kirekesztette összes versei közűl. Mindenesetre kínos érzést kelt az emberben, mikor a legnagyobb magyar költők egyike főnökének, a német szolgabirónak családi gyászát kesergi. A részvét nem csinált ugyan, de a helyzet leverő komédiája az életnek. Arany később is háladatosnak mutatta magát Kenyeres iránt, mikor később uzsorások körmei közé került, tízezer frt. kölcsönt adott neki. A teljes romlástól mentette meg ezzel.

De bár hálás volt mindig Kenyeres iránt, keserűen érezte helyzetének visszás voltát. Nemcsak önérzetét, de hazafiasságát nyomta ez a keserves iga s hogy lelkén könnyítsen, a német szolgabiró irnoka olyat tett, a minek különösen a rém-uralom kezdetén gyászos vége lehetett volna. Szalontán akkoriban egy német korcsmáros telepedett meg s a német hivatalnokok nagy kegyének és pártfogásának örvendett. Általában az a vélemény volt róla, hogy kémkedés, följelentés a főfoglalkozása. Azok a jó hazafiak, a kiknek múltjok volt, úgy iparkodtak kifogni rajta, hogy esténként látogatták vendéglőjét. Egy ilyen ördögnek való gyertyagyújtogatás alkalmával nagyobb társaság gyűlt össze a vendéglőben s a társaság jobbára most is «jegyes» emberekből

telt ki. Arany az asztalfőn üldögélt s a mi ritkán ugyan, de azért megesett rajta, ha kedvére való társaságba jutott, ő kezdte hangolni a társaságot a vidám poharazáshoz. Mikor mindenki a legjobb kedélyhangulatban volt, egy papirost vett elő s elszavalta róla híres versét, az akkor készült «Koldús éneket». A hatás megdöbbentő volt. Az arczokról elkopott a mosolygás, szomorúan elhallgatva nézett össze a társaság. Szerencsére a kocsmáros nagyon keveset vagy éppen semmit sem értett a versből, aztán meg ott volt a találékony Balogh szenátor villámhárítónak. A megdöbbentő csöndet arra használta föl, hogy felugorva oláh dallamra énekelni kezdte Aranynak egy másik versét:

Ez a szoba, hol én most
Tilaárom haj!

Még tánczra is perdült rajta. Rozvány György ügyvéd s a társaság többi tagjai is rögtön megértették Baloghot s oly veszekedett kedvvel rakták az oláh zsukátát, mintha ők lettek volna a legboldogabb emberek a kerek világon.

Ilyen sírva vígadó láz vett erőt akkor az egész magyar társadalmon.

A magyar ember szive tele volt gyászszal, keserűséggel, de daczos büszkeségből jó kedvet erőltetett magára s a vadságig belemerült a dáridókba.

E tájban vette meg Arany Debreczeni János «Piros kakas» csizmadia házát 800 frton a piacztéren, abból a kis félretett összegből, a mit a «Nép Barát»-jától kapott. Elégedetten költözött belé kis családjával. A régi megszokott helyre, volt jegyzői lakásának tőszomszédságába került, vissza a piaczra. Erre az örvendetes alkalomra iródott mostanság az a vers, a melyre Balogh olyan jól tudta rakni a zsukátát.

A forradalom alatt, de különösen utána Arany epikai lantján a lyrai hangok egyre erősebben csendűltek meg. A forradalom láza csata- és riadó-dalokra ragadta, a haza nagy temetője, Petőfi elvesztése, saját szenvedései mély érzésű melancholikus hazafias és családi tárgyú énekmondásra ösztönözték. Míg azelőtt lyrának induló verséből elbeszélés vagy legalább egy kép kerekedett, most eddig oly átlátszó, tisztafolyású elbeszélő stylje nyugtalan, lázas izgatottsággal egyre keserű reflexiókba, lyrai hangulatba ökken, mint azt Katalin és Bolond Istók egyformán bizonyítják. Lelkének harmóniája megbomlott a haza sorsával együtt, töprengő lelke most még nagyobbnak látott minden bajt, ez állapotból hosszabb, rövidebb időre ha megmenekült is, teljesen sohasem tudott belőle többé kigyógyulni. Nyugodt, megelégedett ezentúl sohasem volt.

Szilágyi Sándor.

Kenyeres írószobájából iparkodott volna először mindenkép megszabadúlni. A maga szűkszavúságában is mélyen megindít az az odavetett néhány szó, mikor még abban reménykedett, hogy az irodalomból is élhetne. A forradalom után az első vállalat, az Emléklapok szerkesztőjének, Szilágyi Sándornak írta: «Sokféle munkásságot tudnék én egy jó szépirodalmi lap irányában kifejteni, ha ez a lap képes volna engem havonként legalább 20—25 pengőig biztosítani,

hogy ne kellene más lealacsonyító kézi munkára szorúlnom, mindennapi csekély költségem beszerzése végett». Persze ez vakmerő reménység volt.

Csak 1851 január havában csillan fel némi sugár, hogy magához illőbb foglalkozást találhat. Nyomós és okos feleletet vár Szilágyitól arra a kérdésre, hogy járna el, ha egy 13 éves, kitünő magánnevelésben részesült fiút az ó-klaszszikai és magyar irodalomra oktatni akarna. De nem árulja el, miért kérdi, keserényés hangulatban szól erről is.

Szilágyi Sándor.
(Éremkép.)

A szomszédos geszti kastélyból jött az izenet. Kovács János, Tisza Domokos nevelője révén. E sovány, sáppadt, égő szemű gyerekben kiirthatatlan, családját jellemző szivós törekvés volt magát irodalmilag is kiképezni. A görög és magyar literatura tanításának ideje elkövetkezvén, Kovács iskolatársát és barátját ajánlotta, a kinek helyzetét jól ismerte.

Arany kénytelen volt elfogadni ez ajánlatot. A foglalkozás ugyan inkább hozzá illő volt, de ekkor otthon nagy ritkán lehetett. Legfeljebb vasárnap mehetett haza, tisztát váltani. Ez megint nagyon zokon esett érzékeny lelkének. Természeténél fogva az ilyenekről még családjának sem szólt, de annál jobban évődött magában. Tiszáék iparkodtak ugyan sc sát azzal enyhíteni, hogy kis fiát, Laczit, családját is gyakr

Arany János lakása Geszten.
(Mészöly Géza rajza után

áthozták, de így is, amúgy is vagy ő maga csak vendégképpen volt odahaza, vagy családja volt vendég idegeneknél. Ez még keservesebb volt reá nézve, mint mikor a forradalom idején fényes álmokért másodszor is otthagyá — mint maga mondja — boldogsága bölcsejét, szerény tanyáját, másnál, idegen tűzhelyen volt kénytelen melegedni.

Teljesen új és zajos körbe jutott. A ház feje, Tisza Lajos, egyike a legsajátságosabb jellemeknek. A középnemesi családból emelkedett a legelőkelőbbek közé. Igaz, hogy ez volt életének egyetlen czélja, a mely felé oly konok szivóssággal tört. Természetében sajátságos végletek érintkeztek. Akár egy kis királynak, olyan volt a föllépése, de nem átallotta kopott ruhában az utczán átkozódva utána kiáltozni a táblai biráknak, a kik sokáig halasztották vagy kedvezőtlenűl itéltek vég nélkül való birtokpereiben. A birák már előre reszkettek, ha messziről föltünni látták magas szikár alakját. Puritán, erős érzésű magyar ember létére hirhedt bihari adminisztrátor vált belőle s aulikusabb volt az aulikusnál, hogy aztán újra a nemzeti párt buzgó hivévé váljék. Gyakran a zsugoriságig takarékos, máskor, igaz ritkábban, a pazarlásig költekező. De mind e végletes sajátságokkal egy czélra tört mindig lankadatlanul s a mit kitűzött maga elé, azt rendesen el is érte. Teleki Julia grófnő volt a geszti udvarház vonzó ereje, a ki nem egyszer békítette ki a világot ura kiméletlenségeiért, e minden izében magyar műveltségű, kiváló eszű, tapintatos úr-asszony.

Arany idejében még három literatus ember volt az udvarnál. A nevelő: Kovács, később hires debreczeni kollegiumi tanár, a pap, a mi régi ismerősünk, Szabó József volt szalontai rektor és egy angol nyelvmester. A pap a régi könnyelmű s örök ifju, most már ugyan agglegény, a ki egyre gonosz csinyeken törte fejét. Valóságos réme volt a tapasz-

talatlan falusi papoknak, a kiket a traktuális gyűlés után, a koadjutor kurátor pátronus fényes udvari ebédre hivott el. Megetette velök a fáczán tollas fejét, a cotelette papirját, megpaprikáztatta a fagylaltot, megitatta a szájvizet és szájöblitésre használtatta velök a theát. Folytonosan sürgött-forgott. Ezért «Mozgolány»-nak hivták, s ez a név sirjába kisérte. Még hivatalos fellépésében is különczködő volt. Egy kora ifjuságában elhalt ifjú felett így prédikált: «Miért vicsoritod rám te ocsmány váz, te szivtelen halál redves fogaidat? El akarsz rémíteni, hogy a gyászoló rokonság és magam fájdalmában ne vágjam szemedbe ostobaságodat!»

Legnagyobb mulatsága volt még Váradra berándúlni, a mikor Egressy is vendégszerepelt ottan. Nem annyira a nagy tragikus játékában gyönyörködni, mint a vendéglőkben a közönség gratuláczióit fogadni remek játékáért, lévén ő a megszólamlásig hű mása a nagy tragikusnak. Elkövetett kópéságai után Gesztre párologva, Egressynek kellett mindenről számolni.

Nem kevésbbé méltó párja volt e papnak az angol nyelvmester, a ki egyenesen Angliából jött e barbár országba vagy öt öltözet egyszinű ruhával, a melyek csak a szövet vastagságában különböztek egymástól. Zsák kabátjain temérdek zseb volt, s a nagy hidegben hármat is huzott egymás tetejére és ugy látszott, hogy télen-nyáron egy ruhában jár. Bármerre ment, mindenütt állandó gyönyörüsége volt a paraszt ifjuságnak.

Különben pedig a bort és pálinkát egyformán szerette. Arany egyszer kitünő ó-szilvóriumot szerzett valahonnan. Az angol azzal kopogtatott be hozzá, hogy szeretne magyarul tanúlni tőle, cserébe angol leczkéket ad majd neki. Arany különösen a kiejtést szerette volna tőle elsajátítani, hiszen angolul már meglehetősen tudott. A leczkéken azonban az

angol inkább a szilvóriumos üveg iránt mutatott érdeklődést. A magyar nyelv tanulása lanyhán ment, még kevésbbé iparkodott Arany előtt az angol nyelv titkos zárait felnyitogatni. Mikor végét érték a szilvóriumnak, a mester hidegvérűen kijelentette: «Tudja mit, meggondoltam a dolgot. Nem igazságos ez a csereleczke. Én itt minden kocsistól megtanúlhatok magyarul, ön pedig angolul csak tőlem tanúlhat. Bizony abba is hagyom!»

A boldogtalan ember évek mulva Pesten éldegélt angol leczkéiből, s egy éjjel valamelyik kocsma küszöbén halva találták. Ilyen volt az «udvar» képe Arany idejében.

Aranynak évi 400 frt fizetése volt az ellátáson kivül. Valamennyire az nyugtatta meg, hogy a Tisza-család állandóan Geszten tartózkodott, így legalább családját a szomszédban tudhatta.

A szerény, igénytelen nagy költő, a kevés szavú, inkább mélabús férfiu a család nagyrabecsülését első megjelenésével megszerezte és mindvégig megtartotta.

Az elnyomatás idejében megszüntek a politikai ellentétek. A megye közönségének szine-java oda járt az egykori aulikus úrhoz, a ki most épen úgy érezte a zsarnokságot, mint a bihari hires szabadelvűpárt vezérfiai. Együvé jártak busúlni a haza sorsa felett, mert másra nem volt mód. A busúlás rendesen szinte erőltetett, hajhászott mulatságok hosszú sorából állott. Vadászat, lakoma, sőt laptázás, bigézés egymást érte. Aranyt szinte beczézve kereste fel az úri társaság, de szerényen visszavonúlt, soha sem telt igazi kedve a nagy társaságokban. Csak a hamis Szabó pap tudta kihozni sodrából — még Szalontáról ismerte azt a tulajdonságát, hogy csak bizalmas kis körben virágzik ki jó kedve. Egynehányszor magához hivta estézni új barátjaival. Itt látták csodálkozva kitörő jókedvét, elragadtatással hallgatták felülmulhatatlan humor-

ral előadott adomáit, ritka szép, csengő, iskolázott baritonját. Fia, az eleven fürge, de erősen barna Laczi, gyakran felkereste a geszti udvart. Marokvasnak nevezték barna mivoltáért. Különben ez a Marokvas ott játszott, ugrált a 27 holdas parkban a Tisza és Bethlen-fiúkkal.

A napi két órai leczkét Arany igazi kedvvel adta meg a kis Domokosnak, a ki valóságos rajongással csüggött tanítóján, s úgy a görög, mint a magyar irodalomban nagy haladást tett. Érzéke a költőileg szép iránt már ekkor bár ösztönszerűleg, de majdnem teljesen biztos, szorgalma határtalan s dicsőségszomjas a telhetetlenségig. Aranyban nemcsak az embert, hanem a költőt is bálványozta. Különb embert nem is akart ismerni az irónál. Nagy kár, hogy a tehetséges fiú 18 éves korában tüdővészben meghalt. Egy kis kötet versében, a melyet Arany rendezett sajtó alá, meglep a gondolatok erőteljes szépsége és eredetisége. Minden jel arra mutat, hogy kiváló költő veszett el benne.

Arany a kastély emeletén az úgynevezett pavillonban kapott egy szobás lakást, csak nyáron át néhány hónapig lakott a százados szilfák közt fekvő zsúpos fedelű máig is fennálló remetelakban.

Aranynak itt ideje lett volna a munkához, de epikai tehetsége mintha végképp cserben hagyta volna. A Toldi trilogia középső részével foglalkozott, de nem nagyon boldogúlt vele. Egy-egy éneket, a régibb kidolgozás második énekét kétszer is megirta és kétszer tépte össze. Panaszkodott, hogy az udvari élet rajza népies nyelven sehogyse megy neki s az egésznek meséjével se tudott tisztába jönni. A folyton mozgó, élénk udvarban feltűnt Arany nehézkessége is, a mely a nagyobb kirándulásoktól irtózott, a vadászatokban nem vett részt, igen korán feküdt és későn kelt föl. Ezért a restségig kényelmesnek tartották. Egyetlen kedves sétahelye a remete-

lak közelében levő öreg szilfás fasor volt, a hol hajadonfővel, fésűt nem igen álló göndör hajú feje mindég előtünt a kanyarodásoknál, Homerost szavalgatva. Az Ilias és Odysseiából igen sokat, legszebb helyeit mind könyv nélkül tudta. Domokost tanítva görögre, újra nagy kéjjel táplálkozott a görög literatura szépségeivel.

Azonban bár igen korán feküdt le, keveset aludt. Családja és a maga bizonytalan jövőjén tépelődött, Toldiján gondolkozott, de csak kisebb lyraszerű költeményeit tudta befejezni. Az a könnyűség, a melylyel eddig epikai műveit kidolgozta, mintha végkép cserben hagyta volna. Egy-egy gondolat eszébe ötlött a sötétben s restelvén gyertyát gyújtani, a mellette levő asztalról elővette a czeruzát s a falra irkálta töredékes gondolatait. Bár a fal tele volt firkálva, egy időből sem maradt ennyi töredék munkája.

Így éldegélt: külsőleg nyugodtan, egyszerűen, elvonúlva, de folytonos benső izgatottságban. Valóságos kettős ünnepje volt a vasárnap, mikor háza népét viszontláthatta. Családi költeményeiben csak a vallásosság nyugtatja meg.

Gyermek-szívvel öntudatlan
Nyugszom meg e gondolatban,
Hogy övéit el nem hagyja,
Ki mindnyájunk édesatyja.

Ily körülmények közt érte teljesen váratlanul a nagy-kőrösi egyháztanács meghivása a latin és magyar irodalmi tanszékre. Eredetileg Szász Károlyt választották meg erre. A mathezis tanítására azonban nem akadt alkalmas ember, pedig ha az abszolut kormánytól kiadott Entwurf szerint a kikötött tiz tanárt be nem állítják az iskolába, a nyilvánosság megadása kétségessé vált volna. Szász Károly ekkor késznek nyilatkozott a mathezis tanítására s az irodalmi tanszékre

maga helyett Arany Jánost ajánlotta. Ajánlatát, mint mentő eszközt nagy örömmel fogadták, Aranyt október 8-ikán meg is választották.

Arany köszönő levelén meglátszik fájdalmas töprengése. Nem tudja határozottan visszautasítani a kőrösiek meghivását, de elindúlni sem mer családjával Szalontáról. Fél a bizonytalan jövőtől, a mely már egyszer szép reményeit oly kegyetlenül legázolta. «Szives köszönetem mellett, kénytelen vagyok — írja Arany október 14-én, fájdalmasan kijelenteni, miképp anyagi körülményeim miatt nem vagyok oly állapotban, hogy a meghivást elfogadhassam s az átköltözéssel és behelyezkedéssel járó rám nézve tetemes költséget fedezhessem.»

Szász Károly.

Október 10-ikén Szilágyi Istvánnal együtt a kecskemétiek is megválasztották tanárnak. Arany az előbb érkezett kőrösi meghivásnak adott elsőséget, annyival is inkább, mert az út költségeire készséggel igértek 120 pengő frtot.

Fájdalmasan indúlt a család Szalontáról a teljesen ismeretlen helyre. Elutazása előtt Arany Ercsey Sándor öcscsének két szindarabot adott át megsemmisítés végett, mert — ugymond — maga sajnálja ezt megcselekedni velök. Az egyiknek a czimére még emlékszik, ez a «Perényiek» volt, a másiknak a czimét is elfelejtette. Arany szigorú parancsának Ercsey engedelmeskedett. Bár ne! Ha esetleg nem is voltak

remekművek, de a lángész kisérletei is érdekesek és tanul-ságosak. Ifju korában Endre királyról irt egy öt felvonáso drámát, 1847-ben egy vígjátékkal próbálkozott meg, a mely-lyel valószinűleg pályázott is az akadémiai jutalomra. Mind annyi biztos nyom, hogy foglalkozott a drámai költészette is, bár ez irányú tehetségében, sem műveiben épenségge nem bizott s valamennyit megsemmisítette.

Október vége felé indúlt el Szalontáról családjával, per sze akkor még csak tengelyen történhetett az út. Azót mindég sóvárgott vissza szülőföldjére, a hol már csak vendég-képpen fordúlt meg, állandó lakos többé sohasem lehetett

---

X. ARANY HUMORA.

Életünknek czukrozott epéje.

Toldi Estéje. A mesében kevés a lelemény. Toldi Estéje humoros eposz. Arany nagy humoros költő. Bolond Istók. Nagyidai czigányok. Kisebb humoros költemények.

*Toldi Estéj*et sohasem tudom mély, benső megindulás nélkül olvasni. A műnek nemcsak szomorúan humoros hangulata hat rám, de külső története, s azok a körülmények, a melyek hozzá fűződnek, megrezdítik lelkem húrjait. Petőfi tüzes, lelkesedő szelleme lebeg a komor hangú mű fölött, a ki szenvedélyes lelkesedéssel csüngött e munka egyes részein, elragadtatással olvasta az egészet, s folytonosan lelkesítő nógatásával mintegy részesévé vált szerzésének is. A költő 1848 márczius első felében készűlt el vele, mikor a nemzet diadal-mámorban, vérmes remények közt határtalan lelkesedésben élt. Arany azalatt a hanyatlás époszát fejezte be. Mintha ez a mű a nagy fényes küzdelem után bekövetkezendő gyászos vég előre vetett árnyéka volna. Arany Petőfinek akarta ajánlani munkáját, annak, a ki odaveszett az óriási küzdelemben. Egy nagy, fényes korszaknak nemcsak a nemzet, hanem Arany életében is zárókövét képezi Toldi Estéje. A nagy nemzeti szerencsétlenségben, mintha elzüllött volna a költő elbeszélő ereje is. Hosszabb elbeszélő költeményt a «Nagy-idai czigányok» nagy, torz kaczagását kivéve, az 1864-ben megjelent «Buda haláláig» nem tud befejezni. Gyakran és hosszú ideig tartanak a költői elnémulás

szomorú évei. Mikor végre ősz fejjel Toldi Szerelmével újra dicsőségesen, váratlanúl jelenik meg a küzdő téren, mint az öreg Toldi, a sir fenekéről s aztán napja csöndesen le is hanyatlik.

Egynehány sovány részlet az, a mit Arany anyagul Toldi Estéjéhez talált Ilosvaiban. Tulajdonképen nem is vehetett át egyebet az olaszszal barátcsuhában vivott párbajánál; a budai hamis menyecskével esett kalandját a dévaj apródokkal énekelteti el, a mi miatt szertelen haragra gerjed s megöl egy nehány apródot, de a nagy harag őt is a sírba viszi. Ez azonban már Arany átalakítása. Ilosvai szerint Toldi az apródok megölése után még él egy nehány esztendeig és békében húnyja le szemeit Nagy-Faluban.

Toldi Estéjében nincs nagy leleményesség. A mese főszála olyan, mint Toldiban. Nagy-Faluból indul ki itt is a párbajra, a mi itt is, mint az első Toldiban a költemény központja. Sőt a párbaj előtt még a nagy ivás sem marad el, a dühroham is ismétlődik, de az első részben ez indítja meg a cselekvést, a harmadik részben befejezi. De teljesen új a hang és a felfogás Toldi Estéjében, Mind a két költemény elején a költő megrajzolja hőse hatalmas alakját s ezzel megüti a két elbeszélés különböző alaphangját. Amott mint a tilalomfa, a napfényes róna közepéből emelkedik ki hatalmas alakja vállán nagy vendégoldallal, emitt anyja sírja mellett térdel s kebelére kulcsolja ősz, fehér szakállát. Ott a mező rakva isten áldásával, itt őszül a természet feje, dérre válik a harmat, húll a levél. Ott ereje tudatában utat tör, pályát nyit magának az ifjú, itt a vén Toldi piros esthajnalon saját kezétől ásott sírban áll. Az öreg és ifjú Toldinak különb bemutatót keresve se lehetne találni. Valóban mintája mindkettő az epikai rajznak. Toldi Estéjében is ritka művészettel van beleillesztve a természet s a hely rajza a cselekvénybe,

összeolvad vele, hangulatot kelt, még erősebben feltünteti a vén Toldi hanyatlását. A hanyatlásban van önkénytelen komikum, de komorság is. Arany művészi öntudattal kereste és meg is találta a hangot, a mely ez elbeszéléshez való. Komikum van a tárgyban, de hőse sokkal kiválóbb ember, mintsem teljesen tréfás alakká válhatnék, azonfelül a hanyatlás látása minden emberben a mulandóság érzetét költi fel s elkomolyít. Ime az alap a humorhoz, a mit a költő nagy művészettel ki is zsákmányol. A természet és a helyrajz csak emeli a humoros hatást. Őszi, komor déleste van, elébünk tárul az ős Toldi-ház, mindenütt a pusztulás nyomaival. Udvarát felverte a gyom, a gyepü rég elpusztult körüle, nem kellett már az utasnak a kapura kerülni. Falát a zápor lemosta, majd minden köve földre kivánkozik, födeléről le-lefuj a szél egy-egy léczközet. A kis ajtónak rozsdás a kilincse, meg van vetkezve, még a szú is kiéhezett belőle. Csak emelve lehet már kinyitni, akkor is ríva csikordúl meg sarka. Toldi fölött a mint a sírban áll, embertelen bagoly sivítja halálthozó dalát.

Mikor Toldi elindúl budai utjára, fojtó köd nyomja a tájékot, a délnek nincs napja, az esténak holdja, még egy szem csillaga sem, hogy magát az éj megláthatná. A vén sasnak megjelenése a viadal-téren is ilyen komoran furcsa. Szőrcsuha födi iszonyu alakját, rőt csuklyája megől csak ősz szakálla és bajusza látszik, kezében rengeteg öklelő dárdája, oldalán temérdek kardja lóg, de reze zöld a rozsdától, óriási, rozsdás szekercze és buzogány hever kápáján. Megjelenése nemcsak félelmet, hanem mosolygást is kelt. Hát még Bencze vitéz, a ki ura egyéb fegyverei alatt roskad lovával együtt. A nép látja a teher alatt meggörbült fegyvernököt, kitör visszafojtott nevető kedve. Az iszonyú barátot nem merte kinevetni, annál inkább a rozsdás fegyverhordozót.

Bencze e kaczagásra haragosan sandalít feléjök, de káromkodni nem mer. De hogy megmutassa, hogy nemcsak emilyen-amolyan legény ő, egyengetni kezdé derekát s próbálgatta: hátha még tudná, a mit virgoncz legénységében tudott. Még lova zabolaszárát is délczegen megrántá, a mitől majd hanyat ült a jámbor, vén állat. Erre még jobban felhangzik a vihogó lárma csak akkor szünik meg, mikor a barát öklelő dorongját fenyegetőleg rázta feléjök.

A győzelem után hogy megváltozik a nép hangulata! Hogy dicsőitik a vén rozsdás Toldit, s milyen becsülete van a vén szolgának! Erősen dicsekszik is vele, hogy ő mindezt előre megmondta. Fogdosták a markát, de nincs annyi keze, hogy mindegyiknek odaadja, szája sincs annyi, hogy mindenkinek feleljen. Csak nézett mosolyogva ide is, oda is, kapkodott mente-gombjai után, mig jobbja a nép között járt, az árván kifogott az öröm. Hogyne, mikor minden oldalról éljenzik, s a két fülével hallja nagy elégtételéül: «Ezt hajigálták meg valamely bolondok! Ki bántotta Benczét? Akasztófa kéne az olyan embernek.»

Pompás, humoros rajza a nép-kegy ingatagságának, a mely egy nap megkövez, aztán mindjárt utána az egekig emel. Mennyi fonákság van ebben és mégis mily komoly, elszomorító! Ime ez a humor. De magában a vén Toldi jellemében is ott lappang ez a komoly fonákság. Nem tud, nem is akar az idővel haladni, ellene van Lajos király újításainak, a csiszolódásnak, a művelődésnek, a mi fonák helyzetbe sodorja. Igy a főhős, a mellékalakok, az egész költemény hangulata az apródok dévaj tréfájából kifolyó szomorú véggel a humor bélyegét viseli magán.

Humoros éposz ez a javából!

De árnyékoldala a trilógia e részének Lajos viselkedése, a mely sem az eszes, sem a nagy királyra nem vall rá. Toldit

elküldi az udvartól, s e nagy hőséről azt se tudja él-e, meghalt-e? Mikor visszakerűl, épen olyan könnyen fogadja kegyelmébe, mint a milyen könnyen kihallgatás nélkül halált kiált rája. Pedig itt még Ilosvai sem kötötte meg a kezét, ez teljesen az ő nem épen szerencsés leleménye.

Mindent összevéve, bár Toldinak ez a része alapmeséjét tekintve nem egyéb, mint az első Toldinak ismétélése, mindvégig erős humoros hangúlatával, kitünően megrajzolt hátterével, pompás két mellékalakjával: Benczével és a kis varga kapussal, páratlan jelenség irodalmunkban.

Aranyt nemcsak természeti adománya, hanem életviszonyai is humoristává avatják. Már gyermekkorától komoly, szemlélődő, de élénk érzéke és gyors eszejárása van a fonákságok észrevevéséhez. Maga is sok csalódáson megy keresztül, ifjúsága drága eszményeit porba hullani látja, külömben is csekély tettereje hamar elzsibbad, csak szemlélője a hiúság vásárának, a melybe ezután teljesen sohasem veti magát, de agya megtelik reflexiókkal, szive érzéssel és keserűséggel. Először egy allegorikus paródiában: az «Elveszett Alkotmány»-ban tör ki elkeseredése. Már 1845-ben erősen érdeklődik Byron költészete iránt, kinek «Don Juan»-jából lefordítja az új görög lantos énekét, s elküldi Szilágyinak, s Byron lyrai elbeszélései kiválóan érdekelni kezdik. De különösen akkor van rá ennek az elkeseredett angolnak nagy és döntő hatása, a mikor életének második nagy válságába esik: a forradalom után. Hazájának romlása, családjának bizonytalan jövője, Petőfi elvesztése mind olyan csapás volt rá nézve, a mely egész valóját megrendítette és költészetének is teljesen más irányt adott. Ha életrajzából nem tudnók, költészetének irány-változásából biztosan következtethetnők, hogy nagy válságon kellett átesnie. A pontos megfigyelésnek, az epikai nyugodtságnak vége van, Toldi közepét csak nagy

kínnal vonszolja odább, csak élete alkonyán irt ennyi lyrai költeményt, mint a forradalom után következő két esztendőben. Megindító, mély melancholia, Petőfire való fájdal-

Byron.

mas visszaemlékezés, állandó alaphangja e költeményeknek, de mindjárt a forradalom után közvetlenül készül el: *Katalin* és *Bolond Istók*.

Katalin teljesen byronias, teljes háborgásában mutatja

költőnk lelki állapotát. Egy kegyetlen, bősz apának tragédiáját beszéli el benne, háborgó lyrai részletekkel és keserű reflexiókkal, s helyenkint oly páthosszal, mely a tragédiák fenséges styljéig emelkedik. Teljesen új hang Arany költészetében. Az idylli képek költőjét az élet válságai a tragikum birodalmába hajtják. Így olvasztja össze saját lelkének háborgását Byronéval. Így marad eredetinek, még ott is, a hol a nagy angol tagadhatatlanul hat reá. Katalin mellé sorakoznak: «*Karácsony Éjszakán*», a «*Lantos*», «*Fiamnak*», «*Évek, ti jövendő évek*», «*Leteszem a lantot*», «*Koldus Ének*» gyászos hangjai, a melyeknek megrázó fensége szinte a porig veri le a törékeny embert, hirdetve az örök, változhatatlan gyászt és bánatot, a mely kikerülhetetlen, mint a Kálvintól hirdetett örök végzet.

Mikor a zugó hullámok lecsendesülnek, a művészi nyugalom ideje elérkezik, Arany, az idylli képek nagy mestere, dalos tragœdiákat ir. Így avatják őt saját életének tragikuma és szenvedései a teljesen lemondó, melancholikus lyra legkiválóbb képviselőjévé és a ballada Shaksperjévé. Az előbb említett művek képezik hozzá a nagyszerű előjátékot.

Humora is elsötétűl a forradalom után. Bolond Istókban látszólag mintha enyhítené a lyrai reflexió, s helyenként a fonákságoknak kiélezése, de az alján lappangó keserű, lemondó megnyugvás szinte fagyasztóan, fásultan mutogatja: ilyen az élet, másforma nem is lehet! A csősz önös jajveszékelésével, mikor felesége és lánya halálakor tulajdonképen magát siratja, mert hiszen feleségét megszokta, lánya után vőt remélt, ki majd eltartja őt, vagy a temetési jelenet, mikor a mestram nyaka közé üt a két diáknak, ezek elfutnak s az ének közepén egyedül marad. Erre elkáromkodja magát. Elég — ugymond — az Isten nevében ennyi is s azt nézte, hol van a torony hegye, mert minek pompáz az, a kinek

nincs pénze! Kemény igazság, elmélkedik a költő, képmutató az, a ki sír a halott után, ha benne semmit se veszített, s a ki veszít és sír, csak magát síratja. Az érzékeny lélek keserű humora, a kit erősen bántanak a visszásságok.

félszemű Toprongyán Degesz

Arany J. rajzai a «Nagyidai czigányok»-hoz.

Derültebb humor van a második énekben, a hol a költő saját diák és szinész pályáját rajzolja. Tulajdonképen a tehetség furcsa összeütközéseit rajzolja benne a való élettel. Az erős képzelődésű ember a maga világában óhajtana élni, ámde mindég közbe szól a valóság, lerántja, lehúzza a földi rög. Igazi humoros tárgy, fonák, de mily komoly, megrendítő alapja van.

Nagy kár, pótolhatatlan kár, hogy művét be nem fejezhette!

De itt van kárpótlásul másik humoros eposza: «*A nagyidai czigányok*». E munkáját mai napig is kevesen méltatják arra, a mennyit tulajdonképen ér, kezdetben megjelenésekor meg épen nem is értették meg. Az alsó komikum birodalmába küldték, aljassággal vádolták. Csodálatos, pedig annyira jellemző magyar tulajdonságból fakad ennek az ere, úgy visszatükrözi a magyar társadalomnak a forradalom után való hangulatát, hogy mind a két tekintetben kevés munka hasonlít-

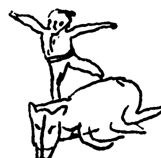

Arany J. rajzai a «Nagyidai czigányok»-hoz.

ható hozzá s a magyar fajnak ezt a természetét egy költő sem fejezte ki hivebben, mint épen Arany János «A nagyidai czigányok»-ban. Nagy komolysága, mély érzése van a magyarnak, de érzése, öröme bizonyos korlátok közt jelentkezik s mindig iparkodik uralkodni rajta komoly józanságával. De a mély érzésű embereken gyakran megesik, hogy a mi legszentebb előttök, azon gúnyolódnak, mintha saját

magoktól szégyelnék érzékenységöket s büszke daczosságok rejtegeti ezt úgy mások, mint magok előtt. Ilyen daczos, elkeseredett vidámság, hogy úgy tegyem ki cynikus humor nyilatkozik ebben ez eposzban: a forradalom után való magyar társadalom hangulata, a mely véget nem érő mulatságokban tüntetett fájdalma ellen s mintha ellenségeinek ezzel is bizonyítani akarta volna: hogy semmi se fáj, azért se fáj! Ez a jellemzően úgy mondott: sirvavigadás állapota, a melynek példáit a «Nagyidai czigányokon» kívül nagy nemzeti válságok idején kell keresnünk. Ilyenek Szkárosi Horváth Andrásnak feddő énekei, Balassi komédiája s egy pár kurucz dal. Mindezekben gunyo-

Arany J. rajzai a «Nagyidai czigányok»-hoz.

lódik a költő, erős, kegyetlen csapásokat mér, saját vére s önönmaga ellen s az ő szive vérzik és legjobban szenved e csapások súlya alatt. A Nagyidai czigányokról maga mondja a szerző, hogya szent romokon maga, az egész világ s hazája ellen vádat emelve az óriási küzdelem után kétségbeesett, hosszú kaczagásra fakadt. Mint maga irja egyik versében:

Ugy megtánczol, danol, vígad,
Hogy a szive majd megszakad.

Szinte bámulatos ez egyszerű történeti adoma feldolgozása. Mintha Arany csekély leleményességét akarná e mun-

kájával megczáfolni. Az adomában alig van valami az eset magján kivül, a mit a költő czéljaira felhasználhatott volna. Az elkeseredés megszázszorozta erejét, a forradalomnak nincs olyan kiemelkedő tulajdonsága, a melynek maró torzképét itt meg ne találnók. Maga Csóri vérmes reménykedésével, a mint nagy hirtelenséggel kikiáltja nagy czigányországot, élénken emlékeztet a forradalom vezéralakjára. Megvan a forradalmi vezérek torzsalkodásának is a fonákja, a mit már a «Koldús énekben» oly keserűen elitél. A honvédség vakmerő rohamainak is itt van a párja, mikor Csóri zsebkendővel beköttеti a czigányok szemeit, s úgy vezeti az ellenségre, mert:

Fene nép a czigány; megölné az apját.
Mert nem néz a senkit, — igaz, hogy nem is lát.

Mikor Diridongó magából kihörgé a lelket, keservesen panaszolkodik: Oh vajda megöltek! De vigasztalja Csóri

Semmi fiam, semmi: szép dolog nagy érdem
Halni a hazáért, de kivált meg — értem.

A czigányok újból való megfutásakor Csóri állítja meg a sereget, s velök diadalt arat, akár csak a piskii csata volna. Csórinak vetélytársa is van a ki oly erősen és bölcsen fundálta, persze álmában nagy czigányországot hős Diridongó személyében. Mindannyi vonatkozás, s éles torzkép a forradalomra a végső jelenettel együtt, a mikor a czigányokat kiebrudalják nagy-czigányországból. De a másik párt is megkapja a magáét. Puk Mihály és vezéreinek tanácskozása óriási kaczajt keltő jelenet az ott elfogadott terv kivitelével együtt. Győzelme után kardjának apotheosisa is méltó a nagy vitézségre.

Nagy, hosszantartó, széles, torz kaczagás ez, de mindenütt

megérzik rajta a kétségbeesés íze. Ez teszi e munkát páratlanná a maga nemében irodalmunkban.

A humornak sok szenvedés, az emberi fonákságok, gyarlóságok felfedezése mellett a saját szenvedéséből származó mély részvét és szeretet a fő jellemző vonása. Daczára annak, hogy már előadásánál fogva gyakran változó, csapongó hangulatnak látszik, mély és állandó alapja van: igazi világnézet.

Arany saját szenvedésének árán, a mely nagy szeretetének kifolyása, váltotta meg a jogczimet rá, hogy a legkiválóbb humoristák közt helyet foglaljon. De kisebb munkáiban épen úgy ragyog ebbeli tehetsége, mint a nagyobbakban. *Jóka ördöge* bár igénytelen népmese alakjában lép föl, előkelő helyet foglal el a humor világában. A mesevilág eleme a légies, csodálatos, mily való alakot ölt e költeményben, mily pontossággal rajzolja le Arany azt az ördögöt, a kit Jóka a kútból felesége mellől húz ki, s a kit Judit asszonynyal való pár percznyi tartózkodása félig megőszített. A vajszivű Jóka milyen sorsra jut e szörnyű házi kereszt mellett! A költői elhitetés művészete mennyire uralkodik e mesés világ pontos megfigyelő rajzain. Az ember az utolsó betűig képes volna igaznak venni a mesét, daczára annak, hogy a költő a végén kijózanító magyar őszinteséggel rontja el illuziónkat. És minden furcsasága, mesés mivolta daczára ott marad komoly tanulságnak, hogy az együgyű, becsületes Jóka miképen megy tönkre nyelves feleségével együtt!

Arany lyrájának egyik legjellemzőbb, s legkiválóbb sajátsága a humor, a mely legelső ilynemű versétől: «*Irószobám*»-tól kezdve az Őszikék *Ez az élet* . . . czimű verséig élete végéig kiséré a költőt. Ez adja meg lyrájának az eredetiséget, nagy becsét, mert mig hazafias lyrájával Tompa jobb darabjai érték dolgában versenyezhetnek, sokféle humoros lyrai költeményeivel páratlanul áll irodalmunk történetében. E nemű

költeményei közül «*E világ*», «*Kertben*», «*Népdalok*» czímüeken kivül, a melyek általános érzelmeket fejeznek ki, a maga apróbb és családi bajait tárgyalja, s nem egy humoros alakjában is mélyen megindító. A derültebbek közül való: «*Érzékeny bucsú*, «*Alkalmi vers*», «*Arkádia-féle*», «*A vándor czipó*», «*A vén pinczér*», «*Aj-baj*», de mélyen megindítók, a már fönnebb említett általános vonatkozású darabokon kivül: «*Epilogus*», «*Tamburás öreg úr*», «*Ez az élet*», «*Ártatlan dacz*», «*A sors humora.*»

Arany e nemű költészete teljesen eredeti és magyar. Idegen költők hatásának nyoma sem látszik rajta. Teljesen a nép-nemzeti alapon áll. Naiv nép-költészetünk, a hol a dolog természete szerint csak egyes töredékeit találjuk a humornak, szellemétől erősödik ily nagygyá. Egy-egy népdalszerű akkordot majd mindegyik ilynemű költeményében találunk. És hozzá a nyelv erős magyarossága, arany tömörsége!

Arany legnagyobb humorista költőnk!

XI. A KŐRÖSI TANÁRSÁG.

Egyébként sivatag hely ez a Kőrös!

Az átköltözés. Kollegái. Tanárkodása, tépelődése, lelkiismeretes munkálkodása. Társas-élete. Elborúlt kedélye, testi, lelki szenvedései. Szabadulás Kőröstől.

Nagy dolog volt abban az időben Szalontáról Nagy-Kőrösre költözködni. Kétszeresen nehéz és nagy állapot volt ez Aranyéknak újra elszakadni szülővárosoktól. Mikor az első kisérlet is a forradalmi hivataloskodással oly keservesen ütött be. Arany sötét tépelődését csak növelte feleségének sűrű könnyhullatása, a kit lányságának, életének minden emléke Szalontához kötött, a ki jóformán alig fordult meg, de nem is akart szülőföldén kívül másutt is szivesen maradni. Arany második anyja, egyetlen testvére Jámborné messzire elkísérte őket s keserves zokogással vált meg tőlök.

Nagy-szalontai, ernyős szekeren indúltak útnak október utolsó napjaiban, csak a legszükségesebb holmikat vitték el, a többit eladogatták. Mintha a jó anyatermészet se akarta volna őket ereszteni. A dabasi erdőn jó darabon visszafelé fordúltak Szalontának. Eltévedtek, jó ideig ácsorogtak, míg favágó parasztemberek útba nem igazították őket. A szél szembe fújt rájok, még pedig úgy, a hogy csak bírta. Ügygyel-bajjal vergődtek Békésre, a hol megháltak, onnan másnap estefelé átkelve a Tiszán, Vezsenyben éjszakáztak. Itt már nemcsak a szél, az eső is verte őket, de szerencsére a homokon nagy sárt nem dagaszthatott a fergeteg s így meg-

ázva-fázva, de szerencsésen nagyobb baj nélkül este Kőrösre érkeztek s Mentovich Ferencz és családja szives meghivását elfogadva, egyenesen hozzájok szálltak.

Itt már a kollegák nagy örömmel várakoztak rájok. A tíz tanár közül *Fitos* Pál, *Varga* János régi emberek voltak, a nyolcz újonnan megválasztott professzor között sok neves ember. *Mentovich* Ferencz, *Szász* Károly, *Ács* Zsigmond poéta emberek, *Jánosi* Ferencz abban az időben híres

Nagykőrös.

chémikus és természettudós, a ki mint ilyen a forradalmi kormánynak puskaporgyártásnál, puskagyújtók készítésénél nagy szolgálatokat teljesített, a mi később kőrösi tanársá gának is nyakát szegte. Különösen Mentovich, Szász és Jánosi úsztak a boldogságban, hogy Aranyt kollegájoknak tudhatták. Jártak-keltek is az elhelyezkedéssel járó ügyes bajos dolgaiban eleget. Arany nagy hálával volt is irántok, de feleségével együtt már az első napokban nyugtalankodtak, tépelődtek jövendő sorsuk miatt. Valami kis pénzt ma-

gukkal is hoztak, a megigért 120 pengő úti-költséget is rögtön kezökhöz adta a kőrösi egyháztanács, de Arany és felesége aggódva látták, hogy Pesten a legszükségesebb bútorokat és egyéb holmit megvásárolva, «bizony-bizony alig maradt egynehány forintunk», mint Arany maga sóhajtva megjegyezte. Alig nehány napi kőrösi tartózkodás után Arany sok bajt látott, a mi lesújtotta. Jobb szeretett volna már szalontai semminek, mint kőrösi tanárnak maradni.

Az aggasztotta a legjobban, hogy 550 frt fizetéséből 100 frtot lakásért fizetve, hogy fog megélni kis családjával, mikor az élelmiszerek ott olyan drágák, akár Pesten.

Szállására november 10-dikén költözhetett be, a költözködés napján hozzáillő lelkiismeretes kötelességtudással már tanított is. Ez a nap hétfőre esett.

Lakása erősen körül volt kerítve kőfalkerítéssel, akár csak egy vár. Három szobája is lett volna, de nedves. A nedvességért azonban nem kell külön fizetni — jegyzé meg Arany az ő csendes lemondó humorával.

Tépelődő természetével sehogyse tudott beilleszkedni a kőrösi állapotba. Szigorú kötelességérzetével állott be az iskola taposó-malmába, ritka lelkiismeretességgel teljesítette kötelességét, de megelégedett, boldog soha sem volt Kőrösön. Lelke napról-napra vesztette ifjúságát, rugékonyságát. Annak a naiv lelkesedésnek, jóleső boldogságnak, a mely Szalontán első irodalmi sikereivel, benső valóját eltöltötte, a melyet Petőfi barátsága aranyozott meg, vége lett Kőrösön. Ismeretlen kőrösi nagyságoknak látogatásokat adni, besétálgatni a felső, alsó gymnáziumba mindennap, idegen, kiváncsi orczákkal találkozni, a kik kielégített kiváncsiságuk után lenézték a tanárembert, mind megannyi tüske volt érzékeny lelkének.

Lelke már az első hónapokban visszasírt Szalontára. Jobb

szeretett volna Szalontán kis fás kertjében, udvarán pepecselni. Aprólékos gonddal intézkedett róla, hogy kertje, háza rendben legyenek. Nem akarta kőrösi hivatalát az első percztől kezdve kenyérnek tekinteni. Alig kóstolt bele, már is megcsömörlött a professzorságtól. Nem szerette a kőrösi levegőt. Irodalmi munkáit sem írta ott már kezdettől fogva azzal a kedvvel, lelkesedéssel, könnyűséggel, mint írói munkálkodása első korszakában. Mint elszakadott testvértelen ága neménck, Szalontán jártak mindég gondolatai.

Pedig a tanításhoz, mind gyakorlata, mind pontos lelkiismeretessége megvolt. Hiszen ifjúkorától kezdve gyakorlatilag foglalkozott vele. De a kicsinyes, aprólékos dolgok, a melyek a tanítás óráin napról-napra előfordúlnak, elfárasztották, közönbössé tették különben is révedező, el-elborúló lelkét. Nem tudta sohasem annyira fegyelmezni agyvelejét, hogy azzal a megfeszített figyelemmel tartotta volna meg óráit, a mely a növendék elméjét is foglalkoztatja s a maga lelki erejét is vele állandó tevékenységre sarkalja. Innen van az, hogy gyakran keservesen panaszkodik, mert a tanítás óráin sokszor még az se jut eszébe, a mit tud. A pedagógia rátermettség hiányzott benne, a mit se nagy tudománya, se pontos lelkiismeretessége, se gyakorlat nem tudott eléggé pótolni.

Arany hatása azonban a kőrösi iskolára így is mély, tartós és jótékony volt. Mindjárt megérkezése után őt bízták meg az iskolai törvények összeállításával. Sajátkezű fogalmazványát máig is őrzik a kőrösi iskolában. Az eredeti fogalmazványon a tanári kar alig változtatott valamit, a mi Szász Károly írásával van beleigazítva. A törvények az akkori pedagógiai felfogás szerint vannak megszerkesztve. A büntetések a kizáratáson kívül 24 óráig terjedhető bezáratás és 6—12 terjedő vesszőütés. A ki nem tanúlt, az 24 óráig ülhette a

carcert, de azért bot nem járt. Ha az órán harmadszor rendetlenkedett, 12 órai börtönön kívül hat vesszőütésben is része lehetett. Dohányozni az iskolában, utczán hivatalos eljárások alkalmával tilos volt, ha harmadízben rajta kapták a tanulót, azért 12 órai börtön járt ki. Az utczán lármázni, dalolni 24 óráig terjedhető börtön és 12 bot-ütés súlya alatt tilos volt. A korcsmázást 6—12-ig terjedhető bottal és 12 óráig tartó bezárással büntették, sőt ha harmadízben rajta kapták, az iskolából kizárták. Az isteni tiszteleteken a tanulóknak kötelességök volt megjelenni. Szóval a kőrösi iskolában nagy rendet tartottak az Arany-törvények.

Arany mint tanár, a kötelesség-teljesítés mintája volt. Órát alig mulasztott, barátait mindig figyelmeztette, hogy olyankor látogassanak el hozzá, mikor az iskolában nem volt elfoglalva s ha olyankor jött vendége, mikor órája volt, legkedvesebb vendégéért se maradt otthon, ment kötelességét teljesíteni.

Tanítása sikerét nagyon előmozdította az a határtalan tisztelet, a melylyel tanítványai iránta viseltettek. Igaz, többnyire a felsőbb osztályokban tanított, csak az első évben tanította a görög nyelvet a harmadikban, a többi években rendesen az ötödikben a latint, a négy felső osztályban pedig a magyar irodalmat tanította. A fejlettebb eszű növendékek fel tudták fogni azt a nagy hasznot, szerencsét, hogy ily jeles költő vezetése alatt haladhattak a tudományokban. Innen volt az, hogy a legnagyobb rendben, csendben voltak hallgatói az ő óráján. Ez pedig nagy dolog volt, mert még a kedvelt és szeretett *Mentovich* tanárnak is oka volt a nebulók zajongása és rendetlensége miatt panaszkodni, Aranynak alig volt alkalma egy-két eset kivételével valakit tanítványai közül még csak meg is dorgálnia. Ha valaki nem figyelt vagy rendetlenkedett, elég volt, ha Arany felállott kathedrá-

jában vagy arra nézett, a honnan a zajgást hallotta. A rendetlenkedő erre rögtön összeszedte magát. Egy vásott czeglédi fiú merészelte azt egyszer megtenni, hogy köves gyűrűjét úgy forgatta a padban, hogy a visszavert napsugarak a költő szemébe villantak. Arany csak ennyit szólt neki: «pimasz», s ezzel a fiú meg volt bélyegezve az ifjúság előtt, maradása nem volt Kőrösön, társai elüldözték maguk közül.

Mentovich Ferencz.

Pedig Aranynak volt egy nagy hibája, a mely más tanárt szinte képtelenné tett volna a fegyelem fentartására. Nagy mértékben közellátó volt. De nagy tehetsége mellett rendíthetetlen nyugodtságával, komolyságával, szerénységével úgy az iskolában, mint a közéletben a közbecsülést ki tudta vívni magának.

A maga műveivel sohase foglalkozott a kathedrán, ha a magyar balladára, melynek tulajdonképeni megteremtője ő volt, a maga műveiből kénytelenségből idézett is példát, mintegy mentegetőzve hozzá tette: «nem azért, hogy én írtam!» Ebben a tekintetben teljesen ellentéte volt Losonczy László későbbi kollegájának, a ki mindig és min-

denütt a saját halhatatlan örökszép verseit emlegette. Aranyra még az is véghetetlenűl kellemetlenül hatott, ha egyik-másik tanítványa verseit szavalgatta.

Észrevették ezt tanítványai is és gyöngédségből ezután nem cselekedték, hogy a költő érzékenységét meg ne sértsék vele.

Előadó módja is egyszerű, minden czikornyát, nagy mondást kerülő volt. Halkan beszélt, de a mit mondott, az tartalmas volt, beszédének súlyt adott, nemcsak a tartalom, hanem egyéniségének egyszerűsége, a mit nem ő maga iparkodott nagynak feltüntetni kérkedő szóval az ifjúság előtt, de igazi nagy embernek tették érdemei. Ezt az egész ifjúság elismerte, tudta és rajongó lelkesedéssel vette körül az embert, a tanárt. Fejét rendesen lesütötte, mikor magyarázott, de fátyolozott hangja megcsendűlt, mikor a nagy időket, Csokonait, a ki különösen kedves poétája volt, Vörösmartyt magyarázta, de különösen ellágyuló érzelmek közt szólott Petőfiről és költészetéről, a kinek hozzáírott leveleit is megmutogatta az ifjúságnak. Ilyenkor apró, fekete szemei égtek, barna arcza neki pirúlt a lelkesedés és gyász érzete magával ragadta, de vele lelkesedtek, gyászoltak tanítványai is.

Igen komoly volt a kathedrán. Alig nevetett hangos kaczagással. Tompa egy új versét «*Az én lakásom*»-at, mikor felolvastatta az osztályban, a tanulókkal maga is hangosan kaczagott. Vagy mikor a fiúk a kormány németesítő rendeletének *engedelmeskedve* a városból kikölcsönzött ütött-kopott köcsög-kalapokkal jöttek az iskolába s azt halomba rakták, a közellátó Arany megtapogatta e csodálatos oszlopot és az ingatag alkotmány a tetejére tűzött nemzeti szín zászlóval összeomlott, maga is harsány kaczagásra fakadt, máskor hangosan nevetni alig látták. Itt-ott megcsillantotta még az első években humorát, de ilyenkor is csak arczának

rezgése és nagy fekete bajuszának megmozdulása árulta el csendes mosolygását.

Később a humorizálás, a mosolygás is elmaradt. Arany a merevségig komoly lett a kathedrán. Napról-napra jobban érezte, hogy nem neki való a kathedrai teher, egészsége is hanyatlott, keservesen panaszkodott már ekkor, hogy a tanítás idején sokszor még gondolatait se tudja rendezni. Napról-napra elégedetlenebb lett sorsával, bár kötelességét bámulatos pontossággal teljesítette, az öntudat kigyói mardosták, rossz professzornak fogta magát. Ez állapotban irói munkálkodása is megakadt, a családja iránt való aggódás, saját és hazájának bánatos sorsa annyira elgyötörte, hogy évekig alig írt valamit. Az iskolai gyakorlatok javításának lélekölő munkája, a mit szinte hajszálhasogató pontossággal végzett, elvégezték a többit. Ez időben jelentkezett arczán az a bánatos, kínos komolyság, a mely szinte megdöbbentette az embert. Rabságnak, számkivetésnek tartotta a kőrösi tanárságot.

Nem vigasztalta tanári munkálkodásának eredménye sem. A stilust, verstant nagyon helyesen gyakorlatilag tanította. Kézikönyvet nem is adott tanítványai kezébe, a miből a tanítványok a fejezeteket betanúlhatták volna. A példákból tanította és gyakorolta be a szabályokat. Egyik órán verset, a másikon prózát olvastak s abból magyarázott. Verset csak az írt tanítványai közül, a kinek kedve volt hozzá. Egyik panaszkodó tanítványának meg is mondta, hogy ne írjon verset, ha nehezére esik. Nem akarta bottal verni beléjök az isteni lángot. Nagy érdem ez, mikor iskoláinkban szinte betegséggé fajúlt a verseltetés. Az irodalomból is nagyon helyesen először az újkort tárgyalta, mert az a kezdőknek vonzóbb, csak erősödöttebb ízléssel bírók élvezhetik a régibb irodalomból azt, a mi igazán élvezhető is.

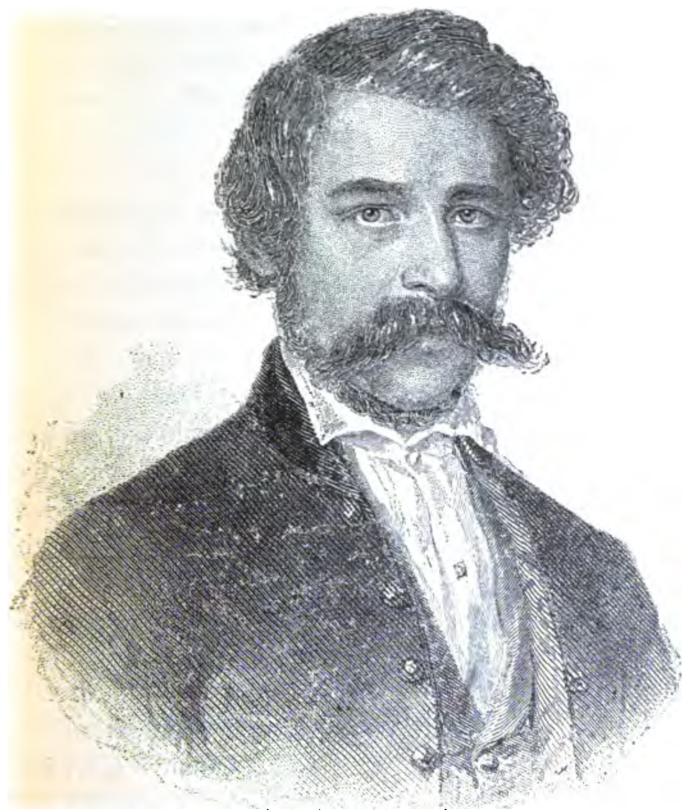
Az 1856-ik évben Aranyéknak kosztos diákjok is kerűlt,

egy jó barátjok: a békési református pap Hajnal Abel fiát, Albertet fogadták magokhoz. Ekkor a diákok is jobban kezdték ismergetni Arany családi életét, mert Albert barátai bejárogattak Aranyékhoz. Akkor nagyban divat volt a diákok közt karikás ostorral az utczán nagyokat csörgetni, de akármelyik diák, ha abba a kis közbe jutott, a hol Arany lakott, a világért sem csörgetett volna. Karikás ostorát nagy jámborsággal maga után húzta, hogy az «öreget» ne háborgassa munkájában. Mert Aranyt, bár akkor volt férfikora teljes erejében, a fiatalság «*öregnek*» hívta nagy komolyságáért és öreges magaviseletéért. A diákszobába Arany dolgozószobájának ablaka előtt kellett elmenni, a diákok mindig lábújjhegyen tipegtek ott el, mert így parancsolta azt nekik a kegyelet, a mely diákról-diákra szállott.

Ekkor világosodott ki, mennyire folytonosan gyötrődő lelkiismeretességgel végezte tanári kötelességét. Ezt különösen a dolgozatok javításának módja is bizonyította. Arany, ha az iskolából vagy kurta sétájáról hazajött, rögtön hozzá látott az ablaknál levő feketére mázolt íróasztailánál a munkához, a mely bizony legnagyobb részt lélekölő iskolai dolgozatok javítása volt. Arany mindig hálókabátot öltött ilyenkor, kék bojtos török fezét fejébe tette egyformán úgy télben, mint nyáron, pedig igen dús növésű, göndörödő haja volt. Munkaközben sokat és erősen dohányzott, leginkább az akkor behozott keserves trafik-dohányt szítta egyszerű fehér kőpipából. Ha a pipákat átjárta a dohánylé, Laczi fia a diákszobába vitte s az ott levő vaskályhában szép fehérre égette őket, a mi a takarékos «öreg úr»-nak nagy örömet okozott

Egyszer-másszor elbeszélgetett a tanár úr diákjaival, de szivességöket épen nem szerette felhasználni. Egyik diákja, a kis Hetesy nagy büszkeséggel emlegette, hogy Arany egy alkalommal a boltból dohányt hozatott vele.

Az egyszerű, Aranytól tréfásan «mahagoni»-nak nevezett asztalnál folyt a lélekölő javítgatás. Arany oly szorgalommal cselekedte, hogy egy mostani tanár sem különben. Először a

Arany János 1856-ban.
(Barabás Miklós rajza.)

hibákat színes czeruzával aláhúzogatta, a hiányzó írásjeleket felrakta, a helyesírás hibáit kiigazította, azután az egyes hibás helyekre oldalt a füzet szélére megjegyzéseket tett. A dolgo-

zatok alá pedig több soros birálatot írt, röviden összefoglalva benne a dícsérni és gáncsolni valókat. Nagyon megkövetelte azonfölűl, hogy írása rendes, tiszta legyen, hiszen maga is gyönyörű gyöngyszem betűket vetett a papirosra. Sok baja volt azzal is, hogy a fiúk alig tudtak helyesen írni. Abban az időben inkább könyv nélkül tanultak az elemi, sőt a gymnáziumi osztályokban is és bizony nagyon sok fiú a kőrösi gymnáziumban Arany lelkiismeretes javítgatásai után tanúlt meg helyesen írni.

Aranynak a dolgozatokra írt megjegyzései rendszerint komolyak voltak, de akad köztük tréfás, humoros is elég. Egy fiú seholse tett írásjeleket, Arany ráírta dolgozatára: «Pont már, Pisti!» Az ő híres megjegyzése az is a kevésbbé-re, a mit egy b-vel írt egyik tanítványa: «egy *b* kevés *b*». Ágai Adolf, a későbbi iró, egy balladát írt, a melynek az volt a szomorú tárgya, hogy Szász Károlyt Pestre való utazása közben kirabolták a betyárok, alá azt a kérdést tette: beküldheti-e a «Divatcsarnok»-ba. A törekvő fiatal óriásnak e kérdésére azt írta Arany: «Bátran, jelent már ott meg rosszabb vers is!» Erős Dániel tanítványa rossz verset írt, Arany megjegyzi rá: «Dániel ugyan erős, de a vers gyenge».

Hozzá kell vennünk, hogy Arany magánszorgalomra is buzdította tanítványait s a tömérdek iskolai dolgozaton kívül ezek kijavítására is vállalkozott, sőt egyes jobb munkákra hosszabb, részletesebb birálatot is írt. Mennyi tömérdek idejét vette az el! Hogy Kőrösön nagyobb munkát nem tudott befejezni, azt a dúlt közállapotokon, egyéni szenvedésein kívül bizonyosan ezek az írásbeli dolgozatok is okozták. Hiszen később szerkesztői állapotában is tömérdek tenni valója volt, de mégis meg tudta írni Buda halálát, de a nem neki való kőrösi tanárság, később az akadémiai főtitkárság szinte lélekölő gépies munkája muzsáját majdnem teljesen

elnémították. Ki veheti rossz néven tőle, hogy úgy érezte magát mind a két állapotban, mint a rab-madár a kalitkában és sóvárogva várta, leste azt az időt, a mikor mint a *«maga szegénye»* élhetett volna annak, a mit *«elkezdett»*. Későn, nagyon későn nyílt meg kalitkájának ajtaja.

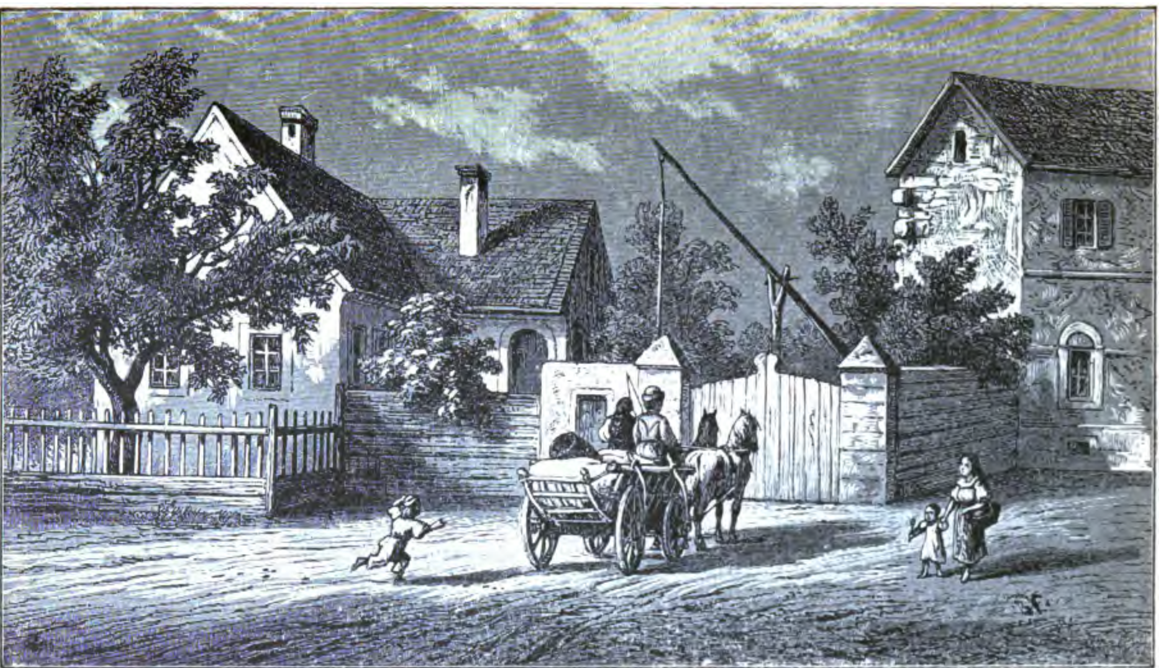
Kevés költőnek maradt annyi töredéke, mint Arany Jánosnak, nagy és fényes tehetségének mind megannyi szomorú temetője. Nem mondhatjuk ugyan, hogy épen az iskolai teendők ölték el lángeszét, de bizonyosan ez is közremunkált benne. Maga írja, hogy 120—140 darab iskolai dolgozatot kell minden két hétben az utolsó betűig kijavítania, ez hetenként legalább 25—30 óráját vette el, hozzá 16 órai tanítás, bizony, a mi kis idő maradt, pihenésnek is elkelt. Még az 1853. és 55-dik év volt kőrösi tartózkodásának legtermékenyebb éve, ekkor írta legtöbb balladáját, azontúl évről-évre jobban romlott kedélye, honfiúi bánat, testi szenvedései, örökös tépelődése szárnyát szegte muzsájának. Mint maga mondja: «Már csak publikum vagyok! . .» Mindvégig fej- és kedélybajban szenved Kőrösön való tartózkodása idején. Csak a gyakorlatok javítását végzi véghetetlen pontossággal, a mit hazafias kötelességnek tart. Ez a gondolkozása: «Isten tudja mikor népesítik be iskoláinkat Bohémia tudósaival, legalább addig gyújtogatja az ifjúság szivébe a magyarság, a honszeretet tüzét, a míg teheti». Az idegen zsarnokuralom hány nagy emberünket őrlött meg, hány virágát taposta le művelődésünknek?

Csekély vigasztalás, de mégis vigasztalás, hogy Arany tanítása, példája nagyban nevelte az ifjúság lángját. Alig egy-két tanulónak volt elégtelenje Arany tárgyaiból. Annyi fényes, előkelő név viselője került ki ez időben a nagykőrösi gymnáziumból, hogy a kilencz évet, a mit Arany Nagy-Kőrösön töltött, ha nem is mondhatjuk a költő *boldog*

időszakának, de igenis mondhatjuk a kőrösi iskola *arany-korának.* Nem hiába mondták ez időben Kőrösről, hogy a fél Akadémia ott lakik, a másik fele meg oda jár le, az ifjúság szent tisztelettel nézte tanárait, szent tisztelettel Arany gyakoribb vendégeit, Tompát, Keményt, Jókait, Csengeryt, Gyulait, s tüzet fogott lelkesedésök, hasonló nemes cselekedetre gerjedt általok.

Az első egy-két év Kőrösön Aranyt is kiragadta hypochondriájából. A tanári kar együtt tartott: Mentovich, Szász Károly volt az összetartó láncz közöttök. Összejöttek, beszélgettek komolyabb, vígabb tárgyakról, Arany humora is megcsillant e bizodalmas, meghitt körben. Nem egyszer ő lett a lelke a társaságnak humoros elbeszéléseivel, verseivel. Át-átrándúltak Kecskemétre is, a hol Obernyik Károly, Szilágyi Sándor, Bulcsu Károly tanárok voltak a kőrösiek legjobb barátai. Az uton egymást érte a kedélyes tréfálkozás; itten-ottan bizony elfogyott egy-egy kulacs bor is.

Arany sokat ült, olvasgatott odahaza, de a melegebb idő őt is kicsalta egy kis sétára. Kampós nádbotját karjára akasztva rendesen a nagy-kőrösi szép árnyékos temető volt sétáló-helye. Erős dohányos lévén, mindig magával vitte pipáját, az aczél-kova-taplót, de a városban sohase gyújtott rá, csak mikor kiért onnan, akkor csiholt ki. Többnyire magánosan sétált, elmerülve gondolataiban. Nem igen látta ilyenkor a járó-kelőket s ha valaki köszönt neki olyankor, hanggal sohase köszönt vissza, csak a kalapját emelinté meg. Olykor-olykor egyik-másik ismerőse szőlőjébe is kirándúlt, vagy mint a kőrösiek mondották: «Kiment a högybe». Ilyenkor Arany, mikor a társaság kiért a szőlőbe, óvatosan lépkedett előre, mint a ki a hegyet készül megmászni. Persze megkérdezték tőle, hogy mit csinál? «Keresem a högyet», — felelt Arany — «de nem találom».

Arany János lakása Nagykőrösön.

Az első években az óraközök is ilyen kedélyesen teltek el a tanári szobában, a hol kálvánista pompával egy széles, karos falócza képezte a nagy kényelmet. Ennek egyik sarkában üldögélt rendesen Arany, itt-ott pipáztak a professzorok e rövidre szabott időben, Arany azonban itt sohase gyújtott rá, de szivesen kötődött Mentovich-csal, a ki egy igen jeles élczlapot: Charivari-t írt és rajzolt, a mire Arany olykor-olykor egy contra Charivari-val válaszolt rajzban és írásban. Mentovich Charivari-jából ime egynehány gyöngyszemelvény. Szilágyi Sándort a kormány nehezen s hosszabb húza-vona után erősítette meg. Kapja magát Mentovich, lerajzolja egy fürdőkádban ülve «*Szeleky*»-t, mert így hívták magok közt a jeles professzort, alá meg ezt írta: «Szeleky meg nem erősíttetvén a kormánytól, vasas fürdőben erősíti magát».

Egy másik számban Lengyel Dániel, a természetrajz tanára ül egy rengetegül megterített asztal mellett. Alá is irta: «Lengyel professzor állattömő működésben». Lengyel professzor ugyanis meghozatta a muzeum részére az állattömő eszközöket, de nem igen tömögetett ki semmit.

Az énektanár, sőt a szent presbyterium se igen volt kimélve Mentovich lapjában. Nagy József orgonista volt az énektanár, a kinek volt ugyan orgonája, de az érczsipok sokáig hiányoztak belőle. Mentovich kapta magát s egy orgonát rajzolt, a hol a sipokat gyerek- és macskafejek helyettesítették. Alá meg ez volt írva: «Indítvány, miként lehetne a kőrösi orgonánál az érczsipokat ideiglenesen pótolni?»

Mentovichnak azonban legnagyobb és országos élcze mégis az volt, a mikor a németek tudakozódásaira ő vállalkozott megfelelni; a németek tudniillik arra voltak leginkább kiváncsiak, hogy a jó kőrösi magyar fiúk mennyire haladtak a német nyelv ismeretében. Mentovich kegyetlen és mély

A nagykőrösi templom és iskola.

sajnálkozással jelentette, hogy mennyire kézzel-lábbal iparkodik a tanári kar, hogy a fiúkba a német nyelvet beleverje, de minden nemes törekvésök hajótörést szenved, mert a német «ch»-t semmiképen se tudják megérteni a fiúk, annál kevésbbé kimondani, ebben pedig nem a fiúk, hanem a magyar torok a hibás, a mely nincs ennek a hangnak a kiejtésére teremtve. Mikor a németek ezt a természeti akadályt nem méltatták eléggé s ugyancsak berzenkedtek, Mentovich nagy diadallal jelentette, hogy a kőrösi tanulók *valamennyire* már kezdik *megérteni* a német nehéz «ch» hangot. Ebben aztán a felsőbbség úgy a hogy meg is nyugodott. Persze, minthogy Mentovich németül nem «*tudott*», latin nyelvvel jelentette ezt a felsőbbségnek.

Arany Charivári-jából is maradt egy-két elmés szám. Mentovich sokszor elbeszélte tanártársainak, mily hősies csatározás folyt Karakó falu körül a gyulafehérvári németek ellen a forradalom idején, a miben ő is részt vett. Mentovich itt le van rajzolva, a mint puskáját eldobva hősiesen menekül. A kép aláírása: «Utánam-vitézek!»

Egy másik képen le van rajzolva Mentovich, a mint ferblizik két társával, de minthogy a «gusztálás» sehogy se vágott be, minden hajaszála az égnek meredt. Mentovich persze kopasz volt, tar koponyáján alig akadt egy-két hajszál.

Egy másik képen a «kék vadász», a hogy Mentovichot maguk közt tréfásan elnevezték, fegyver-engedélyért folyamodik, itt Mentovich egy diványon ül a zsandár neje mellett s kezeit csókolgatja.

Egy másik kép aláírása: «Legjobb az egyenes út». E képen Mentovich az iskola kerítésén mászik át Aranyék udvarába. Ennek a magyarázata, hogy Mentovich sokáig időzött a fizikai muzeumban s az iskolaszolga rázárta az iskola vasajtaját. Mentovichnak mit volt mit tennie, a kerítésen má-

Tomory Anasztáz.

szott át a szomszédos Aranyékhoz, a kik nagy vígsággal fogadták az «*egyenes úton* érkező» vendéget.

De Arany nemcsak ilyenekben mesterkedett, nagy vidám verseiben a társas össszejövetelek alkalmával a tanári kar

egyik-másik tagját halhatatlanította. Ezek közül Szilágyi Sándor malaczára írt poema nemcsak a kőrösi tanárság körében, hanem az országban is rengeteg derültséget keltett.

De ezek csak múló perczei voltak annak a sivatag életnek, a mit Arany Nagy-Kőrösön folytatott. Idegenül jött, idegen maradt ott, a hol semmi közérzést nem talált, a hol a «*túlfinom*» arszlánok, és hölgyek kicsinyléssel fogadták a tanárt, ha poéta is, a hol, mikor kiváncsiságuk ki volt elégítve, csak sértő mellőztetéssel találkozott. Hozzájárult felesége és a maga örökös tépelődése a megélhetés miatt; feleségének különösen az esett rosszul, hogy annyi pénz, mint Kőrösön sohase fordúlt meg kezén és mégis nem elég, takarítani jövendőre nem lehet belőle. Feleségének, magának a költőnek is gondolatai mindig Szalontán jártak. Arany egyszer elgondolta magában, ha már poéta nem lehet, kupecznek csap fel, de búzaspekulácziója is gyengén ütött ki. Minden ilyen csalódás annál keservesebben esett neki, mert messzire elütötte attól a kedves tervétől, hogy Szalontán független nyugalomban tölthesse napjait. A gyötrődéshez testi fájdalmak is járultak. Mindjárt első látogatása alkalmával Szalontán olyan dolog történt, a melynek következménye fülzúgás, fejfájás volt, mely egész élete végéig gyötörte. Ámbár Arany családjában a süketség többször jelentkezett, ezt a szervi bajt előmozdította az a könnyelmű cselekedete, hogy Szalonta pusztáján egy sógorok látogatása alkalmával nagyon hosszas ideig zuhanyozta magát egy elhagyott zsilip csatornájában, a hol rengeteg víztömeg ömlött fejére. A természettől úgy is tépelődő természetét ez a testi baj még komorabbá tette s az őt ért lelki csapások után szinte kínos szomorúsággal töltötte el. Ez arczán öregségére nagyon is meglátszott. Régi barátai, Mentovich, Szász egymásután költöztek el Kőrösről. A régi barátok helyett újat szerezni nem

Arany természete volt, így mindinkább magára maradt tépelődéseivel. Így aztán Szilágyi Sándor maradt meg Kőrösön végig igazi barátjának, a ki mozgékonyságával, örökös jókedvével Arany komorságát nem egyszer elűzte.

Ily körülmények közt nagy kísértés volt rá, hogy 1854-ben meghívást kapott Szalontára kilenczszáz frttal, hogy ott az algimnázium összes osztályait tanítsa. A rokonok, a jó ismerősök, a megszokott kör nagyon is csábították Aranyt és különösen a feleségét, a ki beteg lett, hogy az átköltözködés elmaradt. De a rektóriával összekötött papos kötelességek és az, hogy ott legalább 36 órát kellett volna hetenként töltenie az iskolában, kedvét szegték Aranynak. Bár nehéz szívvel Kőrösön maradt. Így elmaradt még a Kecskemétre való költözködés is, a hova igazgatónak hívták. Minek is volna neki az igazgatóság e német világban? — gondolá igen helyesen, különben a kecskeméti iskola rossz anyagi állapota sem igen bíztatta. Épen így lett Debreczennel is. «Kőrösön is csak olyan a kenyér, mint Debreczenben» — mondá — «nincs miért változzam!»

Szász Károly után, a kit a kőrösi egyháztanács méltatlansága vitt el onnan, egymásután mentek el Mentovich, Tomory Anasztáz, Salamon, Ács Zsigmond, azok, a kik Arany szivéhez legközelebb állottak. Ez időben leánya Juliska révén, ha néha belevetődött a társadalmi életbe, egyébképen magára maradt sötét gondolataival.

1853-ban Arany elvesztette egyetlen nőtestvérét, a mi Aranyt végtelenül leverte. Jámborné, ez a középsorsban élő gazda-ember felesége, volt Arany legközelebbi rokona s egyetlen élő testvére, hiszen a többiek korán elhaltak, nem is ismerte őket. Ő szoptatta kis korában, később is mint anyja helyett édes anyja, így viselkedett vele szemben. Megsíratta, hiszen mint maga mondja: egyebet nem tehetett. Épen

ily szomorúsággal vette 1855-ben egyetlen fiának, Jámbor Mihálynak szomorú halálát, a ki a békési vásárról hazajövet egy éren akart átgázolni abban a nagy árvizes világban és ott halálát lelte. Mikor utolsó szalontai látogatása alkalmával nénjétől elbúcsúzott, vígasztalta síró testvérét, hogy ne búsuljon, nem sokára látják egymást. És mint Arany mondja nagy szomorúan «ide s tova idegen leszek ott, mint itt Kőrösön, se kin, se ben, mint az ablakfa. Pedig még öt éve sincs, hogy elzüllöttem, elszakadtam onnan».

Az alkotmány hajnalának idején Arany megromlott egészséggel s teljesen tönkrement kedélylyel még Kőrösön volt. Ekkor tette országos körútját Reményi, a híres hegedűs, a kit már csak tüntetésből, mint a magyar dal mesterét ünnepelt a magyar közönség. Ekkor történt, hogy Arany, bár a nagyobb társaságot váltig kerülte, őt meghallgatta s részt vett azon az ebéden is, a mit tiszteletére rendeztek. Arany a hosszas ebédről észrevétlenül hazamenve, visszajövet *Reményihez* czímű költeményével lepte meg a társaságot és a hegedűst.

Mikor Arany észrevétlenűl újra el akart távozni, Reményi utána szaladt hegedűjével, gyönyörűen muzsikált. Arany ekkor megcsókolta a hegedű-virtuózt, így vette ki a maga részét a nemzeti tüntetésből.

Minthogy egyre tűrhetetlenebb lett előtte a kőrösi tanárság, a kőrösiek is zúgolódni kezdettek a híres emberek ellen. Inkább «*kőrösi fiakkal*» kellene megrakni a tanári székeket, — így beszéltek — a mi az autonomia nepotismusának is jobban megfelelt volna. Sőt a szabadabb idők bekövetkeztével, mikor remélni kezdték, hogy a kormánytól függetlenebbül intézhetik iskolai ügyeiket, erősen hangoztatni kezdték azt is, hogy vissza kell térni az egy pár tanáros rendszerhez, a mi Aranyt végképen elkeserítette. Jó ismerősei, barátai egy-

Reményi Ede.

másután hagyogatták el a homokos Kánaánt, teljesen idegen lett ott.

Őt egyébként is csak a kénytelenség hajtotta ebbe az állapotba, kedvét, erejét, egészségét megtörte az a lelkiismeretes kényszermunka, a melylyel a súlyos igát vonszolta. Hosszú és keserves lelki küzdelmek után fordúlt segítségért egyik legjobb barátjához *Csengeryhez* még 1860. év január havában. Ritka eset ez Arany életében, a ki a milyen szerény, épen olyan önérzetes is volt; szinte aggódó, kínos érzések közt őrizte meg függetlenségét.

Csengery rögtön Deák Ferenczczel tanácskozott, a ki nélkül akkor Magyarországon nem igen történhetett valami, Deáknak bizonyosan egyik legfényesebb lelki tulajdonsága volt, hogy nemcsak szívből-lélekből tudta élvezni a szép költeményeket, de az igazi poétákat barátságára is méltatta. Így fogadta barátságába már évekkel azelőtt Arany Jánost is. A nagy politikus, mikor Csengery elmondta Arany kivánságát, rögtön kijelentette, hogy szégyen volna, ha Aranynak a fővárosban független állást biztosítani nem tudnának. Így került elő a Heckenast-féle ajánlat a lap dolgában és az akkor feléledő Kisfaludy-társaság igazgatósága, a miből Aranynak évi, állítólag biztos nyolczszáz forint jövedelme lett volna.

Az 1860-dik év október eleje már Budapesten találta Aranyt. A beköltözködés, elhelyezkedés bajaival küzködve lótott, futott, így találta Szilágyi István régi barátja a Szénavagy a mostani Kalvin-téren kivörösödve a sok mozgástól. Csöndes örömmel, megelégedetten beszélgetett vele sorsa legújabb változásáról s mikor Szilágyi örömét fejezte ki rajta, mily piros egészséges arczszíne van, nevetve mondta: «E bizony csak a sok lótás-futástól van, különben sárga legény vagyok én. Egyébként vigasztalódjál, mások is vannak ebben a balhiedelemben. Ha feljöttem Pestre, az idevalók nem

győzték eléggé dicsérni *falusi színemet,* a mi azonban csak a pesti futásban üt ki rajtam».

Annyi eredménye mindenesetre volt a fővárosba való költözködésnek, hogy Arany fellélekzett, mintha a börtönből szabadúlt volna ki.

XII. ARANY ÉS TOMPA.

Eljön az öreg Tompa, elbusulunk együtt ketten . . .

Ellentétes és egyező jellemvonásaik. Első találkozások. Tompa érzékenysége. A gömöri látogatás. Tompa vergődése. Az utolsó találkozás. Arany nemes barátsága a hosszan haldokló költő iránt.

Arany Petőfi eltűnése után Tompa Mihályhoz vonzódott igaz, mély, sirig tartó barátsággal. És ez a barátság, Tompa egy pár érzékenykedését leszámítva, felhőtlen volt. Tompa, Petőfi halála után pótolta nagy költőtársokat Arany szivében. Petőfi szent emlékezete forrasztotta össze lelköket. Petőfi Aranyt legelőször Tompával ismertette meg. Baráti szövetségöket «költői triumviratusnak» mondotta. A forradalom vihara után ketten maradtak, mint két fenyő megtördelve, megzilálva apadó reménységgel, de a költészet szent hivatásával ébresztgették az elalélt nemzetet.

Mindkettőjöket bármilyen kicsiség végtelenül bántotta. Jellemökben is volt sok egyező vonás. Egyformán érzékeny volt mind a két poéta. De míg Arany magában főtt, megadással viselte a rámért kisebb-nagyobb csapásokat, legfeljebb bánatos arczán látszottak meg örökösen a bú felhői, Tompa minden kicsiségre végtelenűl kitört, környezetének sokat kellett kiállania, sokszor tűrnie szenvedélyes kifakadásait. Nagy szerencse volt, hogy jóságos lelkű felesége mosolyogva tudta elszenvedni a gyakori villámlást. A mennydörgésre sokszor elég volt egy-egy odavetett szó, a mely

Tompa Mihály.

minden sértő szándék nélkül repült el, egy tekintet, sőt nem egyszer egy önkéntelen taglejtés is. Arany az óvatos, türelmes Arany nem menekedhetett meg tőle, hogy egy-két tréfás levélbeli megjegyzésével Tompa komoly, érzékeny szemre-

hányásait magára ne vonja. De bár úgy Tompának, mint Aranynak alaptermészete az érzékenységből fakadó szomorúság volt, Tompa is, mint Arany bizalmas körben sokszor a szilajságig jókedvű, ötletes s a víg adomák elmondására szintén nagy szer volt. Ilyenkor mindig hamiskás mosolygás jelent meg bajusza végén, a mi biztos előjele volt, hogy Arany «Miskája» megint dévajkodik. E mosolygásra való visszaemlékezés is Aranyt kőrösi magánosságában sokszor jóleső, csendes derültségre indította.

Tompa és Arany úgyszólván elszigetelték magokat a világtól. Ez a magába vonulás, a társaság kerülése az évek haladásával csak nőtt mind a két költőnél. Arany élete utolsó tizedében szinte ijedős zavarba jött, még ha régi barátjai közül is valamelyik felkereste. Meglátszott rajta, hogy nagyon is terhére van, ha magánosságát megzavarják. Különösen leánya halála után évről-évre jobban elkomorúlt kedélye. Arany a fővárosban is falusi, elhúzódó ember volt. Tompa falusi ember létére még a falun lehetséges kisebbkörű társas életből is kihúzta magát. Hanván és környékén sok gazdálkodásból élő úri ember élt, a kik szivesen ismerkedtek volna és a magok módja szerint kedvében is jártak volna a költőnek, de Tompát nemességök hánytorgatása és az a bizonyos falusi, családi gőg végképen megriasztotta. Mindkettőjök magánossága azonban különböző forrásból fakadt. Aranyt a társaságban nem forgott ember félénksége és az ebből támadó félszegség zavarták nagyobb körben. Később a jobban és jobban elhatalmasodó búskomorság kerestették vele a magánosságot. Csak bánatos emlékeinek és feleségének élt. Nagyon is magára maradt; hiszen barátai vagy elhaltak, vagy a közélet szolgálata, mint Csengeryt is jobban és jobban elszakították tőle. Tompával az ingerlékenység s az önérzet utáltatták meg a társaságot.

Nemcsak érzékeny, de túlságosan önérzetes is volt. Egyszer *Ragályi* Ferdinánd, egyébképen jókedvű és mívelt úri ember a falusi nemesek bizalmaskodásával «papomnak, szent atyának» szólongatta egy társaságban. Tompa egydarabig kedvetlenűl tűrte a túlságos bizalmat, de aztán félrehívta a derék földbirtokost s kijelentette neki: «Én megadom a tekintetes úrnak a czímét, sziveskedjék engem is a nekem járó Tiszteletes czímmel szólítani!» Holtáig emlegette Kazinczy Gábornénak azt a megjegyzését, mikor együtt indúltak el az urával valahová: «Menjenek el vele *dekorumnak.*» Lehet, hogy jó értelemben vette az úri asszony, de Tompának mindig az orrában volt ez a megjegyzés.

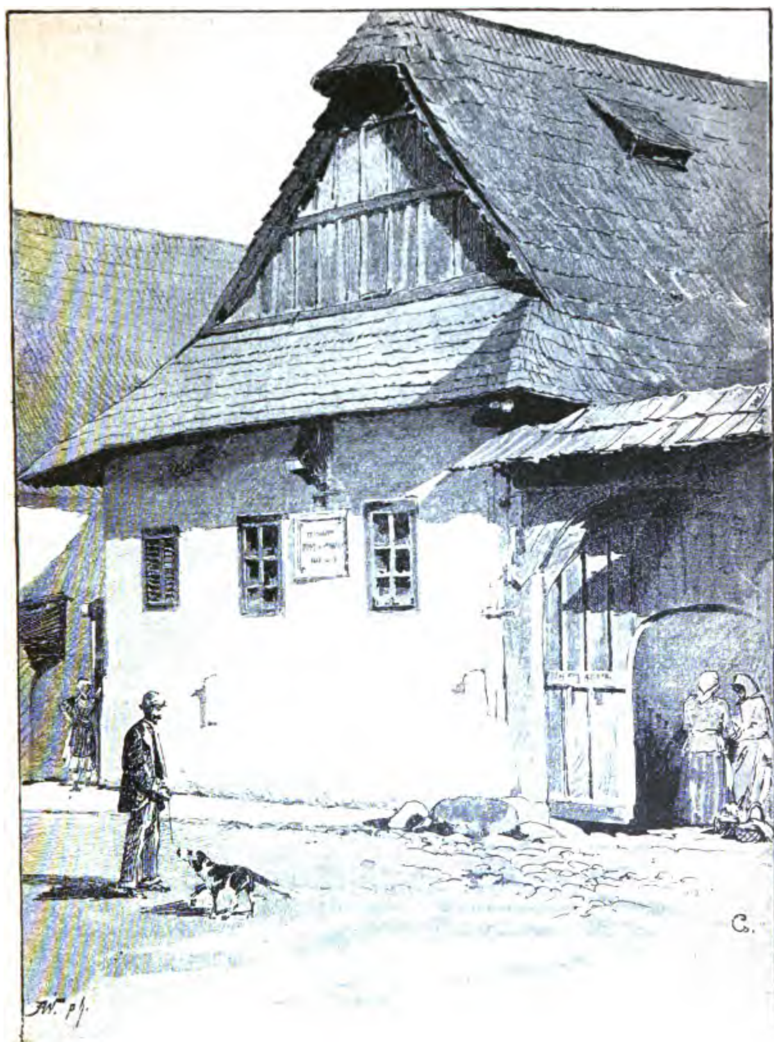
Ez az önérzet volt az oka, hogy Hanváról sohase kivánkozott el. Szivesen hívták papnak Szentesre, Miskolczra: sohase fogadta el. Magaszőrű forma emberek társaságában érezte magát jól. Úri társaságban könnyen mellőzöttnek nézte magát, a mi aztán teljesen kedvét szegte. Sokan ezt arra magyarázták, hogy nem érez magában tehetséget a városi papsághoz. Pedig ez csak féltékeny önérzetének hozott áldozat volt. Még árnyékát is kerülni szerette annak, hogy valakinek kedvében kelljen járnia, vagy valaki hatalmát, egyéb kiválóságát éreztesse vele.

Arany, a szinte túlságosan érzékeny Arany a maga csöndes, szelid, lemondó modorával tudott elbánni vele. Rögtön tisztában volt hosszas személyes érintkezés híján is barátja természetével. Végtelen gyöngédséggel tudott vele szólani, képzelődését riogatni, bajában résztvenni, nem egyszer anyagi helyzetén könnyíteni. Oly könnyen ment Arany becsületes, jó szivének Tompa önérzetes érzékenységének kimélése, mint mikor egy-egy gyenge árnyék suhan át a víztükrén. Arany csak olykor-olykor tör ki ellene, de csak legbizalmasabb embere előtt. Tompa nagyon érzékenyen vette, hogy

Arany és Petőfi költészete mellett szerinte az övét nem eléggé becsülik. Mikor Gyulai Aranyra vonatkozó kritikái megjelentek s Tompáról a kritikus bizonyos kicsinyléssel írt, Arany panaszkodik: «Mintha én tehetnék róla, hogy Gyulainak az én költeményeim jobban tetszenek. Tompa rám neheztel érte».

Arany egyszer elkeseredve kőrösi sivatag életén felsohajtott: bárcsak egy faluban élhetne Miska barátjával! Jellemző erre Tompa válasza: «Furcsa az ember. Szemere Miklós felette jó ember. Könnyek közt borultunk egymás nyakába. Harmincz nap mulva már disputáltunk, ingerültek voltunk egymás iránt, sőt közönbösek. Szégyelem, nagyon fáj ez nekem» — tette hozzá Tompa.

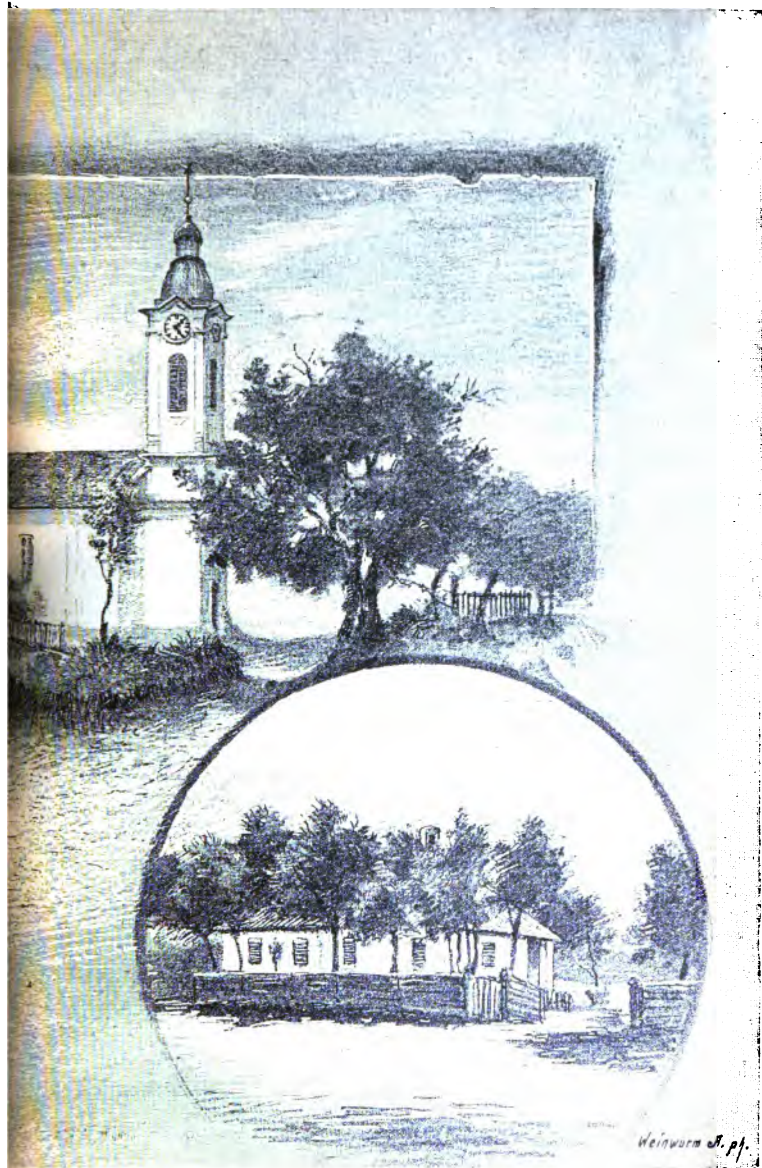
Arany bár szinte folyton tépelődött, évődött, a szertelenségtől meg tudta magát óvni. Ha keserű lemondással is, de meg tudott nyugodni sorsában s a jövőre gondolva független öregséget iparkodott magának biztosítani. Tompa ebben a tekintetben szerencsétlenebb volt barátjánál. Bár Tompában is megvolt a hajlandóság a gyakorlati élethez. Már mozgékony természeténél fogva mindig sebtetett, járt, gazdálkodott, az utolsó járomszegig mindent rendben tartott, a tyúkóltól a tehénistállóig mindenhová bekukkant. Felesége áldott jó lelkű asszony volt, de a gazdálkodásban Tompa a terhet magára vette már természeténél fogva, különben jóságos, folyton beteges, gyenge felesége erre alkalmas se volt. Még a legkisebb házi gondról is Tompának kellett tennie. Tompa azonban természetbeli ingerlékenységénél fogva állandó mértéket sohasem tudott tartani jövedelme és kiadása közt. Bár elég jövedelmes eklézsiában élt, írói munkálkodásából is folytonosan csurrant-cseppent, élete utolsó éveiben, mikor nemcsak gyönge feleségének, de a maga egészségét is támogatnia kellett, házuk szükséget látott. Ezt a helyzetet sulyos-

Tompa Mihály szülőháza Rimaszombatban.

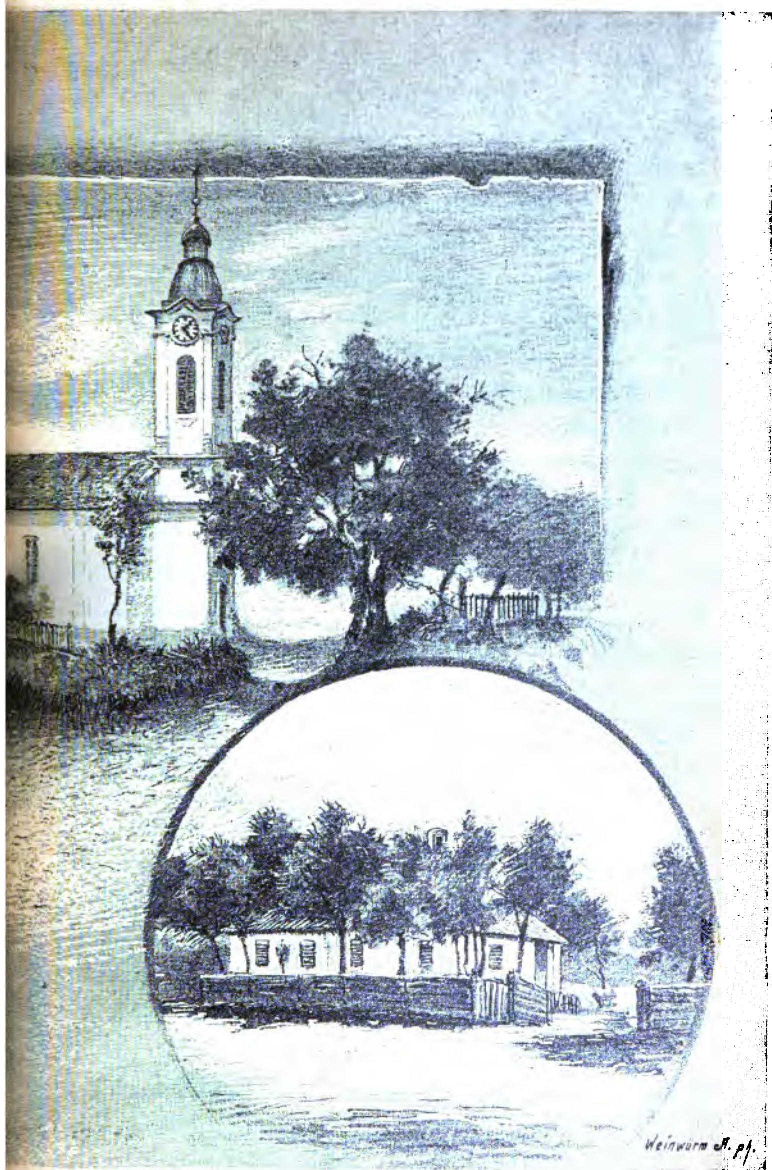
A hanvai reform

om és paplak.

A hanvai reformátu

nplom és paplak.

bította szegény felesége, a ki jószivű asszonyok természete szerint gyámoltalan, inkább szivére, mint eszére hallgató és éppen nem volt előrelátó gazdasszony.

Arany a maga józan, számító esze mellett, igazi felesegítséget, kincset nyert feleségében. Régen megszokták az előrelátó takarékosságot s öreg napjaikra biztosították magoknak a vagyoni függetlenséget, a mely önérzetöknek oly jóleső volt. Ebből a tekintetből a tisztességes nyereségtől sem riadtak vissza. Arany gabonát vett, eladott, tőkéit iparkodott tisztességes haszonnal gyümölcsöztetni. Öreg napjaira így nyerte meg a független nyugalmat. Költő létére — pedig ennek az általános világi felfogás ellene mond — mint vagyonos ember halt meg.

Arany mint önzetlen, gyöngéd, segítő barát állt Tompa oldala mellett.

A zajtalan, kevés szóval járó baráti támogatásban részesítette. A dolog természete szerint ily körülmények között nem Arany baráti segítsége áll előtérben, hanem Tompa szenvedései, a melynek csillapítására Arany minduntalan közbelép s jótékony döntő hatással van.

Már öt éve leveleztek, de csak 1852-dik év február 20-dikán délután találkoztak személyesen. Tompa Pestre látogatott el, ezt az alkalmat felhasználta, hogy Aranyt Nagy-Kőrösön felkeresse. Fehérmegyei poetának mutatta be magát, de Arany rögtön sajdította, ki lépett be házába, mire Tompa elnevette magát. Tompa még akkor külsejére nézve rendkívül izmos, szép férfiúnak látszott, de csak látszott. Vérében volt a baj. A forradalom idején is súlyos beteg volt, a Rókusban gyógyították. Pozsonyban már akkor kétségbeesve nyitott be Hanéli híres homœpathához, hogy neki meg kell ölnie magát. Az orvos akkor küldte Gräfenbergbe vízkurára. Nagy-kőrösi látogatása alkalmából azonban mint

teljesen víg legény mutatta be magát. Szertelen vidámságával mindenkit elkapott. Ötletei sziporkáztak, adomáiban kifogyhatatlan volt. Arany nagyon csodálkozott rajta, hogy ez a vidám fiú írja azokat a szomorú verseket. Erős mivoltát is csodálták a kőrösiek. Egy franczia játszma 32 leveles kártyát összefogva ketté szakítani neki semmi se volt, a társaság nagy csodálkozására egy patkót S-re görbített.

Három napi vidám ott tanyázás után kelt útra Czegléd felé a vonathoz, a mikor Arany Juliska is hallatlan örömben részesült. Akkor még csak Czeglédig járt a vasút, Tompát Arany és Szász kísérték odáig, Juliskát is magukkal vitték, a ki nagy örömmel nézte először életében a vasutat.

Arany, Kerényi és Bozzai Pál halálakor semmi jót se várva e rettentő időben, a költészet jövője felett is kétségbe esve felsóhajt: «Mért nem halunk meg mindnyájan!» A felsóhajtást Tompa fel is használta egy szép versében.

Rendes dolog, hogy Arany rögtön közölte Tompával azt a nagy világtörténeti eseményt, mely szerint kis áll-szakálát levágta, bajuszát rövidre csippentette, a parancsot megelőzendő, a mely már a szomszéd Kecskeméten várakozott az elküldésre s a református tanárokat is állami hivatalnokoknak mondta ki, a kiknek tehát szintén tilos volt hosszú szakállal és bajuszszal tüntetni. Szász Károly meg bajuszát borotválta le, a mi pedig Arany tanusága szerint oly kicsi volt, hogy bajosan rendítette volna meg Európa egyensúlyát. Tompa örömmel jelenti, hogy bajusza, szakálla még meg van, híre sincs, hogy valami levágás történhetnék. «Nem csoda» — mondja Tompa — «ti veszedelmes emberek vagytok, mi nem!»

Azonban Tompa hiába bízott. A veszedelem már 1853-ik év januariusában, tehát már egy hónap múlva teljes erővel beütött. Kassára hurczolták híres «Gólya» verse miatt. Fele-

sége is beteg lett, kis fia éjjel-nappal sírt, az eső egyre szakadt, a természet is megveszekedett. Tompának pöre és családja betegsége miatt se éjjele, se nappala nem volt. Papi kenyere is majd veszendőben, mert a mely pap haditörvényszék előtt állott, kenyerét veszti. Hosszasabb fogsága után elbocsátották ugyan Tompát itélet nélkül, de rendőri felügyelet alá helyezték. A falusi biró ügyelt rá ; Tompa hiába szalad el, hogy füle ne hallja fia keserves sírását, lelke egyre hallja. «Még hozzá — veti utána — az a megbocsáthatatlan gazsága a sorsnak, hogy oly messze dobott egymástól bennünket. Legalább egy héten egyszer találkoznánk, megkönnyebbülve térnék haza!»

Arany is megriadt, félt, hogy a forradalom idején való irodalmi működéseért őt is előrántják. Ez ok nélkül való volt, de állását nagyon bizonytalannak érzi töprengő lelke. Alulról vagy felülről jövő kellemetlenségek megfoszthatják kenyerétől, félreténni semmit sem lehet a csekély jövedelemből. Akkor mi lesz vele? Őt Toldija tette csavargóvá! Miért nem maradt meg falusi jegyzőnek?

De Aranyt egyéb bajok is érték. 1852. év augusztusán Szalontán volt. Itt egy kirándulás alkalmával egy vízi malom csatornájában megfürödtek. Arany sokáig és erősen zuhanyozta fejét, pedig a víz kétölnyi magasságból ömlött alá. Ez idő óta fej- és fülzúgás kínozta, álmai nyugtalanok, borzasztók voltak, nappal szórakozott volt, este pedig félt. De étvágya ez állapot mellett is nagy volt. Ez a fülzúgás egész életén keresztül kínozta. Kőrösön különben is elégedetlen volt s így sokszor bekövetkezett lelkének az a kétkalapos állapota, a mikor azt se tudta már, a mit jól tudott. Gyakran a szó, gyakran a dolog nem jutott eszébe.

Ekkor holmi apróságokért Tompa neheztelését is magára vonta. Zokon vette Tompa tőle, hogy egyéb leveleinek meg-

írása után tudósította őt. Tompának nem nehéz a választás, mondja haragosan, kinek írjon először; zokon vette, hogy azt írta neki: «ha ugyan barátságunk föl nem bomlott». Mindezt Arany csak tréfásan írta, de Tompa nagyon nehezen viselte s ingerlékenységében igen éles volt Arany iránt.

Mindezen azonban nem lehet csodálkozni. Tompa testi és lelki szenvedései már ekkor elkezdődtek. Éjjel álmában sokszor nem tudta, hol van, míg ki nem találta, rettentő kínokat állott ki. Nem egyszer futni kényszeríté a félelem. Ha libanyájat látott, meg kellett számlálnia minden libát, ha kerítést, akkor minden deszkáját, mert különben igen gyötrődött. Szerencsére ez állapota lassan-lassan enyhült.

Szemere Miklós.

Arany türelmes, szelid felvilágosításai mélyen hatottak rá, megilletődve fogadta keblére a hű barátot és bár azért is rémségesen megharagudott, hogy az iskolai szünidőben meg nem látogatta, megszelidült, felkereste Aranyt Kőrösön 1855-dik év márcziusában, s ugyanez év augusztus és szeptember havában mintegy hat hetet Arany végre családostul Hanván töltött. Az út Szolnokig vaspályán, onnan Tisza-Keésziig gőzhajón történt, hol Tompa a kilencz mértföldnyi távolságról két kocsival várta őket.

Miskolczon egy napig tanyáztak s különösen a regényes Hámori-tó környéke ragadta el Aranyt. Hanváról látogatták

meg Lasztóczon Szemere Miklóst, a zempléni Anakreont, a kinek fegyverekkel és vadcsontokkal megrakott szobáit valóságos muzeumként élvezi Arany.

Innen elvetődtek Abauj szélére Szalánczra, a hol a regényes várromok közt a teljesen épen maradt kerek toronyban gyönyörködött a két költő. Tompát különösen elfogta a rajongás. Lobogó tüznél szalonnát sütöttek. Tompa nagy lelkesedéssel a borjúszáju inget, a szabad paraszt-életet dicsőítette s maga is olyan szeretett volna lenni.

Zemplénmegye nagyobb nevezetességeit is sorra nézték. Természetesen első sorban a híres nevezetes sárospataki református kollégiumot. Itt a híres pataki kántus még énekelt is a tiszteletökre. A szomszéd Széphalomban, mikor megfordultak, Kazinczy lakásán épen zsinagóga volt; gránit síremléke körül pulykák legelésztek. Nagy Rákóczy Ferencz születéshelyét is megnézték Borsiban, ott is minden csupa rom volt.

Kellemes emlékekkel súlyosan megrakva, mint a dolgos méh érzékenyen elbúcsúzva vált el a két család.

Arany, mikor a Tompa «*Halotti beszédei*» 1854-ben megjelentek és teljes dicséretet arattak, rendkívül örült barája kitüntetésének. «Bár, mint kőrösi papot — írja Arany személyesen vagyis *fülélyesen* halhatnálak! Szerencsés ember! azt hiszem, én igen silány professzor vagyok. Nem mondta ugyan még tudtommal senki, de naponkint azt a tapasztalást teszem». Érdekes, hogy Arany lelkiismeretes tanári munkája mellett, magát oly kevésnek tartja a professzorság pályáján. De érdekes Tompa nyilatkozata is a saját papságáról Arany örömére, hogy azon a pályán kitünik, a mely kenyerét adja, így nyilatkozik: «Én híres, divatos pap vagyok, tán derék pap is, de ezzel még kevés van mondva; csak azt jelenti, hogy a többi tán olyan sincs. Hangom monoton, imádkozni egyáltalján nem tudok, nincs abban semmi kenet, semmi

Kazinczy Ferencz sírja Széphalmon.

buzgóság, tudj' az Isten! Improvizálni a csalásig tudok, nyelvem jól pereg, mint az orsó, igazán néha olyan jól beszélek, hogy szinte sajnálom, hogy az egész beszéd elvész. Értelemmel biró textusról, nem nézvén azt meg csak szószékben, a mikor felolvasom, ex tempore beszélek. Egyébiránt olyanformán fejezhetem ki magamat: hogy jó középszerű pap vagyok (jó teljesen semmiesetre sem), ezt nekem nem mondta még senki s barátom, mily gyengeség és nyomorúság; nem is szeretném, ha mondaná, pedig teljesen meg vagyok győződve, hogy úgy van!» A kritika újból alkalmat adott Aranynak, hogy Tompa előtt mentegetődzék és verseit egybenmásban *kisérleteknek* mondja előtte. Greguss írt Arany verseiről nagy dicsérettel, pedig mint mondja egyáltalán nem czimboráskodik a pestiekkel. Gregussal nem is beszélt, csak szőke bajuszát látta, arra emlékszik. Tompa *csömörletesnek* tartja Greguss eljárását, a ki egy emberből akar irodalmat alkotni mások teljes lenézésével. Ily körülmények közt teljes öröme volt benne Tompának, mikor Hanvay Károlylyal valami örökségi ügyben útrakelt, Kolozsvárott, Deésen, Debreczenben valósággal ünnepelték. A sok ürömre jól esett ez a kis édesség. Mikó grófné Tompa tiszteletére fényes estélyt adott Kolozsváron a saját palotájában. Valódi tisztelettel és ünnepies diadallal fogadták, beczézték. Siet is Aranyt tudósítani róla, tudván, hogy ennek maga után ő örül a legjobban!

De e kis öröme után Tompa teljesen elborúlt. Alig egy évvel rá életének egyetlen gyönyörűsége Géza fia 1857 október 23-dikán meghalt. Felesége leírhatatlan bánatba merült, Tompát azonban majd megörjítette a fájdalom. Mindennek vége! kiáltott fel fájdalmasan. Arany eddig is folytonosan csillapítva, enyhítve ingerlékenységét, fájdalmát, iparkodott Tompa kedélye háborgásának helyesebb utat mérni. Ezután

a baráti szív kétszeres buzgóságával próbálgatta ezt nagyon változó sikerrel.

Tompa ezentúl élőhalott volt, romja magának. Állapotát csak keserítette, hogy feleségét is végkép megtörte a lelki-testi szenvedés. «Mi nem élünk, csak tengünk — így rajzolja állapotokat — mi, barátom, leszoktunk az alvásról és csodálatos, még se veszünk el! Én nem csinálok semmit, nem írok, nem olvasok, nem gondolkodom; én senki, semmi sem vagyok. Nevetek a sors gyalázatos satyráján úgy, hogy ez a legnyomorultabb, legszerencsétlenebb teremtés, ez a csontváz, ez az élőhalott, kit én feleségemnek, szeretett feleségemnek nevezek: ijedten veti rám beesett szemét, gondolván, hogy megtébolyodtam!»

Arany részvéte, gondos, gyöngéd, hosszú levelei nem birták kiverni mély kétségbeeséséből. Egész nap mérte a tornáczot, pipázott annyit, hogy elszédűlt bele. «Nem bírom magamat a földről felemelni, a hová az Isten legázolt» — panaszkodik. Értelme a legszebb rendbe hozta a dolgot, de érzelme hajszálnyit se engedett. A képzelődés és emlékezés ölték meg. Éjjel szinte kezével verte el a képeket, melyek szemébe, agyába csapódtak, feje lángba borúlt, félőrülten ugrándozott fel ágyából. Felesége, árnyéka szintén ilyen félőrült állapotba került, épen azért, mert Tompa is ilyen állapotban volt. Egymásra ragasztották a gyötrelmet, rongálták egymást akaratlanúl, öntudatlanúl. Próbált kirándulni Szemeréhez, még víg is volt s nagyra vitte a csalás mesterségét, barátai Lévay, Szemere még örültek, hogy derült. Sőt még hízott is, mint maga mondá: három akós hordó szerény átalag mellette. De lelke, lelke elveszett. Iszonyú nyugtalanság vette elő, hazarohant, a mi széjjel verte az egész társaságot. Barátai hívták Miskolczra, legjobb barátja Lévay József és Vágó, a gymnázium igazgatója, a régi vig József-

napokra emlékeztetve őt, majdnem erővel vitték el, hogy mindkettőjök nevenapján búskomorságát elüldözzék. Mindkettő József volt, egymásután tartották nevenapjokat, Tompa is ott ütődött-verődött közöttük, mint az ütő a harangban. Régen volt az, mikor mulatni tudott. Pedig értett hozzá a maga módja szerint!

1859-dik év szeptemberében utóljára volt Kőrösön feleségével. De a régi vidám napok végképen elmúltak. Arany is szomorú volt, Kőrössel végképen elégedetlen, a hol különben sem tudott soha megszokni. Tompán testileg alig látszott a szenvedés, de víg kedélye oda volt. Tompáné beteg, kétségbeesett árnyéka magának. A komácska — mint Aranyt Tompáné nevezte — mindent elkövetett, hogy Tompáékat felvidítsa, de csak az történt leginkább, hogy Tompáné, Aranyné kebelén zokogott, szomorú hetet töltöttek Kőrösön.

Ez időtől kezdve állapota egyre vigasztalanabb, sötétebb lett. Felesége, ki egyre betegeskedett, a csapások következtében majd mindig az ágyat nyomta. Tompa eddigi testilelki bajaihoz szembaja járult. Se olvasni, se írni nem tudott. A tárgy, a mit meg kellett néznie, lett légyen az betű vagy templom, elkezdett szeme előtt tánczot járni s utóljára nem látott semmit. Míg baja nem volt, keresett, csinált magának azzal, hogy érzékenységében minden kicsiségen türelmetlenül évődött, most mikor a türelemre, önmegadásra csakugyan szüksége lett volna, elfogyott mindkettő, baját sehogy sem tudta elviselni.

Arany is már ezidőben a fővárosban bajlódott a szerkesztéssel. Azonban se munkatársa, se elég előfizetője sohasem volt. Tompa volt egyik legjelesebb munkatársa, a ki ez időben írta mélységben és erőben legszebb költeményeit s többnyire Aranyt kereste fel velök. Különösen a «*Forr a világ*» czímű költeménye elragadott mindenkit.

Tompának a szerkesztő Aranynyal is voltak apró zsémbelődései. Pirító dolognak tartotta, hogy Arany minden sorát megfizeti. Azonban Arany igen jól tudta, hogy Tompa a maga és felesége betegségére igen sokat elkurált. Hanva is elpusztult, mert vagy 11 telkes gazda mindenét elitta, így a papi jövedelem is csökkent, azonfelül inséges évek jártak, úgy, hogy Tompa sokszor alig látott valami jövedelmet. Ily körülmények közt nagy szüksége volt minden garasra. Az «*Irányok*» czimü czikkely, a melyet maga Arany álnév alatt irt a «Figyelő»-be nagy tárgyilagossággal, nagyon bántotta Tompát s e miatt sokszor idegesen szólítgatta, gyülöletesnek, bántónak, ócsárlónak állította a czikkelyt, noha elismerte róla, hogy sok igazat mond. Rávonatkozó megjegyzéseket iparkodott belőle kiolvasni. Arra gondolni, hogy maga Arany János irta volna, nem is mert. Ezer és száz okból és tekintetből megfoghatatlan lett volna előtte. Arany iparkodott most is Tompa érzékenységét lelohasztani, de ez bajosan ment.

Ilyen szerkesztői gyönyörüségek s az előfizetők elmaradása után Arany a lap megváltoztatásán gondolkozott, több szépirodalmi olvasmánynyal, kevesebb kritikával. A jobb irókat meg akarta nyerni lapjának. Tompa és még egynehányan szívesen mellé álltak, de az új lap: a «*Koszorú*» is nehezen boldogult. Tompa pedig vesződött a maga és felesége betegségével, de legjobban maga-magával s még most is, évek hosszú sora óta nem birta elfeledni Arany egyik megjegyzését róla, a mit Lévaynak irt. Most is mondogatta neki visszára: «Szegény Miska elbirná most a bajt is, ha volna, de hála Istennek *semmi* sincs!»

Eközben Arany megnyeri «*Buda halálá*»-val a Nádasdy dijat; lapja megszünik, s minthogy még most se látta biztosítottnak Szalontán eltöltendő és remélt nyugalmas öregségét,

el kellett fogadnia az akadémiai főtitkárságot. Tompával évek hosszú sora óta nem látták egymást személyesen. Tompa csak nem ment fel Budapestre. «Hasztalan mennék, mondja — nem úgy esik ott, mint falun! Pipaszó mellett Gömörben jó a beszélgetés.» — Végre is baja Budapestre vitte. 1865-ik év szeptember elején a fővárosba jött, hogy az orvosokkal beszéljen. Szembaja magától enyhült, alakja, ereje is csak kevéssé látszott megtöröttnek, sőt egy-egy perczre régi, pompás adomázó kedve is fel-megújúlt. Aranynyal töltött egy pár napot utoljára életében. Többé személyesen nem találkoztak.

A pesti orvosokkal elégedetlenül, Bécsben is fönnjárt, s ott a hires Skoda megmondta igazi baját, szive túltengését s ettől kezdve élő halott lett, végtelen szenvedései igazabban csak ekkor következtek be.

Már 1865-ben Tompa minden reményről lemondott. Iszonyú fejfájásról, szivdobogásról panaszkodik, ereje veszett napról-napra és végkép elsoványodott, testi bajaihoz lelkiek is járultak: végtelen izgatottsága, türelmetlensége, kétségbeesése. A magánosság gyilkolta, a társaság ölte. Nem volt hova menekülnie a szerencsétlen embernek. Ily kinos állapotban találta a hir Arany Juliska haláláról. A különben is mély levertségben levő kis család körébe nem futó nyomorúság, hanem tartós, mély fájdalom lépett. Mint felesége mondotta: «Megrendült a lelkünk! Nem tudtunk mit szólani, mit irni, nem tudjuk mivel nyugasztalni átvert sziveteket. Irom, irjuk könnyezve», mondja Tompa maga és felesége nevében.

Pedig ekkor Tompa maga is kétségbe volt esve, az öngyilkosság gondolatával tépelődött. Mikor Arany gyászos levele megérkezett, ő is irni akart bizonyos véletlen, vagy nagyon is *vélhető esetről.* Azonban elégnek tartotta Aranyék

fájdalmát, s akkor — ugymond Tompa — úgy is tudni fogjátok, mit akartam mondani. Tompa az öngyilkosság gondolatával foglalkozott.

Arany maga is kétségbeesve, testben-lélekben megromolva megértette ezt a nagyon is vélhető esetet. A maga fájdalmát leküzdve, barátja kétségbeesésének lecsillapítására sietett. A foglalkozást kötötte Tompa lelkére, mindennel foglalkozzék, csak magával ne. Furjon, faragjon, kertészkedjék, járjon, keljen, hogy magával s a maga bajával mennél kevesebbet kelljen törődnie.

Elpanaszolja, hogy mint a «fösvény» sóvárgó tekintettel számlált meg minden fillért, zsugorgatott kitartással, nélkülözéssel, hogy Szalontán mint maga szegénye élhessen leánya mellett. Már kis lakását is építgette erősen Szalontán.

«És most! — irja szívrepesztő fájdalommal — tegnap indítottam az első épületkövet Gerendaytól. Egy pyramidal granit darabot, a mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaim zárkövét képezi! A hová eddig legörömestebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugovását találta: ma azon vidék felé e kő zárja el a kilátást.»

Arany e csapásból sohase ocsudott fel, de Tompa haldoklott már. Iszonyú élet folyt a hanvai pap lakásán. Felesége tudta, hogy férje *mivel tépelődik.* Tompa is látta, *hogy felesége olvas az ő szemeiből,* de nem mertek egymásnak szólani e kinos gyötrődésben. Tíz éve, hogy eltemették egyetlen kis fiokat, a kis Gézát, de nem is emlegették, nevét se mondják ki soha, talán elfeledték? Dehogy, dehogy!

Arany teljesen megértette ezt a rettenetes állapotot, hiszen ő meg Juliska leánya pecsétjével zárta le a rá vonatkozó levelet.

Tompa nem volt képes semmivel se foglalkozni, a mivel óriási izgatottságát csillapíthatta volna. Se olvasni, se irni, se

kártyázni, se más beszédét, felolvasását hallgatni nem volt képes. Arról szó se lehetett, hogy kézi munkával foglalkozzék. Annyira elerőtlenedett az izmos, erős ember, hogy az orvosságos kanalat is reszketve birta felemelni. A vég, a vég volt minden óhajtása.

Tompa Mihályné, Soldos Emilia.

Arany a maga bajai mellett rettentő aggodalommal látta barátja kinlódását. Megtudva, hogy a fürdőtől vár még némi javulást, de értesülve arról is, hogy a szegény költő házánál a mindennapi is szükösen van meg, félve eszközölte ki az irói segítő egyesület 200 frt segítségét, még nagyobb félel-

mek közt irta meg neki: nem tudván, hogy fogadja e hirt a beteg, az érzékeny költő. Arról is gondolkodott Arany, hogy minden hivataloskodás mellőzésével az ő kezéből vegye a pénzt. Tompa már ekkor nagyon beteg volt, két káplánja emelgette föl és alá a lépcsőkön. Feketehegyre ment hidegvíz kurára, onnan Lévártra, e kis gömörmegyei fürdőbe, de kinjai nem enyhültek. Rettegés, keserüség szállta meg, ha még tovább kell élnie. Eklezsiája árendásának tartotta magát, a minek így nem lehet szerinte sokáig tartani. «Mi nem fogjuk egymást látni testben», irja Aranynak szomorú lemondással.

Még csak egy öröme maradt e *mélységben,* hogy a haza sorsa, e rendkivüli idők, az országgyülés igen érdekelték. De ebben a tekintetben is szomorú lemondást táplált. Tisza Kálmánhoz, akkor még az ellenzék vezéréhez csatlakozott. Arany a maga tépelődő természete szerint csak «*a létért*» esengett és Deák hive volt.

Az árnyék nő, az est, a mely soha se virrad meg többé a költőre rohamosan közeledik. De Arany gyöngéd barátságának segítsége, enyhítő részvéte elkisérték a beteg költőtársát sirjáig.

Arany 1868 január 22-ikén sürgönyt kapott, a mely mód nélkül felizgatta, nem értette, nem érthette meg, s nem tudta, mitevő legyen: válaszoljon-e? E titokzatos távirat, a mely Tompa beteges izgatottságát annyira jellemzi így szólt: «Megdöbbentő válságosság. Felvétlenül semmi; így lehet kór test, lélek megzavarója. Itélet mikor? Válaszolj rögtön, így!»

Csak kölcsönös sürgönyváltások után derült ki, hogy az akadémiai nagy jutalom kérdése izgatta így fel a szegény beteget. A megjelent munkák jutalmazása szóba forogván, Tompa, Madách és Szász Károly neve merültek fel. Tompa

nem a pénzre, dicsőségre vágyott, de különben is mellőztetéséről vádolva az Akadémiát, a kudarcz lehetősége majdnem félőrültté tette, annyival is inkább, mert a tervezgetést a «*Fővárosi lapok*» időnek előtte dobra ütötte, s úgy irt, hogy Madáché lesz a jutalom. Tompa Aranyt vádolta. Nyugalma megóvásáért miért is nem akadályozta meg, hogy szóba kerüljön a nagy jutalom ügyében.

Arany hosszabb levélben nyugtatta meg barátját, hogy az egyes nevek csak kiváncsi hirlapi kiméletlenség folytán

Hanva, febr 20. 1868.

Budapest 1876 márcz. 29.

Tompa mihály

Tompa Mihaly kézírása.

jutottak nyilvánosságra. Mint működő poéta ő is, más is természetesen a pályázók között van, de ily körülmények közt kudarczról beszélni sem lehet. Hiba csak annyi történt, hogy neve nyilvánosságra került. «Egyébképen biztos — írja Arany — hogy a nagy jutalmat te nyered!»

Tompát teljesen megnyugtatta Arany válasza, de beteg állapota csak nem javult. Naponként három órát aludt oly iszonyú rángatódzások között, hogy az idegen elfutott előle. Életének utolsó hét hónapja kinos, hosszú haldoklásnál egyéb nem volt. Mint az őszi esténék egy-egy eltévedt utolsó sugára, olyan volt szenvedése közepette utolsó két kitüntetése: az

Tompa Mihály emléke Feketehegyen.

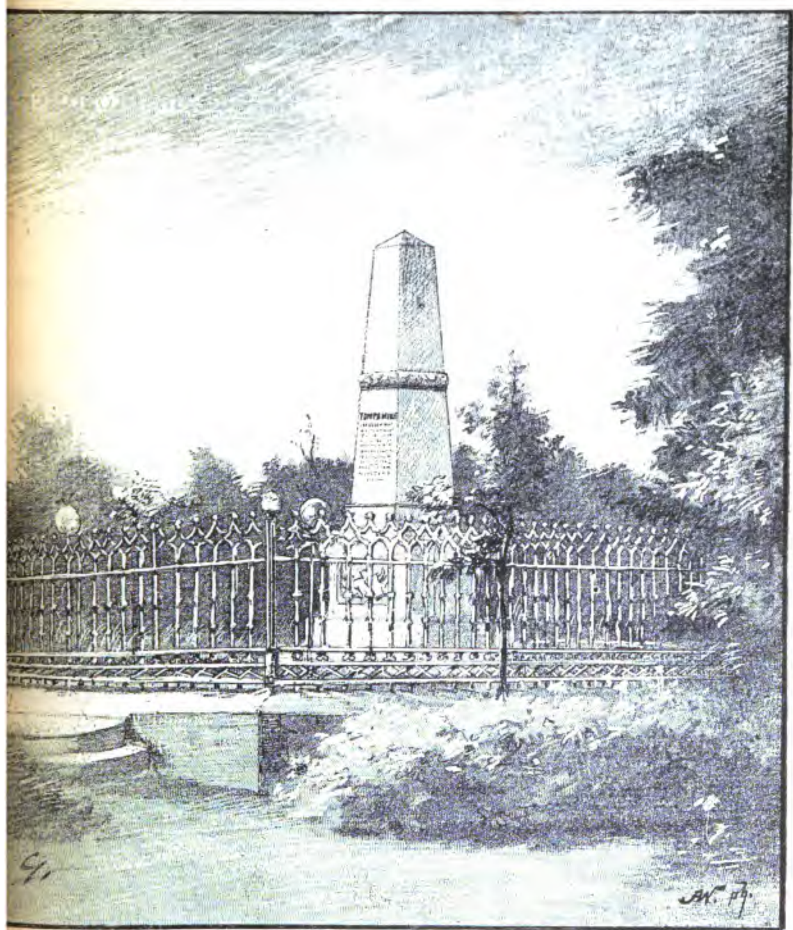
Akadémia nagy jutalma és az az általános elismerés, a melyben *«Utolsó verseim»* czimű remek költeménye az Akadémiában történt felolvasása után részesült. Bár oly kinok gyötörték, hogy sem állni, sem ülni, sem aludni, sem ébren lenni, gondolkozni sem tudott, enyhítő csepp volt ez lelkére zaklatott rémítő izgalmai között. «Hiszen — mint maga mondta — több a becsület az életnél!»

E földi, gyehennai kinok közt egy-egy kinjairól tanuságot tevő, bár sokszor érthetetlen levélkéje, távirata egymást érték Aranyhoz. 1868 ápril 24-én egy riasztó táviratot kapott Arany, a mely Tompa halálát jelentette. A távirat este jött. Képzelhetni Arany gyötrelmeit, a ki hinni sem tudta egészen a dolgot, de az ellenkezőről se lehetett meggyőződve, noha a távirat igen homályosan volt szerkesztve. Már előbb hiába figyelmeztette Arany, hogy a vershez, prózához nagyon jól tud, de a telegram-stilus nem neki való, különösen nem ily lelki és testi háborgásai közepette. Kétségbeesésében Arany egész éjjel nem tudott aludni.

Így a hír a lapokba is belekerült, Tompa saját szemeivel olvashatta bennök halála hirét, s a mitől Arany legjobban tartott rettenetesen fel volt izgatva miatta. Pedig ő maga adatta fel a sürgönyt, bár erre nem emlékezett, az se derült ki soha, mily pillanatban történhetett ez.

Tompa első felindulásában Aranyt is vádolta, hogy nem viselkedett e hirrel szemben elég férfiasan, nem úgy mint Lévay, a ki egy perczig se hitt benne. De még azután is egymást érték a tépelődő levélkék, érthetetlen táviratok, míg végre Arany jul. 31.-kén a következő levélkét kapta, a mely Arany baráti, nagy szivének márványnál, drágakőnél becsesebb emléke.

«Kedves Jánosom! Lelkemnek hiven s végig szeretett barátja. Végórámban, az élet határánál, visszatekintve éle-

Tompa Mihály sírja Hanván.

temre: magas, nemes lelkednek vonzalma, barátsága, meghat. Fogadd búcsúra lankadó jobbomat! Kedveseiddel mind a négyeteket értve legyen rajtad Isten áldása! Kifáradtam, pihenek. A lélek él, találkozunk. Ajánlom enyéimet! Végig hiven szerető Miskád.»

A pislogó mécs utolsót lobbant, hogy aztán örökre elaludjék . . .

XIII. KISEBB KÖLTEMÉNYEK.

Oh neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

Arany lyrájának jellemzése. Művészi érzékenysége. Petőfi és Arany érzékenysége. Nyelvművészetök. Arany melancholiája.

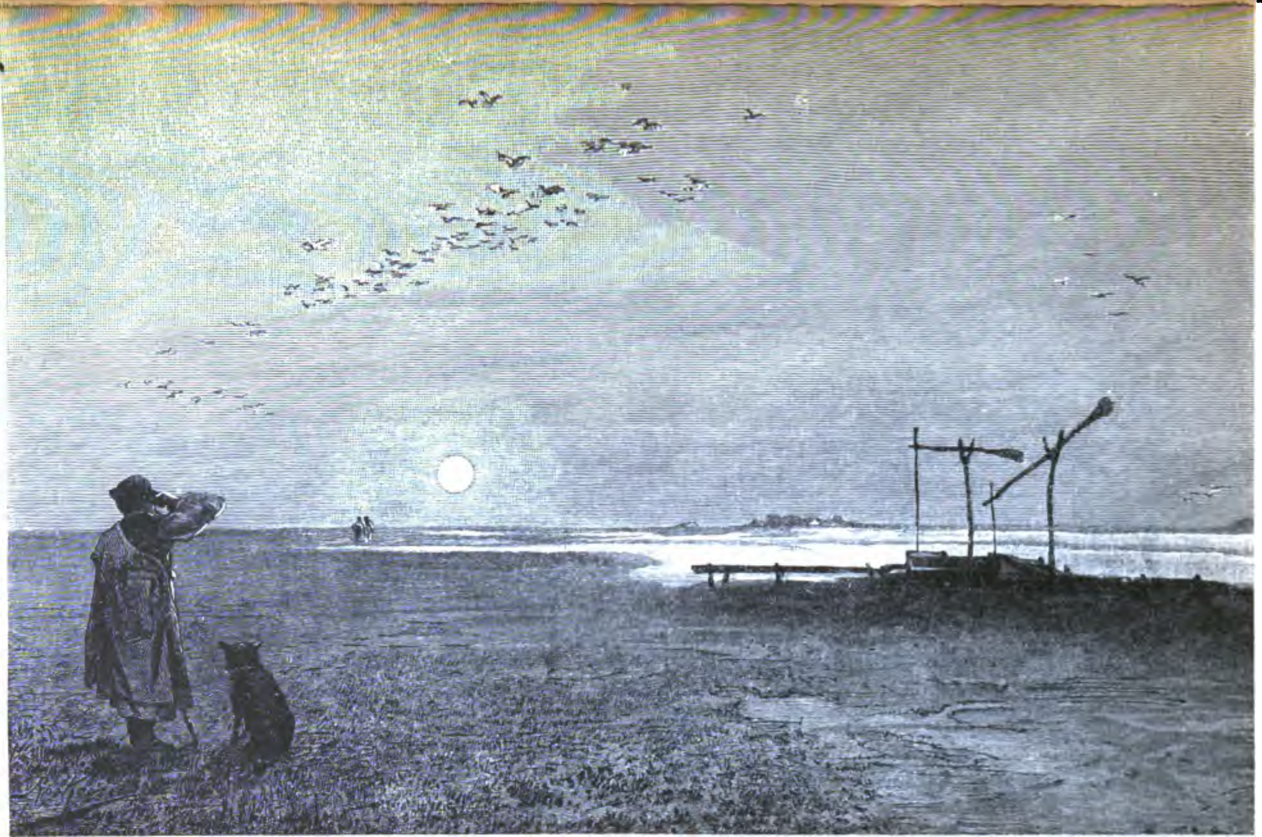
Arany kisebb költeményei között a lyraiak is tekintélyes helyet foglalnak el az elbeszélő műfajok mellett. De e nemű költői tehetségének fejlődése is rejtve maradt a nagy közönség, sőt a vizsgáló előtt is. Arra nincs módunk, hogy pontról pontra figyelemmel kisérjük, hogy lett a rügyből bimbó, hogy fejlődött ki lyrai költészetének teljes virága. A tény annyi, hogy 1847-ben 30 éves korában, mikor a férfikor küszöbére lépett, epikai művészete már teljes fényében ragyogott, irta meg «*Tél*» czimű költeményét, a mely a lyrához húz. De valamint epikai tüneményes tehetségének váratlan megnyilatkozására nincs elég magyarázatunk, úgy első lyrai költeménye is már teljes erejében mutatja a költőt azokkal a tulajdonságokkal egyetemben, a melyek későbbi költeményeit is jellemzik. Itt is megjelenik a méla búnak az az árnyéka, a mely későbbi költeményeiben csak mélyebb és mélyebb lesz. Ábrándos vágyakodás van benne, életét a valóságot zordnak és kietlennek találja, s örökzöld tavaszt csak a költészet nyujt neki. De bár a vágyódás alapjában véve lyrai elem, a leirás üde, szinte megcsapja benne az embert a tavaszi levegő illatja, a költemény teljesen mégsem lyrai.

A nagy megfigyelő ott van a költeményben. A tavaszi rónaság rajza a pitypalaty nősténye a mint «vá-vá» kiáltással buvócskázik, s a hím nyomon űzi, ez nemcsak való, de költőileg szép is, de ez a leirás még se válik lyraivá. Petőfi számtalanszor leirja a rónaságot nem kevésbbé jellemzően, hatása meglátszik Arany költeményein is, de Petőfi leirásain elönti lelke tüzét, bensőségét, lyrai szenvedélyességét. Mindez összeolvad egy teljes egészszé. Aranynál úgy indúl a költemény, mintha nem egyéb akarna lenni a róna tárgyilagos tavaszi képénél, oly széles, kiterjeszkedő, csak a végén fordítja rá a költő a saját benső érzelmeit. Így a lyrai elem nagyon mellékes lesz a költeményben, csak afféle toldalék, mintha csak nagy öreg öltésekkel varrták volna hozzá. Azon felül a nyelv is oly csiszolt, fordulatos, hogy miatta szinte veszít a lyrai közvetlenség.

Úgy mondják: a lyra igazi korszaka elkallódott volna Arany életéből. A harmincz éves férfiu már kinőtt volna a lyrából. Úgy is van, hogy egy gyermekkori halottas énekét leszámítva, ifjúsága zsenge korából egyéb lyrai költeménye nem maradt meg. A hagyomány egy érdemes tanuja Szilágyi István ugyan azt állította e sorok irója előtt, hogy Arany egy csomó verset irt ifjukorában feleségéhez, Ercsey Juliannához. Megvannak-e ezek a versek, vagy elkallódtak, nem tudom, nem tudhatom. De azt tudom, hogy a lyrai tehetség vagy ennek közvetlen bensősége harmincz éven innen és túl is megmarad, s megmaradhat, a mint azt irodalomtörténeti példák bőven mutatják.

Azt hiszem, helyesebb nyomon járunk, ha Arany lyrájának sajátságait jellembeli tulajdonságaival magyarázzuk.

Arany szemlélődő jellem volt. Tisztán látott, felfogott mindent, a természet változatos jelenségeit csak úgy meg tudta figyelni, mint az emberek külső testmozgását, s külö-

Magyar alföldi rónaság.

nösen fel tudta használni epikus műveiben azokat a külső testmozgásokat, a melyek alakjai benső lelki állapotukkal jellemző összefüggésben voltak. Egy-egy ilyen jellemző külső mozgással mily művészileg, finoman tudja szemünk elé állítani alakját, sőt a mi rendkivül csodálatos egy olyan közellátó embernél, a milyen Arany János is volt, hogy egy-két másodperczig tartó, futólagos jelenségeket is megörökit, mintha jelen lett volna ott, a hol az esemény történt. Azt mondja például, hogy egy szűk falsikátorban; «mikor villant az ég, fénye innen és túl egybe találkozék: «Éjjel» — mondja egy más helyen — «a láncsa futó fénye a szembe ütközik.» Másutt szintén éjszaka alakok, mint az árnyék bukdosnak egymásba. Mindezek a tünemények alig egy-két másodperczig láthatók. Arany mégis észre veszi és felhasználja jelenetei rajzolásánál. És milyen nagygyá válik így a jelenetek valószinüsége, a mit Arany igen jellemzően a költői *elhitetés művészetének* mondott. Mindez igen becses tehetség, de nem válik hasznára a lyrának, mert józanná, terjengővé teszi.

Jellemének másik, igen jellemző tulajdonsága a tulságos érzékenység volt. Minden kicsiség bántotta, a szunyognyi bajt is elefántnak nézte. Úgy volt érzékenységével mint a beteg, a ki felkelhetne, de ha talpon áll, ujra lefeküdni óhajt. Ha fel is ébredt benne az emberek után való vágy, de csakhamar vissza kivánkozott a magánosságba. Azt sohasem lehetett tudni voltaképen: ki bántotta, hol sebezték meg, de arczán mindig komoly szomorúság honolt. Mennél jobban öregedett, annál inkább magába vonulóbb lett. Emésztődött, főtt magában, öregségére szinte kinos, mély fájdalom látszott arczán. Fájdalmai az idővel nem hogy apadtak volna, hanem nőttek.

Ez a nagy fogékonyság mindenesetre művészi sajátság. E nélkül se mélyebben érezni, se érzéseinek oly kifeje-

zést, formát nem tud adni a poéta, hogy másokat is megindítson.

De Arany ebbeli tulajdonsága még sem kedvezett lyrai költészetének, nem, mert a mint maga mondja, a mi neki fájt, az sajgott, kinozta, mint az oldalnyilalás, de dalra sohasem hangolta. Vesződött bánatos gondolataival, de rajta változtatni, vagy legalább megpróbálni a változtatást, az nem volt Arany természete. Hallgatott és viselte a rá szakadt jármot. Csak ha baja elmúlt, akkor tudta, de csak bizonyos objectiv állapotban érzelmeit kifejezni.

Petőfi is tulságos érzékeny volt ugyan, de mindamellett teljesen más egyéniség. Petőfi a végletekben mozgott, közönbös talán sohasem tudott lenni; vagy szerfölött haragudott, vagy igen víg volt. Szinte lázas tevékenység izgatta, a jelennek, a jövőnek élt, Arany a jelent mindég sivatagnak látta. A multban élt emlékeinek, a jelen apró és nagyobb kellemetlenségeivel csak a bajok tengere volt szemében. Így volt költészetével. Csak a mult örömeit tudta igazán elzengeni, míg Petőfi a jelenben élve a jövőben remélve vagy kétségbeesve mindég közvetlenül, erőteljesen szólaltatta meg érzelmeit költeményeiben, Arany még érzelmeit is leirta, rajzolta, mint a mult idők nagy eseményeit.

Magyar költő nagyobb ura és művésze még nem volt a nyelvnek, mint Arany. Mint nyelvművész hasonlíthatatlanul nagyobb Petőfinél. Nem is hiszem, hogy lett volna magyar ember, a ki több magyar szót és magyaros kifejezést, szólásmódot tudott volna, mint Arany. Mindenesetre ez vele született tehetség, fogékonyság volt a szók, kifejezések és szólásmódok iránt. De mint a nyelvnek korlátlan ura, nemcsak keresi, de meg is találja a legjellemzőbb kifejezést, azonfelül újabb meg újabb fordulatokat teremt az ismert magyaros fordulatok formájára. Ez nyelvének végtelen gazdagságot ad,

de érzései éppen a nyelvművészet révén veszítenek közvetlenségökből. Lyrája közvetlenségének ártott fordulatokban gazdag nyelve. Petőfi egyszerübb nyelve közvetlenebbül szól a szívhez.

Valóban Arany maga is érezte, hogy nem lyrikusnak született. 1848-ig, a forradalom kitöréseig, a mely Arany költői tevékenységének igazi arany kora. «*Czakó sirján*» czimű mély melancholiáju költeményén kivül, a mely mintegy előre vetett árnyéka későbbi lyrájának, más lyrai költeményt, a mely ezt a nevet igazán megérdemelné nem is irt. «*Varró leányok*», «*Szőke Pani*», «*Méh románcza*», «*Tudós Macskája*» előstudiumok a balladakorszakhoz értékes elbeszélések «*Rab gólya*» ha allegoria nem volna is a hazai állapotokra, az udvari gólya életét oly hiven, annyi jellemző vonással állítja elénk, hogy ez a kép magában is költőileg értékes, de semmiképpen se lyra. Szóval Arany költészetének iránya a forradalomig kiválóan epikai.

A válság a forradalom szerencsétlen vége után tört ki nemcsak költészetében, de magánéletére is kihatólag. Mert ez a kettő egymást magyarázza. 1849 óta Aranyt élete körülményei tették lyrikussá.

A forradalom bukása alkalmából ő is alól esett. Családjával hivatal, tehát kenyér nélkül maradt. Hogy vakmerően ott hagyta notáriusságát s «*idegenbe*» ment kenyeret keresni, futott, mint hazája a ködképek után, ezt Arany, ha nem bánta is meg, keserűen érezte. Még kis gabona asztagjába is beleütött a villám, a mit Isten büntetésének hitt, s imádkozni tanult újra róla. A haza ügyével elbukott a költő is.

A hazafi bánatja összeolvadt a maga szerencsétlenségének siratásával. De Arany János mint barát is árván maradt. Oly mély érzésű ember, a milyen Arany János is volt, igen kevés emberhez vonzódik igazán meleg, őszinte szívvel. Innen

van az, hogy az ilyen embert hidegnek mondja a világ, pedig csak az idealis természetek szokott zárkozottsága és félénksége ez, a mely különösen öregebb korban majdnem remetévé kárhoztatja az illetőt és szinte megijed, ha valaki felkeresi magányosságában. Az ilyennek kevés, alig egy-két barátja akad az életben. Aranynak Petőfi több volt a barátnál, lelke lelkének osztályosa volt. A mi Aranyban mindég hiányzott: az a lázas tevékenység, mély meggyőződés a szebb jövőben, azt csodálta benne, abból merített erőt egyformán az élet és irodalom útjain.

A forradalom után Arany lelke teljes háborgásban volt. Hazájának bukása, saját szerencsétlensége, örökös tépelődése a kétségbeesés örvényeig sodorták. Ha nem is tudnók élete folyásából, látjuk lyrai sohajtásaiból, a mely nyugodt epikai styljét széjjelrombolta, hogy nagy válságon kellett keresztül esnie. De így is keresztűl tör alaptehetségén az epikai szemlélődés, a részletes rajz, a nyelvnek bizonyos nehézkessége, a mely a lyra szinte leheletszerű érzéseinek sohasem kedvez. Olyan, mint az a muzsikus, a ki markosabb zeneszerszámhoz szokva, a hegedű finom árnyékolásával próbál játszani.

Szóval lyrájának főforrása egyéni kétségbeesése, a mely a keserű lemondásban lel megnyugvást, a mi talán irtózatosabb magánál a kétségbeesésnél, másodszor hazafiúi bánata, s Petőfi siratása, a kinek emléke halálig kiséri.

Hazafias költeményeiben így nem lehet meg sem Vörösmarty ragyogó, lángoló, ömlő phantáziája, mely éget, forr, sustorog mint a láva, kétségbe esik, remél, egyformán, s pompázó pathossal a képek és viziók buja gazdagságát és lázas folyamát veti fel egymásután, ez megtörnék Arany józanságán. De lyrája épenséggel ellentéte Petőfi vakmerő reménykedésének, lelkesedésének, követelő hangjának. Petőfinél a

képek egyszerűbbek, ő villámgyorsasággal csak a ködolgot emeli ki, így természetesen közvetlenebb is.

Mily mély kétségbeesés van Arany *«Válság idején»* czimű költeményében! És azt a bizonytalanságot mily széles és a valóságból megfigyelt vonásokkal festi. Szalontán az eseményektől távol lesi, várja, mire fordúl a haza sorsa, az álom kerüli, a perczeket számlálja. Másfél versszakon keresztűl áradt folyóvízhez hasonlítja a válságos rohanó időt s a szélesen kivitt hasonlat után igaz, mély és lyrai elkeseredéssel kiált fel:

Nem hallok, nem látok;
Keresek világot:
Oh ha most valaki egy sugárkát adna?
Bár a látás után szivem megszakadna...

A főbb dolgok kiemelésével, a mint azt a lyra megkivánja, közvetlenebb, hatásosabb lett volna ez a költemény.

«Őszszel» a haló nemzet éneke, de csupa leirás. Értékes, de ha mély érzésből is fakadt, nem lyra.

«Rachel» czimű gyönyörű költeménye félig elbeszélés, félig megható elegia, a melyben megvan a reménység is, hogy él az *ige*, az *eszme!* Ellentéte a *«Dalnok buja»*, mely balladai párbeszéd formában a teljes reménytelenséget zengi.

«Késő...
Biztatnom a kidőlt fa ágát:
Virágozzék megint!»

Az alkotmány virradásakor a félénk reménykedés mellett is elfogja a kétség. *«Széchenyi emlékezetében»* az aggódó kételkedő hazafi politikájának ad igazat. *«Rendületlenül»*, *«Magányban»* czimű költeményeiben is az óvatosságra int. Mily jellemzők Arany tépelődő természetére, a mely a tettre oly nehezen tudta magát elhatározni, e sorok:

El kelle buknunk — haj minő tanulmány!
Meg kelle törnöd, óh mily áldozat!
Hogy romjaidra s romjainkra hullván
Adjunk, Igaz! tenéked igazat!

«Nem mindég ember, a ki sorsát intézi, csüggedve olykor hagyja lomha gépül magát sodorni az emberfia», inti nemzetét az elmélkedő költő. De e korból való költeményein, a 40-es év rethorikája csendül meg ismét, de annak tüze, mélysége, lelkesedése nélkül. Aranynak nem volt tere a hazafias óda. Csak az akkori mozgalmas idők szele csapta meg, tehetségéből nem adhatott e költeményekhez semmit, mert a rethorikai vonás e három költeményét leszámítva teljesen idegen is Arany költészetében. Később már a hazafias lyra alig csendült meg lantján. Vagy ha megszólalt is, egy pár sorban humorosan vagy komolyan, csak forgácsai tehetségének. De egy-két ilyen pársoros verse jobban jellemzik a költőt, mint egynehány hosszabb költeménye. «*Haza sorsa*» czimű négy soru sóhajában benne van töprengő lelki lemondása:

Küzdelem a létért,
De nem a jobb létért,
Nem a hatalomért,
Csak a nyugalomért.

A 67-es évek fáradt magyarját a négy sornál jobban jellemezni se lehetne. A másik «*Demokrata nóta*», a nagy szájuak ellen irányuló humoros fulánk:

Deák Ferencz! megélünk mi
Kend nélkül,
Kivánjuk a szabadságot
Rend nélkül!

Épen ilyen töprengő bánatos, sőt keserű resignácziójával a XVI-ik század jeremiádjaira emlékeztetnek azok a költe-

ményei, a melyeket maga, családja és a haza sorsának bajai sugaltak lantjának. A forradalom előtt a vérmes reménykedés őt is elkapta, mert szebb jövőt keresni, ő is futott az ábrándképek nyomán, hogy barátai nélkül, a haza bukásával együtt ő is magára maradjon gyötrő kétségbeeséssel, a mit később fásult lemondás váltott fel. E nemű költeményei sorát «*Karácsony éjszakáján*» nyitja meg. Ez a tíz soros költemény sok hosszabb költeményével fölér. A lyra hangja oly tisztán csendül meg benne, mély bánatja, lemondó kétségbeesése oly közvetlenül nyilatkozik, hogy lehetetlen mély megindulás nélkül végig olvasni. «*Fiamnak*» czimű verse is örök életre számíthat. Hatása a mai változott viszonyok közt is mély és állandó. Mily hatása lehetett akkor, midőn e komor, gyászos hang majd minden családhoz illő volt, közvetlen a forradalom után. Bár a haza szomorú sorsa alig van említve benne, mégis a hon pusztulásának, kétségbeesett állapotának megindítóbb siralma, mint bármelyik hazafias költeménye. Vajjon lehet-e megindítóbban rajzolni a haza szomorú bukását, mint mikor benne a család pusztulását, tengődését kesergi? Hiszen a hon családok összesége. Mert alig volt akkor család Magyarországon, a ki hazája pusztulása mellett övéit vagy magát siratni ne lett volna kénytelen. «Oh, ha bennem is», énekel a költő, «mint egykor épen élne a hit. Oh remélj! tanítja fiát, remélj egy jobb hazát! s benne az erény diadalát, mert különben sorsod és a föld, Isten ellen zúgolódni költ.» Ehhez méltán járul «*Leteszem a lantot*», a «*Koldus ének*», «*Szilveszter éjen*» e sötét korszak igazi jeremiádjai, a melyek Tompa e nemű költeményeivel a közhangulat legigazabb tolmácsolói voltak.

A családi és hazafias érzések összeolvadása igazi és saját vonása Arany lyrájának. Olyan mélyen érző lélek, mint Arany volt, érezte a legjobban a család bánatának sulyát, a mely

Az egri leány.

(Lotz Károly festménye.)

(Zichy Mihály rajza Arany balladájához.)

egygyé vált lyrájában a hazafias fájdalommal. Arany is csak úgy kezdett megszabadulni kétségbeejtő gondolataitól, hogy kis családja körében iparkodott enyhülést szerezni bánatára. Valóban csakis ez volt az egyedüli fonál, a mi még az élethez kötötte. Viselte hát a rászakadt jármot, azzal a kicsi vigasztalással biztatva magát:

Hányan vagyunk, kik a sorstól
Rongyot kapánk élet helyett,
Mégis mivelhogy nincs külömb,
Hordjuk biz azt, a mig lehet!

Ha meg-megujuló kétségbeeső lemondással is, mégis csak a családi életben keresett vigasztalást. A megnyugvás és gyötrődés változó hangulatát egy pár igazán gyönyörü költeménye őrzi meg az utókornak: «*Oh ne nézz rám*», «*Itthon*», «*Visszatekintés*». A család virágzásának gyönyörű idilljét a «*Családi kört*» is ez érzések sugalták, a hová szintén belefonódik a hazafias érzés. A magyar paraszt családi élete e remek rajzának ellentéte «*Az elhagyott lak*», a mi nem egyéb, mint a család pusztulásának jelképe. Ilyen elpusztult ház és család volt elég akkoriban széles Magyarországon.

A mély családi érzés, az a félelem, hogy elveszti, iratta vele egy másik legszebb lyrai költeményét leányához, a mely J . . . hoz czímet nyert összes költeményei között. Ez is tiszta lyra, mily megindító, egyszerű, szivhez szóló, oly dallamos, gyöngéd, mintha oda volna lehelve. Kicsi költemény, de nagy érték dolgában. Gyöngéd gondoskodás aggódó, féltő szeretet van benne, míg «*Leányomhoz*» cziműben oly megrázó kétségbeesés, a mely a velőig hat. Ellenkező két darab, de egymást kiegészíti, s oly tiszta, lyrai két költemény ez, a mihez fogható kevés csendült meg Arany lantján. Arany a családi érzések nagy költője.

De kisebb költeményeihez a barátság érzése, különösen Petőfi emlékezete is adott ihletet. Egész sor költemény az, a mely ebből a forrásból fakadt, részint teljesen ez érzésnek van szentelve. Vannak olyan költeményei is, a hol legalább egyes részében áldoz felejthetetlen barátjának. E fájó emlékezet egész élete végéig kiséri. Kevéssel halála előtt is vele tépelődik «*Harmincz év mulva*» czimű költeményében. E költeményei közül mint két orom magaslik ki az «*Emléklapra*» és a «*Honvéd özvegye*». Az elsőben megtört, kétségbeesett szivvel vigasztalni próbálja azt a nőt, «a kinek oly méltó gyásza van, ki mint özvegynő, mint honleány így is, amúgy is boldogtalan». Nehéz az irott lap könnyeitől, nem meri addig útnak indítani, míg fel nem szárad rajta a könny. «Ámde a bú? Oszlik talán egy hosszú életen . . .» veti utána Arany.

És ime Arany Jánosnak e mély érzésű megindító költeménye után meg kellett irnia a «*Honvéd özvegyét*», a hol kénytelen volt ledönteni azt az emelvényt, a hová csak az imént egy asszonyt a közönséges halandók fölé emelt. Ledöntötte, hogy oda bukjék a többi közönséges asszonyok közé. Mily kínt érezhetett a költő, mikor ezt a verset írta, s menynyire el volt keseredve, hogy mégis meg kellett irnia!

De nemcsak mint ellenkép értékes ez a két költemény. Aranynak lelke tövéből szakadt ki mind a kettő. Szebb emléket poéta költő barátjának nem is állíthatott, mint Arany lelke osztályosának. Igaz, tragikusabbat se, mint a milyenre Aranyt a körülmények kényszerítették. Az után a mély lemondó bánat után, a mely az «*Emléklapra*» czimű költemény minden sorából sugárzik, az után a gyöngédség után, a melylyel a költő özvegyéhez szól, mily éles keserű, maró elejétől végéig az a költemény, a mely az asszonyt illeti, a ki csak a hiú bálványt, a nevet szerette a poéta honvédban, azt is eldobta minél hamarább.

És érdekes tüneményi: bánatát, buját, a mely ha mély is, nem tör ki szilajon, mily nyugodt szélességgel rajzolja az «*Emléklapra*» czimű költeményben lyrai formájában, míg az gyötrő, szilaj elkeseredett hang, a mely a «*Honvéd özvegyének*» sajátja, alapjában lyra, mégis költői elbeszélés formájában alkotja meg.

Jellemzi ez a mód Arany legtöbb, kisebb lyraszerű költeményét. Vagy leirás, csak közvetve érzelmet keltő, *(Elhagyott lak. Vágtat a ló. Pusztai fűz)* vagy az érzelmek epikai nyugalommal való rajza, olyan, a milyennel Arany a múlt eseményeit adja elő, vagy leiráshoz csatol még Arany a végére egy-egy alanyi kitörést *(Télben, Őszszel.)* vagy az elbeszélés formájában nyilatkozik meg a lyra. *(Dalnok búja,* «*Honvéd özvegye*»*.)* A lyra közvetlensége, egyszerűsége, rövidsége nincs meg az ő költeményeiben, de megvan a mély érzés, az erkölcsi emelkedettség, a gondolatok mélysége s a nyelv, a forma ritka művészete. Hogy úgy tegyem ki *epikai lyra* gondolatainak sulyát, tartalmasságát tekintve; Petőfi lyráját *drámainak* mondanám izgatott rövidségével, csak a főbb dolgokat kiemelő gyorsaságával.

Innen van az, hogy irodalmunk egy pár igen jeles didaktikai költeményét neki köszönheti. *(Ének a pesti ligetről. Gondolatok, Ars poetika).* Itt találkozik tehetsége Csokonaival, a ki szintén mester volt a didaxisban. A gondolatokat csak ők ketten tudták a magyar költők közül poetai, eleven köntössel felruházni, érzékíteni. De Csokonai hosszabb énekeire, mesteri leirásaira, körülményes lyrájára emlékeztet az Aranyé is. Humora, komikuma is nagyon hasonlít a Csokonaiéhoz. Nem hiába volt kedves poetája.

Nem lehet czélunk Arany összes kisebb költeményeinek jellemzése. Inkább arra törekedtünk, hogy egy pár jeles vagy, ha gyöngébb is, de tehetségére nézve jellemző költe-

Mátyás anyja.

(Lotz Károly festménye.)

ményéből Arany lyrájának tulajdonságait, s ennek alapján képét megrajzoljuk. Minden esetre sok jeles költeménye van még azonfelül is, a mit megemlítettünk, de leggyöngébb költeményei is figyelemre méltók, ha egyébért nem, nyelvi tekintetben. Arany nyelve valóságos kincstára a magyar szóknak és szólásmódoknak. Innen van a nyelvészek határtalan lelkesedése iránta.

Sajátságos jelenség, hogy míg Arany nagyobb epikai költeményei, lyrája terjengősek, körülményesek, kisebb elbeszélő költeményeit már kezdettől fogva drámai gyorsaság jellemzi, a hol egy felesleges szó sincs, sőt későbbi balladáit annyira tömötten irta meg, a mi már a megértés rovására megyen. Arany sok balladája homályosabb a skót balladáknál is.

Ez szinte ellentétben van azzal a tulajdonságával, a mely szereti a tiszta, világos rajzot, a melyre bámulatos, megfigyelő tehetsége szinte előre kiválasztotta. Azonban Arany drámai gyorsaságra való törekvését úgy szólván csirájától kezdve figyelemmel kisérhetjük. Toldi első részének elkészülése után rögtön elégedetlenkedett vele körülményes, kényelmesen terjengő előadásáért. «*Rózsa Ibolya*» czimű meséjét Toldinál különbnek tartotta épen az elbeszélés gyorsaságánál fogva. Ebben a tekintetben ösztönt, kedvet a népmesék egyszerüsége, tiszta elbeszélő módja, a mely csak az események gyors egymásutánjára ügyel, adtak neki. De másféle hatás nyomai is irányozták költői pályáját, a mely érzékeny művészeti ösztönéről tanuskodik. Akkor még csak igen kevés népballadánk volt ismeretes. De az a néhány: közöttük «*Fehér Anna*», nagy és mély hatással van rá. Arany maga önérzettel említi, hogy ebben a tekintetben teljesen önálló, független Petőfitől, a ki inkább utána indult, nem pedig Arany vette tőle a példát. De ez csak félig igaz. Petőfinél

Rákóczyné.
(Zichy Mihály rajza.)

már pályája kezdetétől találkozunk gyönyörű szép képekkel, kisebb történetkékkel, a melyek kiváló szabatossággal, rövidséggel és szinte drámai hatással vannak elbeszélve, megszerkesztve, sőt lyrájának is egyik gyönyörüsége, hogy az érzelmeket drámai, párbeszédes módon is ki tudja fejezni. Hogy csak egy-két példát említsek, ilyen lyrai képek. «*Zöld, leve-*

les fehér virágos akáczfa» és «*A juhász-legény*», «Petőfinek épen ilyen remek elbeszélő költeményei a régiebbek közül «*Pál mester*», «*Megy a juhász szamáron*», az újabb «*Kinn a ménes*», «*Falu végén kurta kocsma*». De figyelemre méltó «*Hunyady László*« czimű költeménye is, mert a végső nagyon is lyrai egyéni kifakadást leszámítva teljesen olyan költemény, a mely a ballada fogalmának megfelel. Ebből világosan látszik, hogy Petőfi több művészi nyugodtsággal e téren is jeles költeményeket alkotott volna.

«Nevetve adám a tőrt: Nosza hát!»

(Zichy Mihály rajza Arany költeményéhez.)

Arany János kisebb elbeszélő költeményeire Petőfi példája szintén hatott, ezt teljes igazságnak kell vennünk.

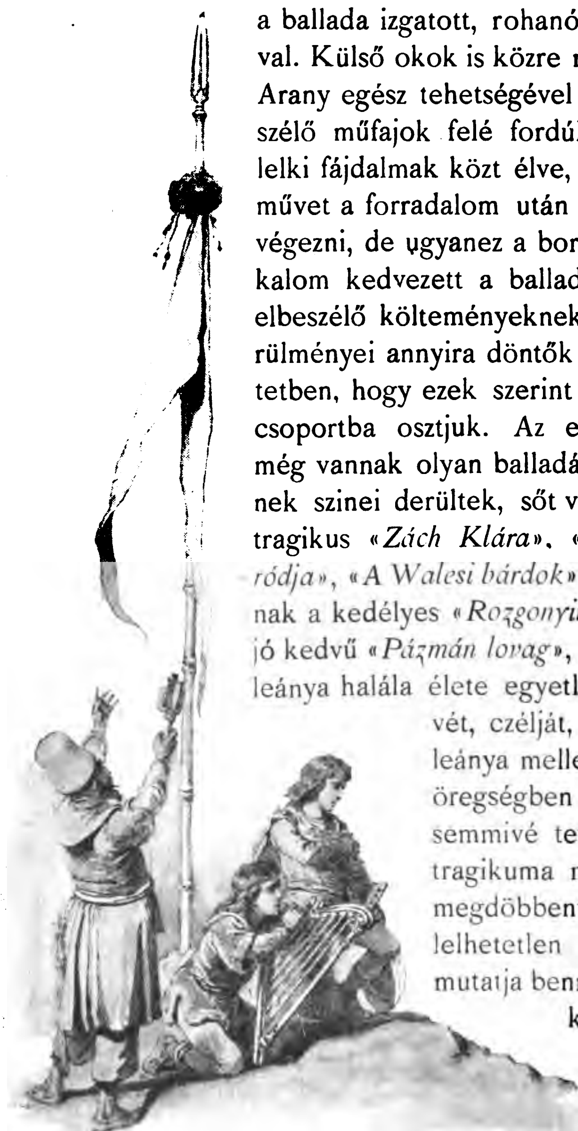
Azonban az is bizonyos, hogy Arany tehetségének egyik oldala s élete körülményei is kedvezően hatottak oda, hogy Arany kisebb elbeszélő költeményeivel is hervadhatatlan babérokat szerezzen magának. Megfigyelő tehetségének méltatásánál már kiemeltük abbeli feltünő tulajdonságát, hogy kiváló érzéke volt olyan tünemények észrevevésére is, a melyek egy-két másodperczig tartanak. Ez rokon, lelki vonás

Csalogatja csemegével
Muczi paripáját;
Lebke szellő lebegteti
Tengerzöld ruháját;
Széles uton, poros uton
Felleget ver a ló,
Csillámlik a . . . villámlik a
Fényes aczél patkó. —

Rozgonyiné. (Zichy Mihály rajza.)

a ballada izgatott, rohanó előadásmódjával. Külső okok is közre munkáltak, hogy Arany egész tehetségével a kisebb elbeszélő műfajok felé fordúlt. Erős és mély lelki fájdalmak közt élve, nagyobb epikai művet a forradalom után nem tudott elvégezni, de ugyanez a borús hangulat, alkalom kedvezett a balladának, a kisebb elbeszélő költeményeknek. Sőt élete körülményei annyira döntők voltak e tekintetben, hogy ezek szerint balladáit is két csoportba osztjuk. Az első csoportban még vannak olyan balladái is, a melyeknek szinei derültek, sőt vígak. A komor tragikus «*Zách Klára*», «*Szondi két apródja*», «*A Walesi bárdok*» mellett ott vannak a kedélyes «*Rozgonyiné*», a bohókás jó kedvű «*Pázmán lovag*», Később, mikor leánya halála élete egyetlen kedves tervét, czélját, hogy Szalontán leánya mellett lakva boldog öregségben tölti napjait, semmivé tette, balladáinak tragikuma még zordonabb, megdöbbentőbb, szinte kérlelhetetlen bizonyossággal mutatja bennök, hogy a legkisebb ballépés romlást, gyászt hoz fejünkre, (*Tetemre hivás*) akaratun-

Szondi két apródja. (Zichy Mihály rajza.)

kat a szenvedélyek és nem magunk vezérelik. *(Bende vitéz, Tuba Ferkó, Hidavatás, Képmutogató.)*

Aranynak saját vallomása, hogy szeme előtt a skót balladák lebegtek, de ugyancsak ő maga volt az, a ki finom ösztönével észrevette, ki is nyilatkoztatta, hogy e balladák folyása bámulatosan megegyezik a magyar balladák menetével. E hitét napról napra jobban megerősítették, valósággá változtatták Kriza székely balladái, a melyek ez időben egymásután jelentek meg. Arany, mint költői gyakorlata mutatja, sokkal előbb tisztában volt a ballada lényegével, mint később is sok műkritikus. Arany tudta azt, hogy a ballada lényege nem az, hogy okvetlenül tragikus esemény legyen benne elbeszélve, mint inkább a szerkezet drámai sajátossága, a mely egy kis, mozgalmas drámává alakítja az elbeszélő költeményt, legyen tárgya akár tragikus, akár komikus. Van a balladában leirás, de oly takarékosan, mintha csak egy perczre a villám világítaná meg a tárgyakat. Velősen a fő sajátságot emeli ki. Van a lyrából is, de az csak egy sóhaj vagy izgatott kifakadás vagy gyors párbeszéd, a mely villog, mint a megütött aczél szikrája. Van benne elbeszélés, de csak a főbb vonásokat mondja el, sokszor azt is csak sejteti. Szóval Arany a népköltészet hatása alatt olyan kisebb elbeszélő költeményeket ír, a melyben sok elem van: leirás, elbeszélés, lyra, párbeszédes, drámai forma, de természetesen takarékosan, hogy a kis keretben megférjen. A népköltészet rontotta le a műköltészetnek sok megtévelyedését. Megtanított arra, hogy a leirás magában nem poesis, a lyrai áradozás megrontja az elbeszélő stylus egységét, a drámai párbeszédes forma emeli a cselekvény elevenségét. Mindez pedig együtt véve, okos beosztással, erős, kerek szerkezettel adja az igazi remek művet. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy nincsenek körülményesebb elbeszélő népi költemények, a hol részle-

tezve, leirásokkal kényelmesen halad előre a cselekvés. Bizonyosan az ilyen költeményeknek is megvan a magok jogosultsága és a magok nemében lehetnek szintén mesteri munkák, mint teszem fel a déli népek kényelmes lassú hömpölygésű románczai, hős dalai, csak azt mondom, hogy a ballada ez elemekkel takarékosan él és az elbeszélő poesisnek csak a költői lényegét adja.

Arany balladái, hangjoknál, tartalmuknál és szerkezetöknél fogva rendkívül változatosak. A formáknak is mily változatossága mutatkozik «*Rákóczyné*»-től a «*Képmutogató*»-ig. Egy-egy megrázó tragédia «*II. László*», «*Szondi két apródja*», «*Tetemre hívás*». Mily érzelmes «*Mátyás anyja*», «*Both bajnok özvegye*», mily kedélyesen, családiasan bizalmas «*Rozgonyiné*», mikor a királyt felülteti gályájába, te is édes férjem — mondja az urának, mily eleven minden részletező módja mellett is *Jánk* vadászata a «*Szibinyáni Jankó*»-ban. Mily kisérteties világban nyilatkozik meg «*Bor vitéz*» mátkájának hűsége, a ki egyesül a halálban szeretőjével! Mily megrázó tragœdiája a látszólag idegen tárgyú «*Walesi bárdok*» az ötvenes éveknek, mikor a költőt is felszólították, hogy aranyakért dicsőítse az abszolut uralkodót, a mitől — mint maga írja — beteg lett és nem írhatta meg a dicsőítő költeményt, átengedte másnak e dicsőséget, de megírta minden időnek ez örökszép, hazafias költeményét, ezt a balladát, a mely rezgésbe fog hozni minden magyar szivet, míg csak egy magyar is élni fog a földkerekségén.

És mily bámulatosan gazdagok e költemények a compositio változatos művészetében. Ime a művészi kettős szerkezet «*V. László*»-ban, a mely a bújdosók és a király tragœdiáját fonja össze. Kettős szerkezet van «*Szondi két apródjá*»-ban Szondi tragikus halála, s az apródok pusztulása hűségök miatt. Keretes szerkezet van «*Az egri leány*»-ban. A nagy

Bor vitéz. (Arany-balladák, Zichy Mihály rajza.)

keretbe, a cseh rablók pusztulásába bele van foglalva a hű szerető gyászos vége, a kiből nem válhatott diadalmas egri *asszony*, együtt hült ki vére szerelmesével. Mily erővel van megrajzolva az a kisérteties világ azokkal a kisértetiesen hangzó visszatérő sorokkal «*Bor vitéz*»-ben, és a hű mátka halála!

Mindez nagyjában is feltüntetve ékesen szól Arany rendkívüli tehetsége mellett. Nyelvének bámulatos hajlékonysága, megelevenítő ereje, tömörsége, erős magyarossága, a mely a tárgy hangulata szerint változik, igazán bámulatos. Arany e balladákban a legnagyobb, tehetsége talán itt még erőteljesebben nyilatkozik, mint humoros költeményeiben.

Arany víg elbeszélő költeményei is jelesek a magok nemében. Egy-egy jellemző magyar betegséget figuráz ki bennök. A «*Fülemilé*»-ben a pörlekedő hajlandóságot, a «*Bajusz*»-ban azt a jellemző iszonyodást, a mely a magyar embert elfogja, ha rá is gondol arra, hogy se szakálla, se bajusza nem nő majd ki; a «*Hegedü*»-ben a magyar dorbézoló hajlandóság van bemutatva. A «*Magyar Misi*» jellemképe a daczos, büszke, de jó szivű magyar embernek. Mindannyi nemzeti virtus ékes, szép hegedűszóban elmesélve.

Talán legjobban Arany említett költeményeiből meríthetünk hitet és bizalmat költészetünk jövendő fejlődéséhez. Én legalább meg vagyok róla győződve, hogy nincs igazok azoknak, a kik azt hiszik, hogy a mi költészetünk aranykora már elmúlt és többé már virágzásában nem remélhetünk.

A magyar költészet nemzeti alapon már a XVI-dik és a XVII-dik században kezdett fejlődni. De Zrínyi, Balassa, Gyöngyössi az idők mostohasága miatt, csak töredékesen mutathatták meg a nemzeti teremtő szellemet. A múlt században idegen járomban tanultak járni költőink; a deák, franczia, német szellem ihlette őket, hogy így idegen példá-

kon erősödhessenek. Az első, igazi, nemzeti, nagy költő minden idegen formái mellett is Berzsenyi volt. A nemzeti költői stylus alapját ragyogó, keleti képzeletével Vörösmarty teremtette meg, de magyar és nagy költők Petőfi, Arany voltak. Bolondság Petőfinél népiességről beszélni. Költészete izmosodott, megújhodott a népi költészetből, mert hiszen hol is lehetett volna másutt romlatlanabbúl megtalálni a nemzeti szellem megnyilatkozását. Ennek formáin nevekedett költészete igazi nemzeti lyrai költészetté. Tüneményes lángeszével ezt a költészetet tette szélesebb körüvé, nemesebbé. Középosztályunk akkor kezdett magyarrá lenni irodalmi műveltség dolgában is, hiszen addig a classica literatura mesgyéit járta. Onnan nem meríthetett lelkesedést a magyar költő. Arany Petőfi hatása nélkül nagy költő nem is lett volna, az ő merész újítása biztatta félénk géniuszát. Arany az elbeszélő műfajban adott remekeket. Ma már iparos osztályunk, főuraink is kezdenek igazán magyarok lenni. Így indúlt fejlődésnek a dráma, a regény, a mely csak a nemzeti társadalmi élet talaján virágozhatik. Ilyen társadalmi élet szűk körénél fogva nem fejlődhetik a népnél, de meglesz, meg kell lennie a közép és felsőosztályuak körében már nem sokára. És akkor megjelennek a költők, a kik a nemzet minden rétegéhez fognak szólani. De az alap, a miből költészetünk e harmadik újjászületése ki fog indúlni: a nép, Petőfi és Arany költészete lesz.

Én rendületlenül hiszek költészetünk újabb virágzásában!

Tetemre hivás. (Gyárfás Jen

…tollrajza, saját festménye után.)

XIV. A SZERKESZTÉS ÉVEI.

Kritikai lapszerkesztésem ideje alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy præceptorságom nem kell senkinek — jó, hát nem kell!

Lelki töprengései. Szerkesztő, Kisfaludy-társaság igazgatója lesz. Csengery barátsága. Prózai művei. Fordításai. Szerkesztői kellemetlenségek. Madách. Főtitkár lesz.

Mennyi lelki gyötrelem, töprengés közt született meg Arany szerkesztő állapota! Iparkodott volna ezt mindjárt a terv születése idején valami állandóbb alapra vetni családja biztosítása végett. Deák és Csengery el is követtek mindent, hogy a közönség pártolja vállalatát. Úgy tartották, hogy az Akadémia philologiai osztályában Arany lehet az első, a ki a csekély ugyan, de biztos, az akadémiai tagság után járó évi fizetést megkaphatja. Ezenfelül is bőven folyt a tervezgetés. A megnyiló református theologián is adhatna — úgy gondolkoztak — Arany egynehány órát, a hol társalogva mondaná el véleményét az irodalom egyes alakjairól, s stilusról, de minden vizsga nélkül. A «*Budapesti Szemle*» részéről is lehetne évenként egypár száz forint jövedelemre szert tenni, ha nem volna kedve Aranynak eredetit írni, fordíthatna is belé egyet-mást. A jó Csengery még biztatja is Aranyt, hogy ne törődjék vele, ha prózájának formája nem oly tökéletes, mint versei. Ez a magyar próza általános hiányossága, tette hozzá Csengery, Arany abbeli panaszkodására, hogy prózája rossz s neki sehogy se megy. A lapot előbb részvényekre

óhajtották volna Kemény, Csengery és Deák, hogy így egy pár évre biztosítsák, míg a kezdet nehézségeivel küzd.

Így röpködtek a tervek színes pillangói, míg végre Heckenast Gusztávval, Arany munkái kiadójával hamarosan nyélbe ütötték a dolgot, de egyelőre még csak Csengery. E szerint heti lapnak tették. A Heckenasttól ajánlott szerződés szerint Aranynak körülbelül ezer forint évi jövedelme maradt volna.

Kemény Zsigmond báró.

Azonban Aranyt e terv elolvasása után újra elővették gyötrő kétségei. Maga is előkelő és igazi nemes irányú lapot akart, de különben is fülébe csengtek Deák szavai, a ki fölöttébb erősítgette, hogy Vörösmarty annak ellenére, hogy készültsége kevesebb volt Aranyénál, mily üdvös, mély befolyást gyakorolt egy lap élén az irodalomra. Maga is annak az ideálnak hódolt, hogy lapjával nemesítse az ízlést, a mely akkor igazán vadulóban volt. A prózai elbeszélés terén ugyan Jókai már kezdte mutogatni oroszlán körmeit, de költészetünk züllésnek indúlt. A forradalom után teljes halotti csönd uralkodott. Magyarország irodalma is a halál országának képét mutatta. Csak szájról-szájra terjedtek e kor hangulatát kifejező versek, mint «*Tánczoljatok lányok, tánczoljatok*»,

a mely azokhoz a hölgyekhez szólt, a kik a nemzeti gyász szomorú idején bálban mulatoztak. E verset sokáig Petőfi költeményének tartották, pedig a bújdosó Sárosy Gyula írta. Szájról-szájra terjedt el ez a gyönyörű népdal és a világosi fegyverletételről, a mely így kezdődik: «*Honnan jősz te oly leverten, bús pajtás?*» Csak Nagy Ignácz merte megtenni azt a vakmerőséget, hogy 1849-dik november 15-dikén megindította a «*Hölgyfutárt*». Sokáig ez volt a magyar irodalom képe, hiszen az Akadémia, a Kisfaludy-társaság szüneteltek. És bizony elég szomorú képe. A régibb írók vagy elnémúltak, vagy bújdostak, helyettök egymásután jelentek meg *Lisznyai Kálmán* nagy hangú, semmitmondó költeményei, éretlen, hangutánzó semmiségei, vagy *Székely József* pórias kiabálásai, a ki nagy garral hirdette, mikor egy lapot boldogított munkásságával s igazi öreg béres módjára felrikkantott: «Ide szegődtem én ehh' a szegény laphó», vagy a vidékiesség hatalmasodott el költészetünkön, majd mindegyik vidék tájnyelvének akadt poétája, a mely póriasságban vetekedett Székely Józsefével és nagy mondásaival, ha felül nem múlta, de egyáltalján nem engedett Lisznyai költészetének. A lapok szaporodásával nem javúlt az állapot. Szilágyi Sándor követte Nagy Ignácz példáját, kiadta a «*Pesti röpiveket*», «*Emléklapokat*», később Jókai a «*Délibáb*»-ot. De az állapot egyforma volt. A szertelen Petőfi-utánzás végkép megrontotta költészetünket, izlésünket. Persze Petőfit csak külsőségeiben eltorzítva utánozták. A póriasság, a duhajkodás, nagy mondások költészet számába mentek. Költeményeik nem is egyebek voltak, mint Petőfi erőteljes, ragyogó hasonlatokban bővelkedő, erős poesisének szörnyű torzképei. Ez irányt semmiképen sem tudták ellensulyozni. *Arany, Tompa* gyönyörű, de ritkán megjelenő költeményei vagy *Szász Károly* jeles külföldi költőkből közzétett műfordításai, az újabb költők

közül *Lévay József* nemesen egyszerű lyrája. A magyarság csak e nehány lappal mutatta, hogy még él, hogy nem ölték meg teljesen. Pártolta is ezt az irodalmat hazafiságból, sőt ez a szilaj szertelenség, a vidékiesség nem maradt hatás nélkül sem, hiszen maga a nemzet is a duhajságig tüntetett magyarságával s jobbjaink is honfiúi bánatukat sokszor szilaj mulatozásokba fojtották.

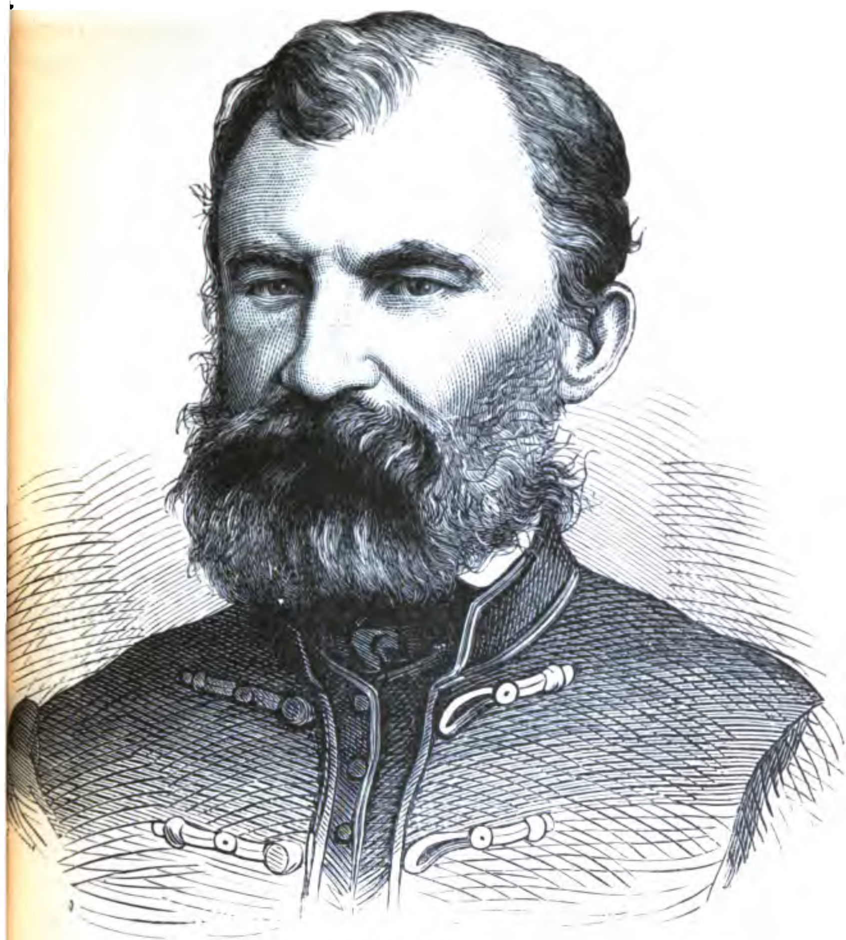
És ez ellen az irány ellen felszólalni igen bajos volt. Mint Kazinczy idejében, ekkor hazafiúi kötelességnek tartották az írást, a nyomósabb kritikát könnyen hazafiatlanságnak bélyegezték. *Erdélyi János,* a ki jellemzően *kelmeiségnek* nevezte ezt a költészetet, *Gyulai Pál,* a ki leghíresebb kritikáiban megtámadta ezt a duhajkodást, csak gyűlölséget tudtak aratni.

Mikor a nemzet ez időtájban szabadabb lélekzethez jutott, mindenképen alkalmasnak látszott egy olyan lap, a mely az izlés nemesítését tűzte volna ki főfeladatának. E czélból Arany jobban látta volna megóva függetlenségét, ha a lapot részvényesek segítségével adhatta volna ki. A szerződésben sok olyan dolgot látott, a mi a kiadóval szemben az ő szerkesztői kezét megkötötte volna. Visszariadt már kezdetben tőle, hogy a tőkepénzes kiadó érdekeinek előmozdítója legyen a lap, a hol a kiadó kedvéért ezt is, azt is agyba-főbe kell dicsérni, mert élni kell és másokat is kellemes életre segítgetni. Ilyen lap, úgy gondolta Arany, úgy is elég, talán sok is van. Arany, minthogy pesti barátai jobbnak látták a részvényesek helyett a Heckenasttal való szerződést, szerényen szólt róla ugyan, de világos, hogy a másik módot jobbnak gondolta volna. Akkor aztán azzal az eszmével tépelődött, hogy jobb volna talán, ha maga adná ki a lapot. De itt megint kételkedett abban, van-e nevének olyan népszerűsége, a mely sok előfizetőt gyűjt a lap köré. De a *sok* előfizetőnél is meg-

akadt. Mert ha *sok* előfizető gyűl, akkor ez annak a jele, hogy a közönség is *sokat* vár. Hogy fogja ő ezt a várakozást kielégíteni? Még ha biztosítva volna is róla, hogy mindenből a legjobbat adhatja, nagy kérdés az is, kell a közönségnek a legjobb! «De hát» fűzte tovább töprengéseit Arany, «ki biztosít engem róla, hogy csak tűrhető jót is nyújthatok». Magát törött beteg embernek tartja és a régibb írók keveset írnak. Ilyen körülmények közt nevelni kellene az írókat: «Igen, de addig . . . tünődött Arany — addig lapostúl meghalhatok!»

«Azonban csak tervezgessünk barátaimmal», így folytatta Arany töprengéseit, «a lapra igazán nagy szükség volna, de ha nincs mód megteremtésében, én is megnyugszom és békén viselem a jármot tovább. Ez is nyereség lesz helyzetemben».

Csengery elszorúlt szívvel látta Arany tünődéseit. Látta, hogy ily szertelen lelkiismeretességgel kín lapszerkesztőnek lenni. Mikor ezt meg is mondta Aranynak, csak Arany sötét gondolatának malmára hajtotta a vizet. Tompa is szinte megijedt, mikor hírét vette annak, a mi készűl. «Kínlódjál Kőrösön, kínlódjál akárhol, csak Pestre ne menj! Te sokkal jellemesebb, talentumosabb ember vagy, minthogy Pesten boldog lehetnél!» Arany tépelődéseit csak növelte ez a szinte kényszerítő tanács, különösen az hatott rá, hogy Pesten lenne csak igazán beteg. A magában évődő lélek természete szerint zugolyában egyre növekvő keserűséggel fonogatta tépelődéseinek sötét szövetét. Ez időben kapta meg akadémiai tagságáról szóló okiratát, Petőfi egyik versére gondolva «*obsit*»-nak gondolta, olyan emberhez méltóan, a kinek az *ideje lejárt* s most nagy irást kap, a mit paplannak használhat. «Nekem is csak paplan kell — mondja lemondással — vagy terítő!»

Erdélyi János.

Szerencsére barátja Csengery nem látta ilyen sötét színben a világot s a tervet Arany kivánsága szerint éppenséggel nem ejtették el. Tudták, hogy a magába vonuló ember töprengéseit a személyes érintkezés, a társaság biztató ereje legalább meggyöngíti. Valami «biztos» kenyeret is óhajtott

Aranynak, a mivel töprengéseit elhallgattassa. Ilyen lett volna az akkor feléledni készülő Kisfaludy-társaság igazgatósága, a mit Csengery buzgólkodása következtében Aranynak szántak. Az igazgatóságban is ugyan több volt az erkölcsi dísz, mint anyagi biztosíték, Arany mégis kapott rajta, de a maga töprengő módján. *Kedve* lett volna, de vajjon lesz-e hozzá elég munkabíró *ereje?* Így megvolna az *ok*, a miért Pestre költözzék, sőt némi díszszel is történnék úgy a felköltözés, még akkor is, ha ez az állás nem volna díjazással összekötve, természetesen a lapszerkesztést sem hagyta ki a számításból. Érezte, hogy a kőrösi állapot már tűrhetetlenné vált rá nézve, szabadulni akart volna onnan minden áron. Talán föl-elevenednék pesti barátai közt, mint a holt szén eleven társai közt. «Talán nem veszne el ott végképen az életnek, az irodalomnak? Hogy töprengéseiben annyira is jutott, annak az a *kőrösi kiáltozás* volt leginkább az oka, a mely szájról-szájra járt a nemes városban, minek az a *«sok ingyenélő»*, térjünk vissza az egy-két tanáros rendszerhez!

Igaz — folytatá Arany töprengéseit — a kinek, ha annyi lelki ereje sincs, hogy a lapszerkesztést hasznos feltételek mellett elfogadja, ki visszariad az apró-cseprő hírlapírói kellemetlenkedéstől, annak nem lehet többé tanácsolni. De hát ha ez a lelki állapot megváltozna a változott helyzetben? Hiszen épen akkor teljes szenvedélylyel esett neki a félig elfeledt görög klasszikusoknak, ime jele, hogy még tudna valamit kitartóan dolgozni, ha az alkotó erő el is hagyta már éveken keresztül. Csak a lapengedély megvolna! Kérni kellett volna Benedek táborszernagytól, a ki akkoriban Kőrösön járt, akkor a kiadóval is lehetne olyan kötést tenni, hogy keze ne legyen teljesen lebilincselve. Oh, de azok a tizes esztendők! 1830-ban elhagyta a szülei hajlékot, a mi vándorszinészi bújdosásra vitte. 1840-ben családossá lett,

ennek se lett jó vége, mert 1850-ben majdnem földönfutó, akkor is azért, mert sorsán lendíteni akart a belügyminiszteri fogalmazósággal. És most 1860 van . . .

Mennyi töprengés, mennyi lelki kínlódás, a mely az év elejétől kezdve folytonosan tartott! A Széchenyi vers, a melynek írásával az Akadémia megbízta, 100 arany tisztelet-

Széchenyi a halottas ágyon.
(Himzett munka.)

díj mellett szintén tömérdek aggodalmat okozott neki. Már képtelennek tartotta magát arra, hogy valamire való verset írjon . . . Végre Csengery segített, még pedig hamarosan mind a két baján. «Ne légy oly szigorú bírája magadnak!» írja neki s végül közbenjárására, a minek különben senki se mondott ellen, augusztus elsején egyhangúlag megválasztották a Kisfaludy-társaság igazgatójának 800 frt fizetéssel,

megvolt hát az alap, a mire családja jövője érdekében számíthatott.

Végre valahára annyi töprengő vajudás után Pestre került. Szándékosan időztem lelki állapota rajzolásánál, mert semmi sem jellemzőbb ennél Arany töprengő, aggódó lelkiismeretességére, a mi egész életén át kisebb-nagyobb dolgokban elkisérte, végre is élete alkonyán búskomorságba hajtotta.

Pesten volt hát Arany, a *Pipa* utczában lakott, elég kényelmes lakásban, de verekedő szomszédok közt, a kik Aranyt betűszedőnek nézték. Arany nem bánta, mert a házmesterétől nyert tudósítás alapján adóját is a szerint mérték ki. A lap czíme «*Szépirodalmi Figyelő*» lett, főczélja pedig az irodalmat nemesíteni, részint elméleti czikkelyeivel, részint válogatott verses és prózai dolgozataival. A szerkesztésért és az írói tiszteletdíjakra Arany évenként 3000 frtot kapott, a miből körülbelül 1200 frt maradt meg Aranynak. Heckenast azonban fentartotta magának a jogot, hogy ha az előfizetők száma a 700-at meg nem üti, a lapot egy év mulva felmondhatja. Ha 700-on felül lesz az előfizető, minden éves előfizető után Arany öt forintot kapott volna a kiadótól. De Reményi, Deák, Csengery vállvetett buzdításai ellenére sem lehetett többet összehozni 400 előfizetőnél.

A Kisfaludy-társasággal sem ment különben. Ott 800 frt «*biztos*» jövedelme lett volna és minden ezer pártoló után 400 frt évenként. De a Kisfaludy-társaságnak 113 pártfogója akadt széles Magyarországon, nagyon kicsi volt tehát a kilátás, hogy sok ezerre menjen föl a pártfogók száma. A 800 frt biztos fizetéssel is úgy volt, hogy pironság nélkül alig tudta felvenni azt a fizetést, mert a társulat tőkéjét támadta meg vele, vagy egyáltalában fel se vette.

Képzelhetni Arany kétségbeesését, barátai alig győzték

vigasztalni azzal, hogy minden kezdet nehéz, családja alig győzte megnyugtatni a csüggedt lelkét. Valamennyire csak az békítette meg sorsával, hogy belátta: ily állapotban úgy se taníthatott volna, mert fejzúgása egyre tartott s kezdett nagyot hallani, a mi valóságos kínná tette neki a társaságban

Csengery Antal.

való megjelenést. A mint az évek múltak, e baja is súlyosbodott. Különben is magába vonuló természet volt, de e baja miatt aztán nem sokára végképen visszavonúlt a társaságtól.

Pesten *Csengery* Antal volt legbizalmasabb embere, barátja. Nem tudom, milyen nagy író Csengery, de bizonyósan nagy jellem volt ez a tetőtől talpig komoly ember, komoly politikus, a milyen kevés akad, különösen az államférfiak

között. Önzetlenűl ragaszkodott Aranyhoz, benne nemcsak a költőt, de az embert is nagyra becsülte. Ez a közpályán oly nagy szerepet játszó férfiú nagyon megbecsülte a szépirodalmat, nemcsak értelmének meggyőződésével hirdette a költészet nagy befolyását a társadalomra, hanem szive-lelke fogékonyságával vele és benne élt. Nemcsak a külföldi szépirodalmat, hanem a magyar költészetet is alaposan ismerte s a költőkhöz mély rokonszenvvel vonzódott. Arany költeményeit meg különösen szerette. Nemcsak teljes lélekkel tudta élvezni, úgy komoly, mint humoros költeményeit, de előadásával is kitünő tolmácsolójok volt. Hangja se erős, se terjedelmes nem volt ugyan, de kellemes kiejtésével, árnyékoló tehetségével még balladáit is nagy hatással tudta előadni, mintha a beszélő alakok megelevenedtek volna előadása folyamán. Az ilyen előadás nagyon alkalmas volt arra, hogy Arany költeményeinek rejtett szépségeit feltárják azok előtt, a kik felületesen olvasták a költeményt, vagy nem is ismerték. Bizonyos kevélységgel emlegette maga Csengery is, hogy sok jeles ember figyelmét így Arany költeményeire irányozta. De nem ez a legnagyobb érdeme Arany Jánossal szemben. Igazi nemes barát volt, a ki Aranynak lelke mélyéig látott s a szerint iparkodott Arany töprengéseit eloszlatni, méla bújától, kétségbe-

Salamon Ferencz.

eséséből kiragadni. Derék feleségével gondoskodott Arany kellemes szórakozásáról, sokszor együtt kirándultak a zöldbe, Juliska leányát is szivesen látták, úgy hogy ez naponként és hosszasan időzött nálok; Aranyék is olykor-olykor, szóval a két család egybeforrt. Arany elcsodálkozva vette észre, hogy Kőrösön kilencz évig sem szórakozott anynyit, mint Pesten egy év alatt. «Pedig nem szükséges pazarolni!» veti utána a takarékos Arany. Ezen a szórakozáson kívül Kemény szerkesztőségében a «Pesti Napló»-nál, a hova esti sétája alkalmával mindig ellátogatott, szintén talált kellemetes időtöltést. Így lassan-lassan minden szerkesztőségi bajai, lapjának bizonytalan jövője mellett is nem gyötörte az a gyakori, kínos levertség, csüggedés, a melynek Kőrösön sokszor martalékja volt. Az első évben verset azonban nagyon ritkán írt, a kézirathiánynyal örökösen küzködnie kellett, majd főczikket, majd kritikát kellett írnia, majd novellát fordítania, a kéziratjavítás, a melyet itt is rettentő pontossággal végzett, akár az iskolai penzumok javítását Kőrösön, majd minden idejét

Gyulai Pál.

elrabolta. Szerkesztőségének második évében azonban már annyira tudott menni, hogy tavasztól kezdve Buda halálán dolgozott és 1863-dik év tavaszán el is készült vele. Belejött abba is, hogy két-három napot bibelődjön a szerkesztés bajaival, azután áldozhatott múzsájának. Kőrösön ilyen nagy munkával nem tudott révpartra vergődni s a mibe belé is kezdett, mint például «Az utolsó magyar»-ba, a min először annyi szeretettel dolgozott, sok vergődés után végre abba is kellett hagynia. Ez az örvendetes változás Isten segedelme után Csengery Antal önzetlen barátságának nemes gyümölcse volt.

Pedig mennyi vesződsége volt a lappal! Erdélyi nem dolgozott belé, Greguss sem. Gyulai Pált, a szenvedélyes kritikust az Erdélyi Muzeum-egyesület foglalta le. Csak Szász Károly tartott ki mellette hűségesen, a ki a milyen könnyen ontotta a verseket, épen olyan mozgékonysággal írt főczikkelyt, kritikát. Megbecsülhetetlen szorgalommal segített Aranynak a szerkesztés munkájában. Később Salamon Ferencz is rendesebb munkatársa lett a kritikai résznek. Gyulai Pál csak később sodródott a «*Szépirodalmi Figyelő*» árjába, mikor Szász Károly lekritizálta a kritikáról írt czikkelyét. Gyulai egyébképen se tudott, valószinűleg ma se tudna írni bizonyos felindulás, szenvedély nélkül. Vagy elragadja valamelyik műnek jelessége, vagy megütődik rajta, hogy valamely munkát érdemén felül dicsérgetnek, vagy ledorongolják érdemén alúl, az ilyen felhevülés adja kezébe a tollat. A lelkesedés, vagy felindulás teszi a stilusát olyan, szinte drámailag lüktetővé, változatossá. Azt az alkalmat egyébképen, hogy ellene Szász Károly czikket írt, arra is felhasználta, hogy Arany lapját is erősen megbirálja, ha nem is a nyilvánosság előtt, de legalább Aranyhoz írt levelében, megtanítván őt arra, hogy kritikai lapot háromféleképen lehet szerkeszteni. Elő-

ször úgy, hogy a szerkesztő csak olyan czikkelyt ad ki, a mi nézeteivel megegyezik. De rögtön elismeri, hogy ez a mód kivihetetlen, mert néhány ugyanegy szellemtől lelkesített dolgozótársat tételez föl. A második mód, mikor a szerkesztő nagyjában hű marad bizonyos irányhoz, de többet vagy kevesebbet nyilt kérdésnek hagy. A harmadik pedig, mikor a szerkesztő kiad ugyan mindent, a mi figyelemreméltó, de a hol nézetei eltérnek, jegyzetekkel kiséri a czikkelyt. Gyulai úgy látta, hogy Arany ezt a két módot akarja követni, de itélete szerint nem jár el következetesen, mert se a Szász Károly, se az ő czikkelyét meg nem csillagozta. Máskor is olyan dolgot olvasott a lapban, a miről nem teszi fel, hogy Arany nézete volna. Ha Arany ily hibákat követ el, Gyulai kétségbeesik, mert nem tudja, ki adja vissza azt a hitet, hogy egyáltalán lehetséges-e a következetes és a kitartó kritika? Mindezt Gyulai Szász Károly polemiája után fedezte fel szegény Aranynak, még pedig olyan időben, mikor várva-várt tőle novellát, hanem természetesen Gyulainak fontosabb dolga volt most: egy rakás kritikust kellett felhánynia a polemia miatt. Gyulai aztán kétfelé és tüzesen polemizált vele is négyszemközt, a nyilvánosság előtt Szász Károlylyal, míg Arany azzal nem ütötte helyre a dolgot, hogy neki felében szépirodalmi lapja van, tehát kiméletlen keménységgel nem szólhat arról, a kitől verset, czikkelyt vár esetleg már a jövő számban. Arany azonban nemcsak ezért, de természetéből kifolyólag is irtózott a kiméletlen vitatkozástól. Sohasem titkolta az igazságot, nem áldozta fel meggyőződését, de olyan szeliden iparkodott szólani, a mint csak lehetséges volt. Arany személyisége ez elv keresztülvitelére igen is alkalmatos volt, modora enyhe, de határozott, a közönség izlését minden vaskalaposság nélkül nevelte, a költők, írók érzelemvilágába nagyon hamar beletalálta

magát, így tapintatos és igazságos is tudott lenni. Igazi nemes bíró volt.

Lágy, érzékeny kedélye mellett is ettől az iránytól magát eltéríttetni nem engedte. A szemrehányás egyik-másik érzékenykedő írótól, nagyon is leverte ugyan túlságosan aggodalmaskodó, fínom lelkületét, és sokszor keservesen felsóhajtott: «Bizalmatlanság, utóbb gyűlölség kisért pályámon, pedig jó szándék vezérel», de azért a megjelölt úton haladt kitartóan, de hosszú leveleiben sohase mulasztotta el mentegetődzni egyik-másik tüzesebb, felhevült írótársa előtt. Az ily leveleiben elő-előtörő fájdalommal, de mindig engesztelőleg ír, úgy hogy mindenkit lefegyverzett, de az ő érzékeny lelkében ott maradt a tövis, ezt azonban másnak nem mutogatta. Ilyen apróbb bajai voltak még Szász Károlylyal, Tompával is, de velök hamarosan kiegyenlítette a dolgot, Szemere Miklós azonban már erősen és tartósan haragudott rá, mert Brassai Sámuel ellen írott czikkelyéből néhány erősebb kitételt törülni óhajtott volna. Szemere aztán röpiratban adta ki munkáját, Aranyra dohogott, de csak egy félesztendeig.

Ily vesződségek közt vitte a szerkesztést 1862-dik év végéig, mikor az előfizetők csekély száma miatt fel kellett vele hagynia. De már 1863-dik év elején új lapot indított meg «*Koszorú*» czímmel, a hol irodalmi mozgalmaink szemmel tartása mellett a nagyobb közönségnek, a nőknek is változatos, érdekes és értékes olvasmányt iparkodott nyújtani. Kezdetben elég szép számú előfizető gyűlt össze, de évrőlévre fogytak, 1865-ik év junius havában Aranynak ez a vállalata is, a mi a saját kiadásában jelent meg, a részvétlenség miatt szűnt meg. Tehát Arany is hiába próbálkozott nemesebb irányú, kétféle lappal is, bár lapja üdvös, mély és tartós hatását, különösen az izlés finomodására tagadnunk nem lehet.

Arany tevékenyebb munkálkodása a próza terén, a szerkesztés éveire esik. Toldi idejéből egynehány prózában írt novella szárnypróbálgatásnál nem egyéb. Mikor az Akadémia tagjává választották, tudományos munkával kellett beköszöntenie és székét elfoglalnia. Ez alkalom szülte Bánkbánjáról írt remek elemző tanulmányát, de rögtön abba is hagyta jellemző, baráti jó indulatával, mikor megtudta, hogy Gyulai Pál is hasonló czélból e nagy költővel foglalkozik. Arany ezután Tasso és Zrinyi összehasonlítását vette tollára ezzel foglalta el székét az Akadémiában. Mind a két tanulmánya töredék maradt s kényszerítő külső körülményeknek köszönhette születését. Ilyen alkalom iratta meg vele a «*Magyar versidomról*» szóló alapvető értekezését. Aranynak az iskolában a magyar verset magyaráznia kellett s bár gyakorlatból ösztönszerüleg akárhány költő írt magyar verseket, de törvényeiről Arany előtt se tudósnak, se poétának halvány fogalma sem volt. Arany alapította meg örök időkre, hogy a magyar vers a mondatbeli értelmi hangsúly szerint tagolódik, a mit erről még utána sok szóval írtak, az csak kiforgatása, eltorzítása annak, mit Arany világos egyszerűséggel megmagyarázott. Ez adja meg Arany ez értekezésének nagy becsét és történeti jelentőségét. Míg másik két értekezése irodalmunk két elfeledett jelesének mutatja ki megérdemlett,

Brassai Sámuel.

méltó helyét, oly részletes, pontos, számító elemzéssel, a mely igazán bámulatra méltó.

Arany későbbi prózai dolgozatai is a külső, kényszerítő körülmények közt születtek meg. Birálatait, fejtegető cikkelyeit is alig írja meg, ha erre a «*Figyelő*», «*Koszorú*» szerkesztése egyenesen rá nem kényszeríti. Prózát Arany nem szivesen írt. Fa-izűnek mondja prózáját tréfás komolysággal. Prózájának jellemző tulajdonsága a nyugodtság, a mely nagy világossággal fejtegeti, magyarázza meg a tárgyat, a mit fölvesz, de épen úgy kerüli józan eszével az elvont bölcseleti fejtegetéseket, valamint a szenvedély hevét. A tréfa, gúny legfeljebb olyan előadásában, mint mikor az ajkon egy-egy röppenő mosoly tűnik fel, hogy újra szinte rideg komolysággal mérlegelje a tényeket. Így aztán Arany prózája sokszor egyhangú, vontatott, feszesen terjengős, egy kis mozgékonyság, elevenség, erő, változatosság csak hasznára vált volna. De ez a próza magyaros s bár az általános esztetikai eszmékkel egyáltalán nem foglalkozik, de annál erősebb az alkalmazott esztetikában. Finom érzéke, költői fogékonysága a legkülönbözőbb költői szépséget is méltányolni, átérezni tudja. Innen van, hogy az epikus Arany nemcsak az epikus Zrinyi előkelő tehetségét tudja méltatni, de a leghomályosabb magyar remekművet «*Bánk bánt*» is úgy megmagyarázza, úgy vezeti olvasóját, mintha homályos szobából az Isten szabad ege alá vinné, a hol ragyogó világosság ömlik el, a hol minden tárgynak színe, alakja, körrajzai teljesen feltünnek s megláthatók.

Ez a világos magyarázat, az elfogultságnak teljes hiányossága, a költői művek különböző szépségei iránt való sokoldalú fogékonyság jellemzi őt, mint kritikust is, a mihez még egy megbecsülhetetlen tulajdonság járult, az, hogy nemcsak az egyes költeményeket, szépségeit, hiányait meg tudta ma-

gyarázni, ki tudta mutatni, de elevenen érezni és ki is tudta mutatni a különböző költői műfajok közt való különbséget, a mely szerint módosul a hangszín, előadás, szerkezet. Így akarta előmozdítani akkori egy szövetű költészetünk fejlődését, a mely minden tárgyat, merő Petőfi utánzásból, dalos

Vojtina

Ars poétikája.

Tele vagyok, dallal vagyok tele, —
Nem, mint virággal a rét kebele,
Nem mint sugárral, csillaggal az ég:
De tartalmával a „poshadt fazék";*)
Vagy mint csatorna, föld alatti árok,
A melybe nem csupán harmat szivárog —
Tele vagyok. Nincs tűrni mód tovább:
Feszít a kóranyag, a zagyva láp.

Olvastam egy pár száz kötetre ment
Regény-, beszély-, poéma-speciment:
Kis' meg ne rontson aztán ennyi zöld!' s
Ne rágjon ennyi éretlen gyümölcs!
Melyből világok lesznek, a chaosz —
Bennem hasonló zűr támadt ahoz,
[illegible] tarkán „mint a beteg álma":
Lássuk, ha e zűrből valami válna.

Arany János kézírása.

formában dolgozott fel. Így látta meg az egyes művekből, érzésekből az egész embert, a ki szinte megelevenedett tolla alatt. E nemű dolgozatai közűl minden esetre legjelesebbek *Gvadányiról* és *Orczy Lőrinczről* írt irodalmi arczképei, a hol ebbeli tehetsége legfényesebben tündöklik.

Prózai dolgozatai azért is nagy becsüek, mert ebből lát-

juk, mennyire öntudatos költő volt. Azokat az elveket fejtegette, a melyeket mint költő a gyakorlatban oly szerencsésen követett, példát adván műveiben a szerkezet, a hang, az előadás különféleségére. Hogy annyira élvezni tudta a legelütőbb költői tulajdonságú műveket, hogy úgy bele tudta magát élni a legkülönbözőbb kedélyvilágú költők érzelmeibe, ez magyarázza meg, hogy a műfordítás terén is jeles dolgokat adott. Bizonyos, hogy a lyrai könnyűség visszaadása nem ment neki, ez a tulajdonság teljesen hiányzott költői tehetségéből. Azért a könnyed, szinte leheletszerü lyrai részek nem sikerülnek «*A szentiván-éji álom*» fordításában, de már a drámai erőteljességnek méltó hangot tudott adni. A shakespeari darabok között mindenesetre a «*Hamlet*» fordítást remeknek mondhatjuk. Ennél szebb és hívebb fordítást bajosan mutat fel a világirodalom. Bizonyosan a tépelődő Hamletet azért fordította annyi szeretettel, mert az ő lelkében is ilyen érzések háborogtak. Aristophanes-fordításai szintén mesteri művek. Csodálatos, hogy Arany nagy nyelvművészete e fordításokban tündöklik legfényesebben. A népies, tréfás kifejezések megmérhetetlen sokasága rajzik bennök. Író, költő, nyelvész az idők végéig meríteni fognak e fordításból, a mely a magyar nyelv kimeríthetetlen kincsesbányája. Maga azonban a fordítás egyenetlen. Néhol annyira átdolgozta Arany, hogy eredeti magyar munkának látszik, másutt meghagyta az eredeti görög köntösben, ez, a mi fő-fő baj, egy és ugyanazon vígjátékban is előfordúl és meglehetősen zavarja az olvasót élvezetében, mert kizökkenti elhivő, képzelő elmélyedéséből.

Belesodródott hát Arany a külső körülmények hatása alatt a kritikai őrködésbe, a próza művelésébe és a szerkesztés gyönyörűségeibe. Akarata, kedve ellen írt prózát, mint maga bevallja, a «*Figyelő*» első évfolyama száz ívnél

szaporább kéziratát ette meg. A «*Koszorú*»-val se volt különben. Ezen is párját ritkító lelkiismeretességgel dolgozott, alig volt olyan kézirata, a mit háromszor keresztül ne olvasott volna, ki ne javítgatott volna. Ez az érzékeny, lelkiismeretes kötelességtudás költői munkálkodásának rovására ment; derék, fő munkái közül azért maradt annyi töredéknek, mert ő különben se tudott zaklatott körülmények között belső belemélyedés nélkül dolgozni, ha egyszer kizavarták a hangulatból, sokszor évek kellettek hozzá, míg újra kedvet, ösztönt nyert folytatására, vagy kedve sohase tért többé vissza.

Hát még a szerkesztéssel járó tövisek, a melyeket Arany túlságos érzékenységénél fogva ott fogadott be, a hol legjobban fáj. Bizony most már Arany fertőnek látta az irodalmi életet is. Hogy Arany a szerkesztéssel részt kivánt az irodalmi kenyérből, kikezdték azok, a kik kenyerére vágytak, vagy azt gondolták, hogy nekik több jutna, ha Arany nem állna útjokban. Kőrösi tanár korában okvetlenül ő volt a legjobb ember, legnagyobb író. Mióta Pesten lakott, vaskalapos ember lett, ellensége, elnyomója a fiatalságnak, rossz szerkesztő, fekete vérű, embergyűlölő. Mind e beszédnek volt annyi alapja, hogy Arany napról-napra komolyabb lett viselkedésében, beszédében, az élet csendesen leőrte róla a vidámságot, a mely azelőtt néha-néha meglátogatta, ritka vendégképen. Mint szerkesztő is komoly kötelességtudással az értékesebb műveket válogatta össze; a közönség léha hajlamainak, izlésének, a divatnak sohase szolgált, így lapja nagy elterjedtségnek sohase örvendett. 1864-ben julius derekán több mint 2000 forintot fizetett rá lapjára. A csorba az év végeig úgy, a hogy kiköszörülődött ugyan, de a «*Koszorú*» már nagyon ingatag alapnak mutatkozott arra, hogy Aranyék szerény költségeit a fővárosban fedezze. E töprengések közt Arany régi vágyát akarta megvalósítani, Szalon-

tán akart letelepedni, mert összeszedve kis tőkéit némi adóssággal 200 holdas birtokot vásárolt ott. Annyival is inkább csüngött ezen a terven, mert leánya Juliska, a múlt év augusztusában, különösen a szülék kivánságára, Szalontára ment férjhez az odavaló paphoz Széll Kálmánhoz, fia László is oda készült a körülmények szerint, vagy hivatalnoknak, vagy ügyvédnek. Ez a hír, bár Arany Pesten senkinek se szólott róla, kiszivárgott. Abból következtették, hogy Arany Szalontára költözik, mert megtudták, hogy ott földbirtokot vett. Terjesztették is, különösen azok a lapok, a kik ebből a visszavonulásból hasznot vártak a magok részére. Aranyon nem is múlt volna a dolog, iparkodott volna szabadulni a pesti zűrzavarból, a melynek kenyéririgysége, szerkesztői temérdek munkája sehogy se kedveltették meg vele az állapotot, de az adóssággal terhelt birtok nem biztosította családja megélhetését, így a pesti járomban kellett maradnia. Hiába czáfolták meg a hírt, úgy se nagyszámú előfizetői kezdtek csendesen elmaradozni. 1864-dik év végén még voltak vagy 700-an, de a következő év első felére alig a fele gyűlt össze. Látni való volt, hogy a lappal nem sokáig viszi. E körülmények közt érte az Akademia bizalma, a mely 1865-dik év január 26-án a titkári székbe ültette. Aranynak el kellett fogadnia ezt az állást, és junius 5-dike körül, vagy száz egész éves előfizetőjének sajátkezü levélkéje kiséretében visszaküldte a félévre előre megfizetett összeget.

Orczy Lőrincz báró.
(Egykoru miniaturkép.)

Így végződött Arany szerkesztői pályája. A Kisfaludy-társaság igazgatósága se ment különben. Fáradság, vesződés, a mely Aranyt a költői munkálkodástól elriasztotta, volt

ezzel is elég. Arany ebbeli munkáját is nagy lelkiismeretességgel végezte. Még kőrösi tartózkodása idején lekérte az összes jegyzőkönyveket, hogy a társaság ügyvitelével meg-

ismerkedjék. A társaság pártolóinak évenként hatvan ívnyi terjedelmű szépirodalmi munkát adott különböző szerzőktől. A művek sajtó alá rendezése, igazítása Arany terhe volt. De

Arany páratlan lelkiismeretességgel többet végzett, mint a mennyi kötelessége lett volna. A kiadandó művek stylaris javításába is belement, erre részint az a féltékeny gond vitte, hogy a mit a társaság kiad, az lehetőleg tökéletes legyen, részint egyik-másik író iránt való szeretete s művök iránt való nagyrabecsülés, mint például Madách Imre «*Ember tragédiája* iránt, a mely munkát ő iktatott irodalmunk mesterművei közé. De ilyenkor is számított az írói érzékenységre, javításait soha se mulasztotta el szerzőikkel közölni. Az ily levelezések, tárgyalások mennyi tenger idejét foglalták le! Minden munkát háromszor nézett át; Madách remekjét ötször át és átjavította, szomorúsággal látta, hogy bár egyes helyei olyan erővel vannak írva, a minél különbül Shakspere se cselekedte volna meg, különösen lyrai részei nem elég zengők, másutt is a nagyszerü gondolatok igen fakó köntösben jelennek meg. Mikor Kazinczy Gábor molierei fordításait a «*Fösvényt*», «*Tartuffeöt*», «*Daudin György*»-öt végignézte, javította, maga Kazinczy így kiáltott fel: «Én inkább gályarab volnék!« De azért ő is, más is jó néven vette ezt a baráti segítséget.

Igazi öröme is volt azonban igazgatóságának, ezt pedig az «*Ember tragédiája*» okozta, a mihez hozzájárult Madách Imre ragaszkodó, nemes barátsága. Madách azzal a szándékkal hagyta nála a kéziratot, hogyha nem nyeri meg Arany tetszését, el fogja égetni. Arany mindjárt látta, hogy a maga lábán járó tehetség, kinek munkája hatalmas gondolatokkal teljes, mint compositio is nagyszerű. Mily igazi nagy öröme volt, mikor a Kisfaludy-társaságban a tragédia négy első jelenetét felolvasta, s a legjelesebb írók, mint Csengery, Eötvös nagy elragadtatással nyilatkoztak róla. Arany erősen agaszkodott a komoly puritán gondolkodású emberhez, a :it

a sors annyira elgázolt. Barátságuk forró, de rövid volt, mint az álom. Madách korán sírba dőlt.

Ilyen sajgó sebbel, csalódások közt lépett a titkári székbe bizalmatlanúl, aggódással telve a jövő és munkái befejezhetése iránt egyre fogyó reménységgel. Fülébe csengett Tompa szava: «Félek, hogy megkezdett munkáidból töredékek maradnak». A «*maga szegénye*» nem lehetett még, haladt tehát nehéz útján, napról-napra elborulóbb kedélylyel, de lankadatlan kötelességérzettel.

XV. BUDA HALÁLA.

Isten veled, jobb részem arany álma!
Oly messze a czél, oly magas a pálma!
Rég törve lelkem, és a test beteg.

(Keletkezésének körülményei. Az első töredékek. A költemény forrásai. Eposzi nyelve. Szerkezete. Jellemek.)

Szerkesztői bajok, a jövő bizonytalanságának rémképei, fárasztó napi munka, csüggedés, önbizalmatlanság ezernyi gátjai közül nagy bajjal utat törve magának, hömpölygött elő az a hatalmas költemény, a mely e fejezet czíméül szolgál. Nehezen, sok tünődés után fogott hozzá a költő, de mikor hozzáfogott 1862-ben, a mikor, mint maga írja, egy napja se volt biztosítva, aggodalmai csendesen elaludtak. Az új viszonyok közt sötét lemondása, bús komorsága engedett sivárságából, nem aggódott annyit, mint Kőrösön, még fej-fülzúgásának nyavalyája se bénította meg, megszokta már s nagy örömmel látta, hogy versei napról-napra sokasodnak, négy-öt stropha is megterem egy huszonnégy óra alatt. Hát még mikor több lett 400 versszaknál, öröme, nála szinte szokatlanúl, kitör. Legnagyobb titokban, magánosságban, magának szeretett dolgozni mindig; a kiváncsi tudakozódás csak zavarta, ha más zaklatta volna kérdéseivel készülő munkája dolgában, elvesztette volna lelkesedését, kedvét. Az ő készülő munkái olyanok voltak, mint serdülő rügyek, a ııit a kiváncsiság, a zaklatás dere elfagyasztott volna. És im ıı ıst nagy örömmel maga hirdeti, igaz egyik legbizalmasabb a-

rátjának Tompának, hogy nagy munkán dolgozik, előre halad, öröme határtalan, hiszen Kőrösön ilyen eredménynyel semmibe se tudott beléfogni. Tárgya még Tompa előtt is *titok*, világért se árulja el a költő, de öröme nagy és ha más előtt nem is, Tompa előtt immár nem ismeretlen. Mikor készen van vele, akkor is megjelenti törzsökös barátjának, remélve, ha a «*három fogás*» közül az egyik elkészült az 1863-dik év tavaszán, a trilogiának két utolsó része se maradhat el. És ime a virágok lekókadtak, az élet dere megcsapta őket, a czél olyan messze volt tört lelkének, beteg testének, hogy úgy búcsúzott el tőle, mint sohasem teljesülő arany álomtól. A három közül az egyik «fogás» megmaradt végkép egy fogásnak.

Mennyi törődéssel, gonddal kutatta az eret, meg-megkezdve a bánya művelését. A gondolat már 1847-ben megvillan agyában. Petőfit, Szilágyit egyformán vallatja: Nem volna chimæra a népies epopeia? Mi volna az, ha az ember ilyet írna? Kérdi mintegy meghökkenve. Egy emberöltő telt el s ő mindig foglalkozott ezzel a gondolattal. Homer eposait tej-, mézzel folyó népi költeményeknek ismeri el, Petőfi intése is hatással van rá, a ki a fejedelmek korát látja olyannak, a hol a magyart még szabadnak lehet rajzolni. Szilágyi a «*Nibelung*»*-éneket* küldi el neki s e megrázó tragœdiának olvasása csak megerősíti abban a gondolatban, hogy ilyet ő is merhet. A munkához azonban csak 1852-ben fog. Első töredékei ez időből valók. Ebben az első dolgozatban is egy mély eszme fogant meg benne, a mely a magyar költő kidolgozására a legméltóbb is, a mely a magyarság történetében veres fonálként húzódik végig, a mely egyesek s a nemzet annyi tragœdiájának szülőoka volt: *az idegen befolyás ellen való* ez az erős elkeseredett küzdelem, a minek legjobbjaink éltek s a mely küzdelem megrajzolásából

fakadt, egyetlen igazi, remek tragœdiánk: Katona Bánk Bánja.

A nibelungi compositión fellelkesedve, ilyen nagy igazi tragœdiát tervezett már első dolgozatában. Szász Detre és Krimhild: idegen erők mozgatói. Attila kedves fiát Csabát óhajtja utódjának, a ki a hún birodalmat újra talpraállítja, a ki hún anyától Rékától született. Érte mellőzi a szőke Krimhild fiát Aladárt. A szőke germán asszony szivét fenekéig felforgatja az elkeseredés. Fel tudja ezt használni a ravasz Detre, annál inkább, mert Attila új menyegzőre készül Mikolt-tal, biztatja Krimhildet a leigázott népek segítségével, a mely:

Most a hivet játssza, de ha kell a résen
Én tudom, első lesz a kenyértörésen.

Krimhildnek is könnyű lesz àzzal a késsel, a melylyel Detrét és Hagent kivégezte, könnyű lesz nagyon Attilát

Ölelned, elölnöd, mit mondok? Valóban
Kevés a külömbség ebben a két szóban.

Ez a kegyetlen orgyilkosság, a mely a világ urát tehetetlenné tette, csak rémes előjáték lett volna a hún nemzet bukásának tragœdiájához, a melynek további részei lettek volna: Aladár és Csaba viszálya, a gótok álnok pártütése, a Krimhild-ütközet, hol a húnok tönkre mennek, a halottak harcza, mikor Csaba füvével életre keltik a holt hún hősöket és visszaindúlnak az ősi hazába, de kilátással a régi jóslat teljesedésére, a mely a magyarok bejövetelével valósulni fog.

Hát ez a compositio mása, persze magyar mása lett volna a Nibelungen éneknek, a mennyire tudniillik a megmaradt töredékekből itélni lehet róla. Ott is két tragœdia fonódik össze páratlan művészettel. Az első Siegfrid megölése, a

második Krimhild boszújának csapásai alatt a burgundi hősök pusztulása. Arany költeményének első része Attila tragœdiája, második része pedig a hún nemzet bukása lett volna, de azzal a biztató reménységgel, hogy hatalmok megújúl a bejövő magyarokkal. Hiába való dolog kutatni, hogy Arany fokról-fokra tudta volna-e a tragikum megdöbbentő erejét úgy fejleszteni, hogy az valósággal szoros egészet képezzen s a megrázó kikerülhetetlen, gyászos véget is előkészítse, mert utóvégre csekély töredékkel van dolgunk. Azonban Etele nagy alakja csak lebegni látszik a véres harczban, mint alkonyatkor a véres nap, a mely hirtelen lebukik. Attila bukása nincs kellőleg megokolva, de kifejlesztve sincs. Attiláról Walemir és Detre gót királyok beszélgetéséből tudunk meg egyet-mást, az események ereje nem szemünk előtt készíti elő ellenállhatatlan erővel a bukást. A mit pedig a beszélgetésbe nem szőhetett a költő, azt krónikaszerűleg elmondja saját személyében az olvasónak. Ez hát semmiképen se szerencsés módja e nagy esemény előadásának. Attila helytelenül csak epizódszerű alak lett volna az első részben, hogy Csaba emelkedjék ki mellette a ködből, a mibe ez az alak mondáink szerint is be van burkolva. Attila sorsa epizódnak terjengő lett volna, Csaba történetéről a hiányos töredék még ennyi következtetést se enged. De bizonyos hogy a költő elkedvetlenedett, mert a compositiót nem látta elég erősnek s úgy gondolta: vak eret kerget! Több évig pihentette kedves tárgyát, míg még kőrösi csüggeteg éveiben 1855-ben újra belékezdett. E második töredékben már közeledik ahhoz a tervhez, a melyet legalább részben «*Buda Halálában*» megvalósít. Itt már eposza eseményeit, jellemeit úgy alakítja, hogy a tragikum folytonos fejlődésben legyen, a bűn és a bűnhödés folyamata is fel legyen tűntetve. E töredékben Csaba mellett Attilának is főhelyet biztosít az esemé-

nyek szövetében. Csaba regéjét ekkor már több részre osztja, Attila hatalmát úgy tünteti fel, a mely már keletkezésében a tragikai bukás csiráját hordja megában. Itt már Buda alakja is szerepel, épen vele való viszonyából fejleszti ki Attila tragikai bűnét, a melynek gyászos következése, bukása volt s bukásával népét a húnokat is magával rántotta. Csaba története most már csak befejezője lett volna a nagy epopeiának. De ez a szándék is csak tervezgetésnek maradt. Ha számot adunk a töredék tartalmáról, azonnal tisztában leszünk vele, miért hagyta abban a kidolgozást a költő. Az ének szerint Buda megosztotta hatalmát Attilával. Attila volt a támadó, Buda mellette szeliden világolt, mint a hold. Nagy egyetértésben élnek *kilencz évig*. Ekkor Buda álmot lát, még pedig Hunor és Magyar nőrablását. De ime Hunor és Magyar egyszerre Budává, Attilává változnak, kik összevesznek Duló király legszebb leányán. Az alvó Buda ijedten felserken és lelke gyanúval megtelik.

Azzal tehát most már tisztában volt Arany, hogy az első résznek Buda legyilkolásával kell végződnie, Detre is dolgozik már itt, mint cselszövő, de a visszavonás megokolása Aranyt nem elégíthette ki. Kilencz évi békés együttműködés után nincs megokolva, miért szállta meg Budát egyszerre a gyanakodás sötét ördöge. A tervvázlat is mutatja, hogy a szerkezet világos, átlátszó lett volna, de szinte egyenes vonalban merevül halad czélja felé, a mit Arany érez és egy alkalommal maga megró mint hibát Vas Gereben egyik regényében. Ha így dolgozza ki, hiányzott volna belőle az eposzi bőség, a mit a helyén alkalmazott epizódok gazdagítanak. Az előadás is kissé száraz, Arany érzi, hogy többre képes, mint a mennyit e töredékben adott, kedvetlenül abbahagyja az egészet. Kőrösi lélekölő éveiben többé nincs ereje újra megkezdeni a már kétszer megkisérlett munkát, de új

viszonyok közé kerülve Pesten, annál nagyobb lelki gyönyörűséggel lát megint hozzá.

De azért e töredékes munkák nem vesznek kárba, Arany hosszas tervezgetés, latolgatás után tisztán látja a mesét, az alakokat és kezd velök élni, mintha Attila kortársa lenne. Belemelegszik tervébe, a mi a sikernek egyik biztosítéka. A töredékekből sok vonást, helyzetet felhasznál, épen azt cselekedte velök, mint Illosvay versével, mikor Toldit írta. Krimhild a régi tervben Etele új feleségével Mikolttal kissé későcskén veszekszik, itt már megtalálja a maga vetélytársát a mű elején Buda feleségében, Gyöngyvérben. Az asszonyok összeveszése minden esetre szerencsésebb lelemény az álomnál. De nemcsak ez az összeveszés, de Detre cselszövése, besugásai drámai elevenséggel okolják meg a viszályt, a mi a két testvér között keletkezett. A régi tervben Detre Krimhild, Aladár felbőszítője, most ugyanezt Budával cselekszi. Hunor és Magyar mondája most nem mint zavaró álomkép, hanem mint gyönyörű epizód szövődik belé, a mely értesít a hún és magyar testvériségről s azonfelül előkészít a trilogia befejezésére, a mely biztos reménységet nyújt arra, hogy a húnok hatalma, birodalma feltámad testvérében: a magyarban!

Arany János 1860-ban.

De Arany más forrásokból is bőven vett sokszor egy-egy

szálat, a mit ő szőtt tovább, egy-egy épületkövet, a mit ő helyezett illő helyére. Fő forrásai természetesen a magyar krónikák voltak. Tőlök vette a mese lényegét, a főeseményt, hogy Attila megöli Budát. De mi ez magában véve, hisz a mondák száraz kivonatolója, a krónikás még azt se mondja meg, miért cselekedett így Attila. Corneille, franczia drámaíró a hatalmi vetélkedést veszi okul, Bessenyei szintén, utánok Arany is. A krónikában Attila osztja meg hatalmát Budával. Arany Budát teszi meg öregebb testvérnek, a ki Attilának juttat a hatalomból. Ezért a leleményért Aranyt egyes kritikusok meg is támadták, de ok nélkül, Attila tragikuma így mélyebb, bűnhödése igazságosabb. A magyar mondából való Budát Attila teljes ellentétének tette meg, ezzel lélektanilag biztosan okolja meg a köztök támadt halálos gyűlölködést. Priscus rhetor emlékirataiból is sokat merített Arany. Eseménynek valót, a mese szövésére ugyan keveset, de annál több olyan vonást, a mely művét elevenen színezi. Priscusból való az a vonás, hogy a görög követség eltévedvén a rengetegben, úgy tetszett nekik, hogy e barbár országban még a nap is nyugatról kél fel. Ezt a vonást felhasználja Arany a csodaszarvas regéjében, a mi szerinte a húnok, magyarok mesés őskorában történt volna. Priscusból veszi Attila palotájának rajzát, a mi nem erősségre, de ékességre van építve Priscus szerint is. De mily jellemzően mondja a költő:

Az erőnek szolgál kirepítő fészkül,
Nem a pulyaságnak biztos menedékül.

A fátyol alatt menő hún leányok elvonulása szintén Priscusból való, valamint a lakoma leírása. De itt Attila nagyságát, rendületlen komolyságát, a ki egyszerű, de tiszta ruhában járt, fapohárból, fatálból evett, míg emberei ezüst, arany tálakról ettek, aranyos, drágaköves ruhába öltözködtek, Priscus ki-

fejezőbben festette meg. Az a hely is jellemzőbb, költőibb a prózaíró Priscusnál, mikor leírja, mily hatással volt a húnokra a hősi ének, a mit a kobzos előadott. Nem állhatjuk meg, hogy ide ne írjuk az Aranyét, Priscusét is az összehasonlítás kedvéért:

Most is szomorú dalt vere Zángó kobzán;
Keve, Béla gyászát, Kadosát felhozván;
Sirt vele minden hős...

Ennyi a vers, mennyivel megkapóbb Priscus rajza: «A vendégek az énekesre függeszték szemöket: némelyek a költeményben gyönyörködtek, némelyek a csatákra visszaemlékezve, gondolatokba mélyedtek, mások, kiket a kor elgyengített s hevöket nyugalomra kárhoztatta, könnyekre fakadtak».

De kölcsönzött egyet-mást Arany a népbabonából, a meséből is. Ármány neve ugyan Vörösmarty-hagyaték, a ki Cornides tudós álmodozásai nyomán tette meg a magyarok gonosz szellemének, de a hogy Arany külsejét megrajzolja, az az utolsó vonásig a magyar népmesékből van véve. A mese és regevilágból valók a Hunor-magyar monda tündérei, a csodakard, a mely a földből kinő, szintén népmesei vonás, ilyen a világfája is. Magyar babona az aczél-tükör is, a melynek tulajdonképen semmi köze sincs az aczélhoz, de gyújtó karika-üveg, a melyen át a szerencsés hetedik gyerek a földben is meglátja a kincset. A babona így előzi meg a tudományt, hiszen ma nem babona már a Röntgen-sugár. De a mint magyar népmesei töredékeket vitt be Arany a hún világba, épen úgy a mai magyar népélet jellemző vonásaiból teremtette meg a húnok mindennapi életét. A gyermek háborusdit játszik, a mint az a had idején általános szokás az apróság között. Buda beszéde, a mivel megokolja, miért kivánja megosztani hatalmát vérével, az értelmes magyar pa-

raszt ember beszédje, a ki példákkal szereti igazolni cselekedetét. A mulató magyar embernek mily jellemző alakja az öreg Buda, a kinek nem termett szebb asszony a világon, mint a magáé, meg az öcscséi, mivelhogy előtte vannak. Arany almának mondja mind a kettőt, szereti látni mosolygásukat, | mert hiszen öreg embernek is a melle kivánja! Közbe két kézzel fogja a nehéz billikomot, erre is, arra is, mindenkire mosolyogván. Természetes az, hogy mennél jobban előre van az ivásban, annál jobb lesz neki a bor. A zsörtölődő magyar menyecske képét lehetne-e jobban megrajzolni, mint mikor Gyöngyvér sebes kézzel a holmit ide-oda rakja s háttal ura felé forogva mossa kegyetlenül? Hát még az a mérgelődés, a mit erre Buda véghez viszen. Felugrik és döföli botjával a földet, mint az öreg zsémbes gazda ember szokta. Így teljesen hortobágyi kép az, mikor ajándékképen egész ménest küld a magyarság Attilának; pányvával fogja, karikással tereli. A magyar népéletet festi Arany húnjai szokásaiban, erkölcseiben is.

De «Buda Halálához» a magyarok történelméből is bőven szedegetett Arany. A hún fők, a régi előkelő magyarok neveit viselik. Így fordúl elő Bulcsu, Szemere nevű a húnok között. A véres kard körül hordozása, a mi háborút jelent, régi magyar szokás. A rovás ősrégi magyar írás. A turul madár is a magyarok zászlain lengett. Mikor Attila egy szál karddal bátyja ellenséges táborába megyen, az is a magyar történelemből van véve. A monda szerint ugyanezt cselekedte Imre, pártütő öcscsével Endrével szemben. Maga a mese fő szála a hatalomért való viszálykodás, szintén a magyar történelemből van véve. Az Árpádházból való királyok is többször megosztották az országot, a mi hány véres küzdelem csirája lett s a népet is nyomorúságba döntötte.

Mikor Szilágyi István Aranynak figyelmét a Nibelungen

énekre felhívta s a könyvet rögtön el is küldte neki olvasás végett, valóban nagy és tartós, következményeiben termékeny hatást gyakorolt Arany költői pályájára. Az ily külső hatásra, mint élete folyásából látjuk, Aranynak valóban szüksége is volt. A németek nagy eposza példáján ő is meg akarta ajándékozni nemzetét népies hős költeménynyel s a

Attila lakomája.
(Priscus rhetor szerint.)

Nibelungen énekből is vett át szint, egyes jeleneteket, természetesen nagy átalakítással. Mily nagy hatást gyakorolt rá a német hős költemény, mutatja a Csaba eposz egyik töredéke, a mit Nibelungen versszakban akart megírni. Helyesen tette, hogy abba hagyta s visszatért a nemzeti versalakhoz. De Buda Halálában is van sok olyan, a mi a Nibelungen énekre emlékeztet. Attila a maczkót hurokra keríti, úgy

húzza maga után, akár csak Sigfrid. Ildikó és Gyöngyvér veszekedése szintén emlékeztet a nibelungi két királyné viselkedésére. Gyöngyvér Buda meggyilkolása után épen úgy megátkozza Attilát, mint Krimhild Hagent.

De Arany azonfelül a régiség egyéb mondáiból is felhasznált egyet-mást. Kanyaró tolvaj népét szakasztott úgy írja le, a mint a régi krónikások a húnok külsejét rajzolták meg, de megjegyzi a költő, hogy a húnok közt is megvetett csőcselék volt Kanyaró népe. Attila Arany szerint minden katonáját nevéről ismerte, ugyanezt írják Mátyás királyról is. A monda szerint a népvándorlás fejedelmeinek szokásuk volt legyilkolni a szolgákat, hogy az elásott kincsek titkát megőrizzék, ugyanezt cselekedte Buda is.

De Arany előadásmódja is más, mint Toldiban. Itt is erősen táplálkozik ugyan abból az üde népiességből is, a mi Toldi énekeit tejjel-mézzel folyóvá teszik, de Buda halála elejétől végéig régies szinezetű s a régi hagyományos elbeszélő stylus elemei is bele vannak olvasztva. Ihlet, mélyre ható tanulmány kölcsönösen hozzájárultak a régies és magyaros stylus megteremtéséhez.

Az igazi magyar epikai nyelvet ő teremtette meg. A kor áramlata, tehetsége, körülményei a tiszta népies nyelvet kedveltették meg vele, a mely oly üdén, zamatosan folyik Toldi első részében, De már Szalonta népének nyelvében sok régies szó, fordulat maradt meg, a miről más vidék magyarja nem tud. A monda is benépesítette Szalonta ereit, lápjait véres csaták emlékével, a Hajduság nagy alakjairól ott még ma is regél a nép, míg más környéken a nép alig tud már a mult idők zivataros küzdelmeiről. Aranyt a mondák, olvasmányai, a melyek a régi irodalom könyveiből teltek ki, a multhoz terelték. Így kezdett aztán évről évre nagyobb érdeklődéssel a régiséghez hajlani, s az új népi nyelvből azt a

régies nyelvet formálta ki, a mely «*Buda halálában*» először csendül meg. Arany az egyszerűhöz, természeteshez hajlott, így a nyelvújítás pompázó nyelvével, a melynek legkiválóbb képviselője Vörösmarty volt, természetesen ellentétet képez. Egyébképen is nagyon tartózkodva fogadta a nyelvújitók még kisebb úgynevezett vivmányait is. Nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy tekintve nagy fogékonyságát az üde naiv népies iránt, tekintve Buda, részben Toldi szerelme régiességét, bámulatos új, de mindég magyaros fordulatait, nem találunk rá más példát a világirodalomban, a kiben a népies üde tisztaság akkora nyelvmüvészettel egyesült volna, mint Aranyban! Nem hiszszük, hogy akadna ember, a ki ezt a bűvös-bájos nyelvet idegen nyelven vissza tudná tükröztetni. Ahhoz épen olyan nyelvművész kellene, a milyen Arany volt, ilyen meg nem minden bokorban terem.

Epikai stilusában a népmese, sőt a régi krónikás stylus sajátságait is megtaláljuk. Bőven merít mind a kettőből. A meséből való az a kedves közvetlenség, a mely már nemcsak elbeszéli az eseményeket, hanem úgy tesz, mintha ő is a közepökben élne, alakjait maga előtt látja, szól hozzájok, s úgy adja a dolgokat, mintha szemtanú volna maga is. «Elmondom miképen», mondja Arany; «látom én», teszi hozzá máskor. Majd ki is mondja, hogy «*igazít beszédje sorján, rövidebbre fogja.*» Másutt így szól: «Elhagyom, úgy is már hosszú ez az ének.» Így csodálkozik, bizonyítgat, int, szánakozik, hol hőséhez, hol olvasóihoz fordulva. Mind ez a jóizű mesélő szokott, kedves módja. Még töprengése is, a melynek énekében annyiszor hangot ád, szintén a nép mesélő felkiáltásai: «Óh, ha nekem volna most egy szavam olyan, melylyel ez egy perczet röviden rajzoljam.» Máshol: «Ha az Isten erőt ad a szegény éneklőnek.» Mind kedves és közvetlen, úgy hogy szinte lessük a szót ajkáról.

A régi historiás énekekből veszi a külső formát is, azokat a gyönyörűen folyó alexandrineket, s ebben a tekintetben egy régi nyelvművész, s kitünő verselő Gyöngyössi István volt rá tagadhatatlan nagy hatással. A merész nyelvfordulatokat az ő példáján alkalmazza még művésziebben és tegyük hozzá: mindég magyarosan. Az ő nyelvéből vesz át nem egy régies szólásmódot, kifejezést. Arany gyönyörű leirásai is nem egyszer Gyöngyössire emlékeztetnek, a ki szintén nagy mestere volt ennek. Ez a régi poeta így hat jótékonyan úgy lyránk, mint epikánk fejlődésére. De nem veti meg az együgyű historiás énekmondókat se. Maga mondja, hogy a krónikák egyszerű nyelvén sok mindent el lehet mondani. Mert a régi historiás énekmondó mindég-igazat, vagy a mi szerinte igaz, olyat akar irni, Arany is keresve keresi, a mit maga is epikai hitelnek mond. Éneke elejére, a hol teheti, egész sorokat vesz át; hogy a benne elmondott cselekmény hitelességét emelje. Sőt még, és ezt már nem valami nagy szerencsével, a tudákosságokat is bele-beleszövi előadásába. Mikor Etele Budára rohan, hogy leszúrja, e nagy jelenet alkalmával se hagyja el költőnket józansága, értesít róla, hogy e vár Ó-Buda mostan. Egyik-másik hősével elmondatja a mult idők történetét, vagy földrajzi adatokat beszéltet el velök, sőt a származás rendjének adatai se ritkák nála. Nem egyszer eldicsekszik vele, hogy igaz történet, a mit elmond, hiszen: «Könyvbe is megirta Illosvai Péter!» Buda halálának végén nem marad el még a krónikás versek végszava se: «vége!» Igazán mondja, mert be is bizonyította, hogy a «krónikák nyelvén sok mindent el lehet mondani».

Nem hiába kiáltott fel Arany egyik értekezésében a Nibelungen ének hatalmas compositiójára gondolva: «Lesz-e nekünk oly epikusunk, a ki componálni tudjon», mert a szerkezet mindég fő gondját képezte. Ha azt gyengének látta,

nem pazarolta rá a költészet minden napi szalagbokrát. Egy egész emberöltőn keresztül foglalkozik az Attila-eposz tervével. Toldi szerelmé»-t is megkezdi, abba hagyja, mert a szerkezet bajain nem tud átvergődni. Bizonyosan egyéb epikai töredékei is azért maradnak csonkán, mert a szerkezetet nem találta Arany kellőnek, jónak. Buda meséjének alapvetése, fejlesztése pontos, összevágó, művészi. Buda megosztja a hatalmat Etele öcscsével. De az ármány ott leselkedik a vén Detre képében, közzéjök veri az éket, egymásra úszítja a két testvért, felszitván bennök a kölcsönös féltékenységet. A görög császár követsége, a mely csak Eteléhez jön, megadja az alkalmat az első összetűzésre. A két királyné

Arany János.
(Izsó szoborműve.)

összeveszése csak olaj a tűzre, a mit nem bír az elfojtani, hogy Etele bátyját a bölény-bika karmai közül kimentette. Az istenkardot Bulcsu Etelnek találja, a két királyné újból való összevesztése nyilt kenyértörésre viszi a dolgot. Mikor pedig Buda ellopatja Kanyaróval az istenkardot, betelik a mérték, megtörténik a végzetes gyilkosság . . . A cselekvés e fő szálához takarékos művészettel fonódnak az epizódok, a vadászat, gimszarvas meséje, a magyarok ménese, húnok mulatása. Kerek egész minden, kellő helyén van, csak a csodálatos nem tud szervesen bele illeszkedni e mese keretébe, «Hadak úra» szerepel ugyan egy álomlátás révén, de oly tehetetlen öreg istennek van rajzolva, a ki csak sírni tud. Azt a naiv hitet, a mely Homerosz isteneit megteremtette, Arany se tudta pótolni. Olyan isten ez, a kibe se Attila, se Buda, se a régi hún, se a mai olvasó nem hiszen.

És mégis e remek compositió ellenére bizonyos kedvetlen csalódással teszszük le Buda halálát kezünkből. Talán a jellemzés nem sikerült a költőnek? Bajosan. A jellemek úgy, a mint vannak, Etele rajzát is (a végét kivéve) oda számítva, kitünően vannak megalkotva, csak hogy nem táplálják a cselekvényt, nem forrnak vele össze, s a halálos vég még nem teszi tragikaivá a cselekvényt, sőt ez a gyilkosság tulajdonképen szükségtelen, meg sincs okolva. Ezért nem elégít ki bennünket Buda halála. Etele maga, mint karakter, a gyilkosságig gyönyörűen van megrajzolva. Szeme kegyetlenül ontja a villámot, de indulatán tud uralkodni, bár ereiben ilyenkor is egész tenger háborog. Szenvedélyében is szertelen, igazán mondja feleségének: Kedvem lenne ma, hogy öledben meghaljak!» Buda mellette, gyönge tehetetlen, a ki hiába való dühében csak toporzékolni tud, Arany ellentétesen rajzolja öcscsével szemben, de míg Etelére minden jeles tulajdonságot rápazarol, Budának fösvényül alig

juttat a jóból valamit. Valóban ily gyenge bábot megölni nem Attilához méltó, hiszen eltávolíthatná egy ujjának érintésével, a mikor kedve tartja. A gyilkosság inkább boszant, mint megrendít, e hibán sarkalik aztán az a körülmény, hogy a szenvedély viharának fokozatos, végül mindent megsemmisítő kitörését nem látjuk, ennek rajzolásához a költőnek nincsen elég ereje, a lélek örvényeinek megrendítő kitöréseinek rajza nem az ő lemondó, tünödő tehetségének adatott, ezzel csak egy nehány balladájában tud igazi művészettel megbirkózni. De nincs meg Etelében a végzetes hős se megrajzolva, a kit a fatum ragad az örvénybe, sőt tulajdonképen Attilának oka sincs a gyilkosságra. Hatalomvágyból öli meg Budát? Igaz világhódítónak készül, de ebből sokat nem látunk az eposzban, legföljebb hadi gyakorlatokat tart, s valami kisebb hadjáratra indúl. Budától bátran teheti! Erősebb, szenvedélyesebb jellemnek kellett volna rajzolni Budát, hogy a tragikai összeütközés kerüljön ki ebből a viszálykodásból. De viszont igaz, hogy az Eteléhez méltó vonás, mikor a véres cselekedet megtörténte után kihivó daczczal mondja: Hún urak, mit néztek! Ez csak az én tettem. Megvan!»

A cselekvéssel sokkal jobban össze van forrva a két fejedelemasszony, Ildikó és Gyöngyvér jelleme. Ime a két «világ szép» asszony együtt van, hizeleg egymásnak, mosolyognak is egymásra, játszanak is Ildikó gyermekével, a kis Aladárral, de az csak tettetés, hiú mind a kettő, szivében irigy egymásra, vetélkednek életre-halálra. Kitünő lelemény és szomorúan igaz, hogy először az asszonyok vesznek össze, utána a férfiak. Mesteri rajz az, a hogy a két asszonyt Arany az első találkozónál bemutatja:

Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak, a mig ember frissen egyet pillant

Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste lelkét.

Ezt Aranynak látni kellett, ez az életből van ellesve. Olyan két asszony ez, a ki tart egymástól, méregetik egymás erejét, szépségét, már itt el vagyunk rá készülve, hogy össze fognak veszni kegyetlenül.

Ildikó méltó párja Attilának. Szerelmes asszony, de irtózatos boszú ég szive legmélyén. Első férje halálát készül rettenetesen megtorolni, erre tanítja gyermekét is, belécsepegteti a fogékony zsenge lélekbe a maga gyülöletének mérgét. Indulatos gyülölsége látszik abból is, a mint férje unszolására Gyöngyvérnek adja ugyan kedves solymát, de előbb a nyakát kitekeri. Igen, az ilyen asszony tőrbe ejti a saját testvéreit, s a mint Arany tervezte nagy eposzában, biztos, hogy az urát is meg fogja ölni szerelemféltésből!

Utolsó összeveszésök is, a mi aztán szakítással végződik, szintén igen jellemzi a két asszonyt. Gyöngyvér meddő házasságban élvén, természetesen irigyli Hildától a szőke Aladárt, de szereti a maga módja szerint. Mikor anyja karddal engedi játszani, a gyerek elbotlik a hosszú fegyverben, megüti magát. Gyöngyvér szánja a gyermeket, oda szalad, hogy felemelje, de egyúttal az irigység ilyen szókat ad szájára:

Bolond anyja nézi, bolond anyja hagyja,
Bolond, ki gyermekét ilyenre kapatja.
Fenevad módjára egyszer veti kölykét,
Azután nem bánja vessze kicsiny lelkét.

Mily asszonyosan jellemző erre Hilda visszavágása, arról az oldalról, a hol a másiknak legjobban fáj. Mérgesen elrántja tőle a gyereket, ez is jellemző asszonyi szokás, s legégetőbb sebében vájkál, mikor rárival: «Ne taníts gyermekkel te bánni, te meddő!» Ez már halálos sértés Gyöngyvérre.

De Gyöngyvér akár milyen hamis, zsörtölődő, kis portéka, van benne tiszteletre méltó erkölcsi vonás, hűsége urához. Mikor Budát nagy bajában mindenki elhagyja, akkor áll mellé szeretettel, gyöngéden szép barna szemének felvirrad a héja s így vigasztalja tehetetlen urát:

Jer édes uram, jer, ülj ide mellém le,
Szegeny bús fejedet, igy hajtsd az enyémre;
Ifju örömödben részem vala hajdan;
Feles feleséged, hadd legyek a bajban!

Ilyenre csak asszony képes, ezt csak asszony tudja ily megható gyöngédséggel mivelni.

Éppen ilyen kitünőek az epizód alakok. Az álnok Detre mily emberismerő ravaszsággal szítja a gyülőlséget a két testvér között. A gyönge képességű Budánál az egyenes utat választja, de Attilánál kerülő úton támaszt ellenségeskedést bátyja iránt. Budát féltékenységénél fogja meg, Attilát nagyravágyása révén izgatja testvére ellen. Mint leigázott fejedelem nemcsak álnok, de alattomos, de ezzel is népének kiván szolgálni. Mily jellemzően kiválik a húnok közül germán felfogásával, Odin és a Nornák között kalandozó erkölcsi nézetével. Mily kitünő bárcsak egy pár vonással megfestett alak a régi szokásokhoz ragaszkodó Bulcsú, a ki:

. . . Ül hitvány kupa mellett.
Borital ujsága ő neki nem kellett,
Apám, nagyapám élt kabala tejével:
Burján leviért, mond, azt nem hagyom én el.

A tolvaj Kanyaró és népe szintén ily jellemzetes vonásokkal kerültek ki a költő vésője alól. Egyszerű, átlátszó szerkezetű, de a mellett változatos, élénk cselekvénye van a költeményének, jellemző alakokban mutatja be nekünk azt a mesés hőskort, a mit rajzolni akar.

Nagy vesztesége a magyar irodalomnak, hogy e hatalmas trilogiát be nem fejezhette. De vajjon miért maradt ez a munkája is töredék? Arany maga is fájdalmasan gondolt erre. Élete utolsó előtti évében is, mint meglevő tervvázlata mutatja, foglalkozott folytatásának gondolatával. De a betegség, a halál kiütötték a tollat kezéből. Annál fájdalmasabb ez reánk nézve, mert éppen naiv nép-eposzunk nincs. Arany munkája e hiányért kárpótolhatta volna a nemzetet. Maga a költő elcsüggedve panaszolta, hogy ha «Buda halálát» kezéből ki nem adja, rejtekében zavartalanul tovább dolgozik, s a nyilvánosság hercze-hurczái el nem rezzentik muzsáját, lelkét nyugalmából nem zavarják ki, azzal a lelkesedéssel, a mivel hozzá kezdett, bizonyosan egy huzamban be is végezte volna művét.

Arany e nyilatkozatával arra a birálatra czélozott, a mely mindjárt «Buda halála» után a Török Jánostól szerkesztett «*Pesti Hirnök*»-ben jelent meg. Magáról e birálatról nem sok szó eshetik, legfeljebb annyi, hogy teljesen elitéli e munkát. Ügyes hirlapirói munka, a mely feltűnést akart kelteni és ezt a czélját el is érte. Egyéb érdeme azonban nincs. Szerzője Földy Géza, egy régi ujságiró. De abban az időben az irodalmi körök egy kiváló kritikus és költő munkájának tartották e birálatot, a ki Aranynyal benső barátságban is élt. Aranyt ez a körülmény is bántotta, bár utóbb kitünt, hogy ez a feltevés alaptalan volt. Aranyt nem az elitélő hang, hanem különösen az kedvetlenítette el, hogy e birálat egyenesen kimondotta az eposz korszerütlenségét. Ez zaklatta a költő lelkét, s őt, a ki különben is csendben, magának tudott csak dolgozni, az ihlet s a kedv elhagyta, úgy hogy e munkája folytatásához többé soha se tudott igazán hozzá-fogni. De hogy nem sokkal még halála előtt is foglalkozott a befejezés lehetőségével, azt tudjuk. Más volt azonban megirva a csil-

lagokban. Népies epikánk elkallódott az idők zivataros forgatagában, Arany eposza a töprengés, a gond, az élet apró-cseprő, de rá nézve kinos bajok, a betegség miatt nem születhetett meg. A nagy veszteség pedig mindnyájunké, a nemzeté.

XVI. AZ AKADEMIÁBAN.

Egyszerű kunyhó ott keleten!
Rakja rajongó képzeletem;
Oda sóvárog e fáradt tetem;
Küzködve várok, míg tehetem.

Arany kedvetlenül ül a titkári székbe. Arany Juliska, halála. Arany kétségbe esése, titkári gyötrelmei. Lemondása hivataláról.

«Több az, mint hivatal — kiáltott fel Tompa, mikor Aranyt a titkári székbe ültették — méltóság!» Valóban is az volt a világi, közönséges felfogás szerint, hiszen ezelőtt Szalay László, a ki mint politikus országos hirre tett szert, a ki a 61.-iki országgyülésen szerepet vitt, Deák, Eötvös meghitt barátja volt, négy évig viselte a tisztséget, e méltóságot. Hiszen az, a ki az ország dolgait jól vagy rosszúl igazítja, az mindég nagyobb ember a közönség szemében, mint a költő, ha még olyan műveket is hagy örökségül nemzetének, mint Arany János.

Mikor Szalay váratlanul meghalt, széjjel néztek, kit lehetne székébe ültetni? Csengery Antal azelőtt négy évvel még elfogadta volna a titkárságot, de most már annyira elfoglalta a politika és sok más közintézet, hogy jelöltségéről szó sem lehetett. Arany János Eötvös Józsefnek jutott eszébe. Akkoriban igaz, teli torokkal kürtölték a lapok, hogy Arany a szerkesztéssel is felhagy és Szalontára költözik. De ez a hiresztelés csak a versenyző lapok találmánya volt, a kik Aranytól azt a jól megérdemlett, igen szerény kis kenyeret irigyelték, a mi a magyar fővárosban részül jutott neki. Az a

kis birtok, a mit Szalontán akkor vásárolt, a rajta levő adóssággal úgyse biztosította volna családja jövendőjét, ez tehát nagy akadály nem lehetett a titkárság elfogadásában. Arany még egy pár évig úgy is birkózni akart, mert kénytelen volt vele, a közönség közönbösségével, küzködni akart a Koszorúval. De nagy akadály volt Arany töprengő lelkiismerete. E sötét gondolatokat kellett elriogatni, ha Aranyt az Akademia titkárának meg akarták nyerni. Ezt Eötvös József vállalta magára. Szivesen tette, mert tudta, hogy Arany kivánságát, a jövendő független nyugalmat mozdítja vele elő. A nagyobb, biztos fizetés megnyugtathatja a folyton töprengő költőt is, mert takarékosságával néhány év mulva megvalósulhat kedves terve, hogy a maga telkén költői munkálkodásának éljen. Azonfelül a költőt is megtisztelni óhajtotta az Akademia, hogy így magát is megtisztelje e választással.

Szalay László.

Arany megdöbbenve hallgatta Eötvös tervét. Első szava az volt: «Hogyan vezethetném én a tudós társaság ügyeit, mikor már úgy is belefáradtam a munkába, mikor úgy számítok, hogy rövid idő mulva végkép elvonulok csendes magánosságomba?»

Eötvös épen ezzel nyugtatta meg, a mi főtörekvése volt.

«Bokréta leszel az Akadémia süvegén; hiszen e palotát most fejezzük be. Vállald el legalább addig a hivatalt, míg terved megvalósíthatod.»

Ez megnyugtatta valamiképen Aranyt, a kit a «*Koszorúba*» vetett reménység már sehogy se táplált, s úgy gondolta, hogy családja iránt való kötelessége elfoglalni ezt a hivatalt, s azon felül a lap beszüntetése is okkal és diszszel történhetik meg a nagy közönség szemében.

De hogy teljesen vagy örömmel megnyugodott volna benne, arról szó sincsen. Kedve, hajlama nem volt a hivataloskodáshoz. 48 éves volt már, munkabiró férfi korának végére jutott, olyan egészséggel, zugó fejjel, lankadtsággal, a mely a szellemi munkában erősen gátolta. Hogy folytathassa irodalmi munkálkodását, ahhoz már neki folytonos elmélyedés, csönd, nyugalom kellett volna, így zaklatva, kizavarva nem dolgozhatott. A kedv az ihletés elhagyta és ha ez egyszer elment, nem tudta visszaédesgetni. Ha újból hivataloskodni kezd, tartott tőle, hogy élete főczélját, töredék munkái befejezését sohase valósíthatja meg. De egyéb ok is volt a töprengésre. A titkárság szellemi teendőit Aranynál ki végezhette volna el jobban, de ezzel az állással sok olyan dolog volt összekötve, a mi kellemetlen, sőt elriasztó volt rá nézve. Mikor a szalontai tanárságot nem fogadta el, egyik oka az volt, hogy a vele járó papos kötelezettségek nem voltak kedvére, így nem a halottak beirogatása, a mi a tanár, vagy mint akkor mondták a rektor kötelessége volt. Itt az Akademiának pedig, mint kedvetlenül emlegette, ő volt a halálmadara, a mennyiben ő neki kellett bejelenteni: legelőször elbucsuztatni az Akademia halottait. De legterhesebb volt rá nézve, hogy az Akademia ünnepségeit neki kellett rendeznie, az Akademiát képviselnie, ha idegen vendégek jöttek a külföldről, vagy egyes főuri látogatók. A kalauz

szerepét ilyenkor az Akademia termeiben Aranynak kellett magára vállalnia. Nehezen esett neki ez a foglalkozás, mert mint maga mondta, már természeténél fogva minden czeremoniától száz mérföldnyire szeretett volna lenni, de más részről, bár a legtöbb európai nyelvet alaposan értette, a folyékony beszélgetésben gyakorlata nem volt. Hozzá még

Az Arany-szoba Nagyszalontán.

fej- és fülzugása miatt évről évre kevesebbet hallott, így sokszor igen terhes, kedvetlen helyzetbe jutott.

Ezt tudta, előrelátta Arany, csak is éppen családja jövőjének s a maga remélt független nyugalmának biztosítása végett vállalta el a titkári méltóságot.

1865-ik év január 26-ikán volt a választás, 42 szavazatból 32 Aranynak jutott, csak tíz Erdélyi Jánosnak, a ki

Sárospatakról, a hol tanárkodott, szivesen jött volna föl a fővárosba.

A nevezetes többségből látta Arany, hogy az Akadémia őt kivánja a titkári székben látni, ez bizalmát fokozta, valamennyire megnyugtatta. De így is, mikor megválasztották, hálás köszönetet mondva az Akadémiának, különösen kiemelte, hogy hivataloskodását átmeneti állapotnak tartja, olyannak, a mikor gyenge is köteles eléállni és szolgálni a közügyet, midőn tudniillik az erősebbek vissza vonulnak vagy akadályoztatnak, hogy «legfölebb egy vagy két év — mondá Arany — megmutatja, ha képes leszek-e betölteni fontos hivatalomat, egy vagy két év az Akademiának is elegendő a körültekintésre, hogy helyemet alkalmas egyénnel pótolhassa.»

Igen úgy remélte Arany, hogy nála egy-két év mulva az Akademia is rátermettebb embert talál, őt elereszti, oda keletre abba az alföldi városba, a hol bölcsője rengett, a hol a róna is változatosabb, mint másutt, erdő zöldje, folyók ezüst szalagja, távol kéklő hegyek szinelik. Leánya, Julcsa ott lakott a kin oly rajongó szeretettel csüngött, fia Laczi is oda készült. Ha Isten is úgy akarja, lekerül egymásután az egész kis család. A papi lakás mellett már ki van nézve a kis telek, a hol Aranyék szerény, de boldog tanyájokat felütik, a két kert között a kerítésen ajtó lesz, nem kell az utczára kerülni, ha az «*öregek*» fel akarják Julcsájokat keresni, Juliska is csak úgy átröppen, a mikor a szive haza húzza. E boldog fészekben az öreg Arany mint a maga boldog «szegénye» derülten, megelégedve pengeti lantját.

Más volt megirva a csillagokban. Juliska 1865-ik év deczember 28-án meghalt.

Élete fényes, mosolygó volt, mint a napfényes tavasz, de éppen olyan rövid is. Halála könnyű és szép. Az utolsó perczig beszélt, apjától, anyjától mély megindulással, de magán

Eötvös József báró szobra.

is uralkodva szeretettel elbucsuzott, «*a kis idegent*», a mint kedves tréfával leányát, Piroskát elnevezte, szerető gondjukba ajánlotta. Boldog hittel halt meg: lelki szemei már látták a tulvilágot, a hidat, a melyen oda átszáll, már nem fog többet szenvedni . . . Mosolygó, boldog arczczal feküdt a terítőn, csak azok voltak boldogtalanok egész életökben, a kiket itt hagyott.

Szöszke, kedves gyermek, vidám, énekes, mint a pacsirta, viruló, mint a kifakadt rózsabimbó, hervadó asszony: ez volt Arany Juliska sorsa. Gyermeksége felett a legnagyobb magyar költő szeretete virraszt: a Petőfié, a kinek házasságáról értesülve ujjong, örül: «Lesz öröme Petőfi bácsinak», kiabálja nagy vigan. Mire apja évődve odaszól neki: «Dehogy! még szomorkodik». Hanem azt az öt éves Julcsa nem hiszi el, nem! Egyébképen ő tanítja meg három éves, barna öcscsét Petőfi *ürge-versére*, mert maga már könyvnélkül tudja.

De a milyen pajkos, jókedvű, épen olyan önérzetes is a kis leány, a feddést is nehezen tűri. Nyolcz éves korában szóltak neki egy szót, félreült duzzogni, hosszú képet csinált még mikor terítettek is, arra se nézett, elfordúlt a falnak. Majd mind összekötözte, a mije van, a bábut se felejtve ki a csomóból, elindult, akárcsak az apja, hosszú bujdosásra, de azért kezet csókolt illedelmesen szüleinek. Anyja marasztotta már szép szókkal, de a rossz leány nem hallgatott rá. Apja azonban rászólt nagy komolyan: «Ha már elmész fiam, itt a fehér pénz a nagy útra!» A kis leánynak most már sírhatnékja volt. Kedvet érzett volna a maradásra, de minthogy örökségét kiadá az apja, síró orczával elindúlt a nagy ajtóig, de ott az utczán egy nagy kutyától úgy megriadt, hogy alázatosan visszasompolygott.

Tíz éves korában még nagyobbra tör a kis leány szel-

leme. Vígjátékká alakítja Jókai ez időben irott híres elbeszélését, «*Az örmény és családját*» és el is játszották leánypajtásaival. Apja már aggódni kezdett, hogy ábrándozóvá válik, mert ugyanez időtájban Pesten a nemzeti szinházban is végignézett egynéhány előadást, hazajövet anyját e határozott kijelentéssel ejtette kétségbe: «Anyám, én szinész leszek!» Az aggódó apa is attól tartott, hogy örökös hatással volt reá a nemzeti szinház. Így aztán inkább a háztartás gondjaival foglalta le édes anyja. A kis leány igen ügyesen és könnyen forgolódott ugyan e dologban is, de bizony a kicsiny leánykák szokása szerint nem sok kedve volt hozzá.

Így fejlődött a kis leány. Kövér, egészséges volt, mint a piros alma, különösen gyönyörű szép, nagy kék szemei voltak, de bizony kis termetűnek maradt. 15 éves korában már a nagyok szinpadján egy műkedvelői előadás alkalmából bizonyította, hogy csakugyan van tehetsége a szinészi pályára. Kisfaludy hires vígjátékában «*A csalódásokban*» Lucza vén kisasszonyt játszotta oly nagy hatással, hogy térdig járt a koszorúban. Rikító szinezéssel, de nagyon jellemzően alakította a mohó férjhez kivánkozó vágyban szenvedő vén kisasszonyt. Úgy sikított, mint egy áspiskigyó! Szinte korát felülmuló értelemmel találta el a komikus szerepet. Illemkedő, de olyan szemérmetességgel, a melyen keresztűl csillant a mohóság tüze kérdezgette: «Hogy mondta? Mit mondott? A kedves, mulatságos, finom, nemes, kellemes ifjú ember! Hah, kedves, szomszéd, ha füllent, a másvilágon is süssék érte. Hah, beh elgyujtott!» Pedig bizony kicsiny volt a kis leány, ámbár négy ujjnyi sarkas, magas czipővel akarták a magasságát pótolni.

Maga Tompa is aggódni kezdett e nagy sikere után, hogy kedvet kap a szinészethez. De hát nagyon komoly apja, még komolyabb és józanabb gondolkodásu anyja volt.

Többször nem engedték fellépni, a helyett ingeket varrt az apjának. Bele is nyugodott ebbe, sőt nemsokára két barátnéjával nagyobb munkába is fogott, a minek az apja is nagyon örült, ámbár, a mint oda veti, «költségbe került», de hát a kis leányok magoktól jöttek rá! Mikor először vettek Úrvacsorát, látták, hogy a szent kenyér hitvány, kávés abroszon áll, a helyett egy gyönyörű, virágos és kelyhes terítőt készítettek, középen a husvéti báránynyal.

Hát bizony idestova nagy leány lett a kis Juliska. Szalontán már 1857-dik év nyarán, mikor lent voltak, nagyba ünnepelték is. Éjjeli zenét kapott, tánczestét rendeztek a tiszteletére. Egy füst alatt az apját is ünnepelni akarták, de ő bizony kijelentette: «Ne komédiázzanak vele, mert akkor azonnal megszökik». Leánya beczézgetését azonban jó szivvel vette. 1858-ben már nagy lánynak nyilvánította magát a kis Juliska és bálba ment, a mit az apja nem akart aztán egyéb tyukszemeihez hozzá számítani. Valamint azt se, hogy már előbb János napján karácsonykor lakására is eljött a diákbanda, a melynek akkor kitünő hegedüs tagjai voltak, köztük a Stieglitz fiú, a ki később a bécsi opera első hegedüse lett, ilyenkor meg is forgatták Juliskát és leánypajtásait a fiúk. Azután a majálisokon is sokat tánczolt, sőt, hogy az apja a bálban is gyönyörködhessék leányában, a kőrösiek nagy csodálkozására olyan is történt, a min Arany maga is szerfölött elbámult, hogy megesett rajta. Igen, elment a bálba Juliska kedvéért! E megrendítő esemény Arany saját elbeszélése szerint így történt meg: Felesége és Juliska a női készületek hosszú nyöglődései után valahára elindúltak. Arany mindezt apai türelemmel végig nézte. Őt persze otthon hagyták azzal a jó reménységgel, hogy legott lefekszik. Hanem az öreg Arany gondolt egy nagyot: «Hát ha én is elmennék, s jelenlétemmel nagy meglepátust (így mondta ezt Ju-

Arany János.

(Barabás rajza 1865-ből.)

liska Jókai örménye után) csinálnék ő nekik». A gondolat tetté izmosúlt, borotva, szappan, fekete ruha elékerült és félóra mulva Arany is megjelent a tánczterem ajtaján. Egyéb baj nem történt, veti utána Arany. — Hát az apai nagy öröm is megvolt.

A kis leányt Pesten is a legelőkelőbb körökben vidám,

szellemes társaságával mindenütt kedvelik, de ő különösen Csengerynéhez vonzódik, baját, búbánatát megosztja vele, a kinek gyermekei 5—6 éves korukban halnak meg. Gyulaiékat is nagyon szereti. De jó volna, sohajt fel egyszer — ha ezzel a két családdal együtt lakhatnának! A Margit-sziget legkedvesebb helye Pest környékén, pusztulása neki véghetetlenül fáj . . . Apját bálványozza, még gondolatát is ellesni iparkodik. Mikor 1863-ban férjhez megy Szalontára, elhatározásában legnagyobb része van annak, hogy szülei is oda vágyódnak vissza. Laczi is odakészül, így a kis család egy-két év mulva együtt lesz egy fészekben.

Arany és Aranyné sírva váltak meg tőle, a ki nemcsak engedelmes, jó leányok volt, de bohóskodásával, vidám kedélyével őket is hányszor felderítette. Vele együtt lakni a szülőkre jótétemény volt, de tőle elszakadni nagy szomorúság.

Férjhez menetele végzetes volt rá nézve. Oly kicsiny, oly gyenge idegzetű volt, hogy a szülés is nagyon megviselte szegényt. Már akkor a legrosszabbtól tartottak, de az irtózatos csapás lopó módra csak ezután következett be. A tél elején a gyerekasszony meghült . . . a szörnyű vég akkor közeledett, mikor az aggodó szülei szív örömmel megnyugodott rajta, hogy nincs veszedelem. És éppen mikor Arany egy fényes beszédben az Akademia nagy gyűlésén fejtegeti, hogy mi a honszeretet a tudományban, hogy az Akademia első kötelessége e hazát minden oldalról megismerni, megismertetni a nagy világgal, kapja a sürgönyt leánya sulyos betegségéről. Mikor a magyar tudománynak az új élet-ösvényét mutatja ki, az ő szive haldoklik.

Repülnék mint az érczfonál
Villáma,
De akaratom lánczon áll
Erős békón, lábam, kezem.

Mit ér e zugó rossz fejet
Széttörnöm e kalit vasán:
Ha gyötrő távol fekhelyed
Nem enyhül e meddő tusán.

1865-ik év deczember 11-dikén volt a nagygyűlés, utána folytonos munkában van rettentő fájdalmai közt, 18-ikán még összes ülés van, megirja a jegyzőkönyveket, végrehajtja a határozatokat, megkezdi megható versét, deczember 19-ikén utazik s be is fejezi e megrendítő költeményt e szívszakgató felkiáltással:

Repülök, látlak-e megint?
Vagy a pohár csordulva vár,
Fenékig kell ürítenem.

Szenvedett, irtózatosan szenvedett e pár nap alatt, de senkinek se szólott. Fenékig itta a keserű poharat a szegény költő, mikor Szalontára érkezett, leánya már a halállal vivódott és deczember 28-dikán meghalt.

Ebből a csapásból soha se ocsudott fel Arany, ez volt a harmadik katasztrófa életében. Az elsőnek a szinészi pályában való nagy csalódását tekintette, a második a forradalom után érte, mikor családjával együtt ki volt dobva az inségnek, nyomoruságnak, s a haza elvesztésével családja vesztétől is remegett, a harmadik Juliska halála, de ez volt a legkeserűbb. Aranyt az önvád is marczangolta, mert leánya különösen az ő kedvéért ment férjhez Szalontára. Magát okolta korai haláláért. Az ő fájdalmát nem enyhítette az idő, csak növekedett vele. Nemcsak mély bánat vett rajta erőt, de egészsége is teljesen megrendült, fiatalságában kapott tüdőhurutja ettől kezdve egyre sulyosabb mértékben jelentkezett, fej-, fülzúgás még jobban kínozta. Epe-, májbaja kifejlődött, korán, idő előtt megöregedett, arczáról állandóan oly kinos fájdalom tükröződött vissza, hogy mindenkit

szinte megdöbbentett. Ettől kezdve szintén elzárkózott a világtól, még ha legjobb barátjai is felkereste k, valósággal kínos zavarba jött. Csak búbánatának, sötét emlékeinek élt. Csendesen, végkép elvonult a világtól.

Ily körülmények közt vitte az igát az Akadémiában, gyötrelem és keserüség között. Az még csak kisebb baj, hogy a szavazómasina elromlik s a titkárt kárhoztatják érte, vagy hogy Toldy és más tag a jegyzőkönyv ellen panaszkodik, állítván, hogy nem felel meg a valóságnak. Arany ridegen és szárazon, de megdönthetetlen logikával bizonyítja, hogy nem ő, de a tag urak tévednek. A körlevelek elmaradása miatt is tesznek neki szemrehányásokat, mire Arany tudva azt, hogy a körlevelet ő pontosan postára adta, boszúsan dörmögte a bajusza alatt: «Mikor én Szalontán notárús voltam, a kurrens mindég megérkezett.» De az, hogy a titkári hivatal mellett levő kész titkári lakást, a mit Szalaynak szántak, neki nem adták, megszégyenítőnek tartotta. Nem szólt, nem panaszkodott, de sértett önérzete kifakadt egy versben, a mit halála után találtak meg. Ebben irja, hogy a malmot befejezték, de a szegény molnárt kirekesztették belőle. Téli fagyban, nyári melegben ziháló rossz tüdővel gyalogolt fel hivatalába minden nap, sokszor kétszer is, de délelőttjét biztosan mindég felemésztették a hivatal nyűgös ügyes-bajos teendői, a délután, ha nem is ment fel a hivatalába, kinos töprengés közt telt el. Nem felejtett-e el valamit? Elintézett-e már mindent? Így romlott meg egész napja. «No ugyan szép «*bokréta*» lett belőlem! szokta volt mondani. Hányszor elgondolta magában, hogy ott a palotában, a titkári hivatal mellett való lakásban mennyivel több kényelemmel intézhetné az ügyeket, míg így folytonosan kinlódnia kell. Huszonhat hónapig így főtt magában, persze, hogy ily körülmények között valamit irjon, arról szó sem lehetett. Akademiai bajai,

mély gyásza muzsáját végképen elnémították. Csak az volt minden kivánsága, hogy lemenjen Szalontára, ott temetkezhessék el Juliskája mellett, ennyit már nem tagadhat meg tőle a sors! 1866-dik év őszén remélte, hogy a tervét keresztül viheti, de a közbejött háború értékpapirjait támadta meg. Nekem már nincs pénzem, csak papirosom! — mondja Arany. Így tehát továbbra is benne kellett maradnia a hivatalban és az üllei útról való felszaladgálás gyönyörűségeiben. Végre is 26 hónapi várakozás után 1867-ben kitört a megszégyenítő lakásügy miatt Lónyay előtt. Ekkor mondta el, hogy arczpirulva fordult meg naponként az Akademiában, a hol talán a cseléd se tekintette egyenrangú tisztviselőnek azokkal, a kiket az Akademia a palotában szállásolt el. Mikor Eötvös felszólította, hogy nem volna-e kedve az Akademiában lakni, azt felelte neki, hogy késő, mert már megérett benne a lemondás szándéka, s teljesen elcsigázta, hogy öt hónapig a jegyzői tisztet is neki kellett vinnie. De Eötvös rábeszélésére marad még egy kis ideig, mert belátja, hogy ez egyelőre az intézetre, rá nézve is hasznosabb lesz. Azonban két éve semmit sem dolgozhatott, mert erre neki folytonos, megszakítatlan belemélyedés kell, a mi a naponként való, délelőtti bejárás miatt lehetetlenség, míg a hivatal mellett lakva, attól egy ajtótól elválasztva, jobban felügyelhetne a személyzetre, saját dolgát is könnyebben végezhetné. Ha tehát a hivatal mellett való lakást nem kaphatja meg, lemondás által vet véget ez állapotnak.

Így végre valahára beköltözött titkári lakásába. Remélte, hogy ezentúl legalább akkor nem kell tétlenül ülnie a hivatalban, ha dolga nincs, ilyenkor dolgozószobájába vonul, irh t valamit magának is, hiszen ha szükség van rá, rögtön elć ıivhatják a hivatalba . . .

867-ik év nagy eseménye a koronázás, ránézve ujabb

kedvetlenségek forrása lett. Mint keserű iróniával mondja el: a koronázást két forintos kakasülőről, mesterlegények és leányasszonyok társaságában, majd az utczai tolongásban végig nézte és e fontos szerepléseért aztán rendjellel tüntették ki, de se előre erről meg nem kérdezték, se nem értesítették róla, mi van készülőben. Mikor még csak híre járt, hogy rendjelt kap, levélben kérte Eötvöst, hogy járjon közbe és iparkodják rajta, hogy ez a pohár muljék el tőle, mert kénytelen volna e legfelsőbb kegyet magától elhárítani. Mikor Eötvös ezt nem igérte, mert hatalmában nem állt, de — mint mondá — amugy se tenné meg, mert nemcsak Arany, de az irodalom van így megtisztelve, Arany egyenesen Wenkheim báró belügyminiszterhez fordult. Előadta ebben, hogy 1861-ben és 1865-ben mint a nép fia és igénytelen dalnoka biztos országos képviselői mandátumot utasított vissza a nép kezéből, benső önállásának sérelme nélkül most felülről se fogadhatja el a kitüntetést.

E levélre Eötvös és Wenkheim báró személyesen felkeresték Aranyt, s kifejtették előtte, hogy a visszautasítás lehetetlen, mert a kitüntetés az irodalomnak és az Akademiának is szól, a hol Arany munkálkodott, de magok a miniszterek is véghetetlen zavarba jönnének, ha Arany a rendjelt el nem fogadná. Egyébképen is szabadságában áll Aranynak a rendjelet nem is viselni, s a vele járó rangbeli megkülönböztetést mellőzni.

Ebbe Arany hallgatólag beleegyezett. «Ezt pedig» — kiáltott fel Arany a rendjelre értve — «rajtam meg nem látja senki!» Ezzel kapcsolatban Arany keserűen kifakad Tompa előtt, hogy ime ármányos ember lett, pedig a légynek se vét; őt, kit az önbizalmatlanság gyötör, gőgös a világ szerint, gyásza alatt görnyedezik, és ime az emberi száj irigynek és embergyülölőnek állítja! Most már a rendjel miatt haza-

árúló is egy kicsit, a mi rajta szárad, pedig annyira nem tehet róla, mint az, a kit az eső megvert!

Ebben az időben régi bajával is erősen kinlódott. Panaszkodik, hogy agya tompul, s napokig a legközönségesebb észbeli munkát se tudja elvégezni. De ebben az évben valami keveset dolgozott Toldi középső részén, muzsájának megszólamlása feledhetetlen leányát örökítette meg:

Az a vidor élet,
A szép kis ablakból kisugárzó lélek,
Mely mint kicsi csillag, hogy rövid ösvényén
Beragyogta körét, egyedül önfényén;
Az a komoly érzés, játszi kedély mellett,
Melyért idegennek is szeretni kellett.
Nyilt szív, ajak és arcz, nevető nagy kék szem,
Róla vetett árnyék, de nem ő az mégsem.

De ez a pár stropha annyira megviselte, annyira felzaklatta fájdalmát, hogy újra sok időre megint elhallgatott. A nagy közönség a titkári hivatalt okolta elhallgatásáért, szerette volna, ha Aranyt felszabadítva látja e teher alól. Kétszer is szóba jött, hogy Arany a nemzettől évdijat kapjon, de Arany mind a kétszer határozottan tiltakozott ellene. «Keserű kenyér az» — így nyilatkozott Arany — «mit a nemzet kegyelméből ad!»

Számításait minden évben megtette, hogy vajjon kis vagyona nem volna-e elegendő arra, hogy csöndes visszavonultságban élje le hátralevő éveit, de ez a számítás soha se ütött úgy ki, hogy napjait biztosítva látta volna általa. Így maradt tovább kénytelen-kelletlen hivatalában, 1870-ben főtitkárnak nyilvánították, teendőin is könnyítettek, de önbizalmatlansága, keserűsége ekkor se enyhült. «Nem vagyok már a kés, hanem csak a nyele», írta ekkor egy versében. Elfásulva viselte tovább hivatalát, de a legnagyobb pontos-

sággal, úgy, hogy nála kötelességtudóbb titkára nem volt az Akademiának.

Egyetlen öröme volt ez időben unokája, a kis Piroska, a kit magához vett, a ki vígságban édes anyja mása volt, a ki sokszor felderítette a szomorú nagyapát. Az élénk gyermeket a jó nagymamának sokszor meg kellett feddnie csinjeiért, ilyenkor a kis leány mindég a nagyapa védőszárnyai alá menekűlt, a ki szelid komolysággal vette pártfogásába mondván: «Ne bántsátok a szegény árvát».

Hogy ezt a kis gyermeket magához vette, lassan-lassan le is mondott arról a tervéről, hogy Szalontára költözzék. Földbirtokát is eladta, mert biztos bérlőt, a ki az árendát pontosan fizette volna neki, nem talált, de messziről nem is ügyelhetett birtokára. Inkább részvényeket vásárolt hát a bejött pénzen. A legjobb időben arra, hogy a bécsi «*Krach*» érzékenyen megkárosítsa, a 70-es években, így lemondó szándékát újra el kellett egy pár évig halasztania.

Ez időben eredeti munkát alig írt. 1871-től 1874-ig azonben Aristophanes vígjátékai fordításában keresett szórakozást. Egészsége is egyre hanyatlott. 1868-ban veszélyes máj- és bélbetegsége volt, ettől kezdve kilencz éven keresztül a karlsbadi fürdőt járta. 1870-ben Kovács Sebestyén Endre operálta s jobb oldali bordái közül vagy 13—14 darab epekövet távolított el. Arany különben az orvosokban nem igen bizott, ezek baján, fej-, fülzugásán, agytompulásán, a mely a munkára időnként képtelenné tette, úgy se tudtak segíteni, azért nem is sokat adott rájok. Kovácsot is Eötvös erővel vitte hozzá. Arany bajának azonban lelkiszenvedés volt az alapja, a folytonos töprengés, a búbánat törték meg szervezetét. Érzékeny lelke tette boldogtalanná. Ezen pedig az orvos nem tud segíteni. Beteg volt és pihenésre vágyott. Végre valahára olyannak látta anyagi állapotát, hogy a titkárságról

való lemondást bátran benyujthatta. 1876 juniusban meg is tette. «Erőm hanyatlása napról napra meggyőz arról, hogy a Tekintetes Akademia iránt csak az által teljesíthetem már legjobban kötelességemet, ha a főtitkári hivatalról, melyet az Akademia érdememen kivül rám ruházni kegyeskedett, *valahára* lemondok» — így ir lemondó levelében.

Az Akademia nem fogadta el a lemondást, kérve kérték, hogy hivatalában továbbra is maradjon meg, de Arany 1877-ben újra lemondott. Szemei megromlását hozta fel okul, a mely miatt napi teendőit megerőltetéssel és mégis tökéletlenül végezheti. A nagygyűlés mély sajnálattal vette ezt tudomásul, elébb egy esztendőre, majd újra egy esztendőre, minden teendőitől felmentette.

E szabadságadás ellenére Arany már nem tekintette magát hivatalnoknak, s mint a kalitkájából kiszabadult madár, teljes lélekből élvezte kicsi szabadságát már nem sokáig!

A tudományos akademia épülete.

Arany Juliska. Arany Jánosné. Széll Piroska, a költő unokája.

Arany János családja.

XVII. TOLDI SZERELME.

> Egyéb dolgairól hű Toldi Miklósnak
> Nem érzem magamat énekkel adósnak,
> Könyvbe sem olvastam, nem is tudakoztam;
> Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam.

A mű keletkezése. Az első töredékek. A költemény forrásai. Kettős cselekvényű szerkezet. Férfi, női alakok. Toldi nemzeti epopeiánk.

Úgy volt elvégezve, hogy a költő ez «igaz tartozását» fehér hajjal lerója. Attila húnjairól szóló ének csonkán maradt, Toldi három része lett Arany fő műve s a mi nemzeti eposzunk, a melyben a magyar faj jellemző alakjai, tulajdonságai minden időre meg vannak rajzolva.

Egy emberöltő telt el, míg Arany Toldi szerelmével elkészűlhetett késő vénségében; a Margit-sziget tölgyfái alatt üdülve, bolyongva gondolatai ifjuságának e kedves hősén andalogtak, bár naponként fogyó reménységgel, hogy valaha bevégezze, így is csak szabadsága első két évében 1877 és 1878-ban készült el befejezésével.

Első kidolgozását még 1848-ban kezdte meg, s újra Arany töprengő és bizalmatlan gondolkozását jellemzőleg erős külső befolyásra. Petőfi rohant rá az ő türelmetlen erős akaratú, de bohókás módján. Azt mondta neki, mikor «*Toldi Estéjét*» utolsó munkájának hirdette: «Öcsém, a te fejedben még igen sok van és ha magad szép szerével mindazt ki nem bocsátod, majd kiverem én, ne félj, akár bunkós bottal, akár kalapácscsal, a mit választasz. Legelőször is kapj bele ismét Toldiba; ha már a fejét és a lábát megcsináltad,

kötelességed a derekát is megcsinálni, különben vétkezel Isten és ember ellen». Arany nem is tudott a kisértésnek ellenállni, hozzáfogott a munkához, bár erős kételkedéssel. Nem volt meg a kellő mondai alap, a mit Arany *«epikai hitelnek»* nevez. A mi volt Illosvaiban, azt Arany két munkájában már teljesen felhasználta. Egy egész epikai költeményt — mint Arany mondja — mintegy az ujjából szopni, ha tudott volna is, nem akart. Mert mi maradt feldolgozatlanul Illosvaiból? A mesés prágai kaland, a sírrablás alávaló bűnténye, ez bizony sovány tallózás volt, költői feldolgozásra éppenséggel nem alkalmas, nem különösen a sírrablás. Baj volt az is, hogy Toldi estéjében Arany már megirta:

Szivét nem bánta még nyila szerelemnek,
Nem is lőn asszonynyal *tartós* barátsága:
Azután sem lépett *soha* házasságra.

Már pedig Arany az első percztől tisztában volt vele, hogy a középső részben a szerelem hatalmas érzése nélkül hősét be nem mutathatja. De ki látott oly népies eposzt, a hol hős küzd szerelme tárgyáért, de végre is elveszti? Nagyjából össze is állított Arany egy ilyen tervet, a forradalom lezajlása után geszti nevelősködése idején is dolgozott egy olyan népies epopeián, a melyben Toldi a legkiválóbb hősök egyike, kalandjai és szerelme benne azonban csak egy nagy epizód.

A dolog azonban nehezen ment, Arany keservesen panaszkodott geszti barátjának, Kovács Jánosnak, hogy az udvari élet rajzolása népies nyelven nagyon nehezére esik. Ügygyel-bajjal elvitte a VII.-ik énekig, de folyton arról tépelődött, hogy ezt a részt csak rá erőltették, mert szerkezetével semmiképen se volt tisztában. Egy kort rajzolt volna benne, Nagy Lajos vitézeinek hős tetteivel különösen a ná-

polyi hadjáratot vette volna belé, de hét éneken keresztül csak Toldival, szerelmével foglalkozik, csak azután került volna sor a nápolyi hadjáratra, Toldi bujdosására, s így a cselekvényt nagyon is szétfolyónak találta.

Az első dolgozatban Miklós szinte vonakodik a leányért bajt vívni, kard — úgy mond — az ő felesége, fiai, leányai a dicsőség, a mit különböző harczokban szerez. A győztes a bajvívásban cseh Holubár, azé lenne hát a Rozgonyi lánya, de mikor Toldi a szép leányzó keserves sírását látja, nem zabolázhatja tovább mérgét, megmérkőzik vele, s mikor Holubár azért is megfenyegeti, hogy bátyját a Duna szigetében megölte, eszeveszett dühvel rohan rá, nem hallja a király tiltó parancsát, megöli, még mikor a lórul is lefordúl a cseh, iszonyú csapásait a halottra vesztegeti, s mint egy kévekötő rátérdel, pánczélos nagy mellét megroppantja.

A király itéletet mond: «Toldi Miklós ugyan halált érdemelne, de kegyelemből számkivetés lesz a büntetése».

Közbül jön a gyönyörű idyll az ős Toldi-házban, majd anyjának háztűznézése a Rozgonyi-házban, még előbb Toldi és Piroska szerelmes jelenete, még pedig hármas bucsuzással, igaz népies felfogás szerint:

«Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe:
Isten veled atyám és szivem szerelme!»
Áldjon meg az isten, kedves fiam téged:
De várd meg legalább a kenyér ebédet.
Megfogadta Miklós, elkelt az ebéd is.
. . . .

«Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe:
Isten veled atyám és szivem szerelme!»
Áldjon meg az isten, kedves fiam téged:
De várd meg legalább a déli ebédet.

Megvárta, megevék azt is együtt, délben,
Jó soká maradt még Toldi menőfélben,

«Paripám nyergelve, lábam a kengyelbe:
Megyek édes atyám és szivem szerelme!»
«Hordozzon az isten, jó fiú, de már ma
Ugyan hová mennél, ilyen éjszakára?»

Sötét éjszaka ment el végre Toldi vitéz. Ilyen nehéz volt a rózsájától megválni. Toldi aztán harczol a tatárok ellen Laczfi oldalán, majd Lengyelországba a király rokonához, Kázmérhoz megy, hogy ott is kiérdemelje jeles cselekedeteivel a magyar király kegyelmét. Itt megismétlődik vele és a szép zsidó leánynyal, Kázmér kedvesével, Eszterrel, Putifárné esete, így közelednénk lassan a nápolyi hadjárathoz. Arany szebbnél szebb idylleket rajzolt, de a «Daliás idők»-ből, a minek művét nevezte, semmit se látunk. Arany érezte a compositio sekélyes voltát s elkedvetlenedve letette a tollat.

1854-ben, mikor Toldi estéjét kiadta, Tompának kellett rá szólni, hogy Toldi középső részével adós maradt s ez adósságát le kell rónia. Toldi estéje nagy diadalt is aratott, ez a két külső körülmény újra belesodorta a munkába, a tervezgetésbe.

A második töredékben Holubár helyett már a sete Tar Lőrincz tűnik fel, a kinek képében Toldi, a nőgyűlölő Toldi vív meg tolvajharczon Piroskáért. De meglátva a leányt, lobbot vetett a szive, Tar Lőrincznek hugát igérte, maga meg Piroskával vált jegyet. Itt is gyönyörű idylli jelenetek szövődnek a mesébe. Ragyogó keleti képzelődéssel van írva például a következő részlet is:

A fehér nép pedig, mintegy gyöngyös párta,
Körül a padokon a táncz végét várta;

Legelt a sok szép szem a fiatalságon,
Valamint a méhraj a mézes virágon:
Köntösük szegélyét a víg zeneszóra
Emelgette piros papucsoknak orra;
Szemökből ragyogott a szomjú kivánság;
Mint egy rózsa gyepű, úgy ült a leányság.

Itt aztán rövidebbre fogja a beszédet Arany s már a harmadik énekben az olaszországi hadjáratra indította el Toldit, bizonyosan a compositio kedvéért.

Az első Toldi-töredék aggasztóan indul ugyan meg, de a számkivetés, úgy érzi az olvasó, nem fog sokáig tartani. A második töredék teljesen vidám, derült szinezetű. A költő abbanhagyta ezt is, nem ment. A nápolyi hadjárat semmiképen sem látszott alkalmasnak arra, hogy a népies epopeia szövetét belőle fonja a költő. «Lajos kora» — mondja maga Arany — «mondának már nagyon világos, történetnek pedig, az eposziró kivánta részletekre, nem eléggé az».

Mikor Buda halála kiadása után Arany végképen elvesztette a kedvet, az ihletet, a Csaba-monda feldolgozására újra elővette a két kidolgozás töredékeit, de alig kezdett a munkához, leánya váratlan kimulása feneketlen gyászba borította. Lelki szenvedése megmérhetetlen volt, ehhez járultak testi szenvedései is, huzamosan, sokáig betegeskedett. Teste, lelke meg volt törve. A mi kevés munkakedve még maradt, azt a hivatal nyűglődései emésztették fel. De végképen nem hagyott fel munkájával. A töredékeket használta, egy-egy versszakot írt hozzá, gondolkozott meséje szövésén, de csak 1874-ik évben s a rá következő esztendőkben végezhette be. De most már teljesen megváltozott terve. Az álharcz, a mi azelőtt könnyen megbocsátható hibának látszott, gyászos tragikum csirája lett, a mely Toldit és Piroskát örökké elválasztotta. Az előbbi feldolgozás derült szine majdnem telje-

sen elmosódott. Arany olyan forrásból kezdett meríteni, a mit eddig epikai műveire vonatkozólag nem tett, saját egyéni szenvedéseiből. Piroskában saját leányának szomorú sorsa újult meg előtte, a ki szülei kivánságából Szalontára ment férjhez, hogy ott gyászos véget találjon, akárcsak Rozgonyi leánya, a ki az apja fiusító törekvésének lett áldozata. Leánya halála örökös búbánat és keserűség forrása lett ránézve, magát vádolta haláláért, innen van az, hogy *«Toldi szerelme»* valamennyi epikai műve között a legalanyibb, tele van szívszaggató lyrai részletekkel. Így lett a költeménynek egyik, mindenesetre jelentékeny forrása, a saját búbánata, kétségbeesése. Ezt nagyon jelentékeny forrásnak tartom. Meg vagyok róla győződve, hogy Arany megmérhetetlen szenvedései nélkül nem született volna meg ez a rész, vagy legalább nem ilyen formában. Így lett Arany saját szenvedései révén leánya elvesztése után, élete alkonyán, a szerelem édes, bússzavú költője. A gondviselés rendelkezéséből öreg korában pótolta, a mi addig teljesen hiányzott költészetéből. Pótolta tehetségéhez méltó fénynyel és sikerrel. E részeket újra, meg újra elolvasni csupa gyönyörűség. Bizonyosan a legszebbek közé tartozik, a mit magyar nyelven írtak.

Arany János az 1870-es évek elején.

Az Aranytól sokat emlegetett *«epikai hitel»* erősen megfogyatkozott «Toldi Szerelmé»-ben. Illosvai itt már jobbára

cserben hagyta. Arra az ocsmány sírrablásra, a mit Illosv
említ Toldiról, ki fog ugyan «Toldi Szerelmé»-ben ráismer
hogy az ő nyomán van elgondolva, annyi gyöngéd művész
tel olvasztotta belé költeményébe? Az özvegygyel való k
mikus felsülést, bár Arany mint feldolgozhatót említi, n
itt, hanem «Toldi Estéjé»-ben használta fel, mint szófia
szédet, a miről gúnyos verset énekeltek a virgoncz apród
A mesés prágai kaland mint gyönyörű epizód szövődik
mese szövetébe. A vaskondérokat a barátoknak hordja To
nem úgy, mint Illosvai mondja, a királyi udvarba, ugyancs
ott végzi, a barátoknál, az aljas, cselédi munkát bűnbána
ban és szerelmeért való igaz vezeklésében. És ezzel Illos
teljesen ki is merült. Aranynak egyéb forrásokhoz kell
nyúlnia, hogy saját leleményességének szegénységét pótol
Itt is, mint egyéb műveiben csillogtatta abbeli erős teh
ségét, a mely bár leleményes új mesét nem tud szőni,
nagyon ért ahhoz, hogy kell egy-egy töredékes vonásbó
adatból, eseményből kerek cselekvényt teremteni. Vessün
csak egy pillantást itt is műhelye titkosabb fiókjaiba.

A cseh Holubárral való harczot rögtön elhagyja, a mi
Szigligeti egyik vígjátékában megolvassa Toldi álharczát,
mely teljesen a vígjátékiró leleménye és semmiféle monda
vagy hagyományszerű alapja nincs. Teljesen bizonyos, hog
innen vette ezt a motivumot, mert azt a jellemvonást is átvette
hogy Toldi egyszer csakugyan nősülni akart, de az ara a
kivánta, vegye le szakállát. Toldi nem engedett a kivánság
nak, így aztán megmaradt a szakáll, elveszett a mátka. Miko
1879-ben újra foglalkozni kezdett «Toldi Szerelmével», Ke
mény Zsigmond «*Özvegy és leánya*» czímű regényében ta
lált egy olyan cselekvényre, a mely a leánya után másol
Piroska jelleméhez teljesen illett. E regényben *Mikes* János
testvéri szeretetből, ifjúi könnyelműségből elrabolja öcscse

Piroska alakja a budapesti Arany-szobron.

számára Tarnóczy Sárát. A leány már találkozott azelőtt Mikessel és szenvedélyes szerelemre gyúladt iránta, az elrablás alkalmával nagy ellentállást fejt ki a büszke hajadon, de mikor véletlenül megnyílt a sisakrostély, rá ismer Jánosra, nem ellenkezik. Annál irtóztatóbb csalódása, mikor megtudja, hogy János testvérének rabolta el. Késő, hogy János maga is szenvedélyes szerelemre gyúladt a hajadon iránt, lovagias büszkesége, testvére iránt való gyöngédsége nem engedi, hogy magának követelje a leányt. Sára megtört szívvel az öreg Haller Péteré lesz, csakhogy büszke szive megaláztatását eltitkolja. Egy óra boldogtalan tévedése mindkettőjök boldogságát dúlta szét örökre.

De Piroska alakja, jellemvonásai a hasonló helyzet ellenére mégis leginkább a költő leánya emlékezetéből szövődött. Szülei óhajtásának enged ő is, mikor Szalontára megy férjhez, mint Rozgonyi Piroska apja fiusító tervének, a minek mindkettőjökre nézve oly végzetes következménye lett. Julcsa is az a kedves gyermek, mint Rozgonyi Piroska, a kinek Kőrösön hajnallott először a szerelem tündérvilága, a mit Arany oly üde bájjal rajzol. Kedves, élet-vidám teremtés, a ki oly viruló sürgés-forgással végzi házi dolgait. Valódi magyar leány, nem beteges, nem túlérzékeny, ismeri az életet, alkalmazkodik hozzá, a kötelességérzetben keres támasztékot lelkének viharzása közben. Mind a kettő tönkre megy ugyan, de hervadások nem az a gyors liliomhullás, mint Szép Ilonkáé, hanem lassú, kínos és végzetesen bekövetkezik, mert az az élet kérlelhetetlenségéből folyik. Száz mértföldnyire van a német Gretchenek élhetetlen rajongásától mind a két alak, talán nem olyan ideális, de annál magyarabb s az élet igazságának megtestesítése. Piroska Julcsa köztünk jár-kél, úgy tesz, mint az erős akaratú magyar leány, a ki daczosságában kihívja maga ellen a végzetet, szenved,

tűr, míg ereje végképen el nem hagyja és szervezetét tönkre nem teszi.

Minthogy Toldi a történetileg is ismeretes nápolyi hadjáratban nem szerepel, Arany így jutott arra a gondolatra, hogy az ismeretlenség fátyola alatt vívassa ki vele ismét lovagi szeplőtelen becsületét. Erre Illosvaiban is nyert támasztékot, de számtalan példa van rá nálunk és a világirodalomban is. Hogy magyar példát is hozzunk fel reá, így szerzi vissza Zokoli Mihály is Jósika «*Csehek Magyarországon*» czímű regényében lovagi becsületét s «Elemér a sas» néven elrejtett arczczal harczol dicsőségesen.

Szeredai Kolos alakjának megteremtésére alighanem Kisfaludy «*Tihamér*» czímű regényének egyik alakja, a ki szintén Zách-ivadék s a nápolyi harczok idején nyer kegyelmet, adott Aranynak ösztönt. Hogy a történelemből és a nápolyi hadjárathoz fűződő gyér hagyományból hogy és mennyit merített, azt lépten-nyomon figyelemmel kisérhetjük. De látjuk azt is, mily művészettel olvasztotta meséjébe, átalakította, összerántotta a két hadjáratot egygyé, hogy a szerkezet roppant nehézségeivel megküzdhessen.

Szinte legyőzhetetlennek látszott előtte, hogy a nagy feladatot megvalósítsa. A mit ifjú korában kezdett el barna hajjal, őszülő fejjel folytatta egyre tünőbb reménységgel, hogy valaha befejezhesse. Láttuk, hogy először a dicső mult rajzát akarta adni népies epopeia alakjában és Toldi szerelme csak epizód lett volna e nagy munkában, de csak hol rövidebbre, hol hosszabbra fogva írta meg Toldi szerelmének idylli jeleneteit. Végre is felbontotta, a mit addig szőtt, összetörte Toldi boldogságát s a mit addig csak epizódnak szeretett volna megírni, a mi pedig töredékekben se ment már neki: egyszerre nagygyá nőtt szemében, az lett költeményének főcselekvénye. Így vitte — mint maga mondja — hősét a

szerelem hatalmas convulsióin át s népies epopeia helyett regényes eposzt írt régies szinű, erősen népies ugyan, de temérdek új fordulattal megújított nyelven. Határtalan küzdelmek és nehéz szenvedések után tudódik ki Toldi igazsága, lovagi becsületét kivívta, úgy jön haza. A lehervadt virág Piroska sírján elsirja keservét, kétségbeesése örökös búbánattá enyhül ugyan, de legalább az életet sírjáig, úgy a hogy le tudja róni. Még tánczol is Anikó lakodalmán.

Anikó fehérben, mint egy virágos fa,
Ott forog a vánkost feltartja magasra,
Lesi csalfa szemmel, kit hívjon? ne hívjon!?
«Csókra násznagy uram! ne csak mindég vivjon!»

«Mondom én!» — mond Toldi — férfi kell már ennek,
Olyan asszony ez, kit jó ha sűrűn vernek . . .»
Csókra magát mégis tánczra is elszánta;
Halkan *öregesen*, násznagyosan járta.

Ez «Toldi Szerelmé»-nek kibékítő, végső, méla accordja.

Így végig tekintve e nagy munkán, lehetetlenség csodálattal nem adózni Arany lángeszének, a ki mondát, történetet, szájhagyományt annyi művészettel olvasztott össze. De még így is maradt sok olyan dolog «Toldi Szerelmé»-ben, a mi a hangulatot zavarja s a compositio egységét is rontja. Még a bevezető ének derült szine, a prágai kaland teljes előadása változatosságképen bele illik, de Anikó, Bencze tréfás jelenetein lehetetlenség észre nem venni, hogy vidámabb körből kerültek ide. De általában Arany nagyon ügyelt rá, hogy az ének komor, fájó hangulatából mindez nagyon ki ne ríjon. Nagyobb baj, hogy a mult dicsőségének rajza kelleténél nagyobb helyet foglal el a költeményben. Toldit és Piroskát sokszor teljesen elvesztjük szemünk elől. De a mult dicsőségét is nagyon szivén viseli, sokszor meg is vallja,

Toldi Miklós alakja a budapesti Arany-szobron.

mily jól esik neki a hősöket dicsőitenie. A mult dicsőitésében kiterjed gyermekkori emlékeire. Kedves szülőföldje és Szalonta lakói, a régi kemény hajdúk dicséretére. Nem egyszer maga is megsokalja áradozását, többször félbeszakítja magát: «Ki győzné ezeket szedni mind lajstromba, Hogy a dal szövése ne legyen goromba». «Hanem a készülést minek írjam, hogyan? Toldit is egy perczre kell, hogy előhozzam.» Ilyen és efféle felkiáltással tele van «Toldi Szerelme». Így romlik meg énekének egysége, tulajdonképen kettős cselekvény van benne, az egyik Toldi szerelme, a másik a dicsőséges a hadjárat története. A kettő semmiképen sincs összeolvasztva. Az értékesebb, költőibb rész mindenesetre Toldi szerelme, ez köti le minden érdeklődésünket. A fájdalomszülte nemes, mély költészet, a mely a nyelvet az Aranynál már megszokott mértéken túl is, tömörebbé, ragyogóbbá varázsolta. Mennyi erővel rajzolja Arany a szenvedélyt, mily művészettel állítja szemünk elé a jellemeket. Most értjük meg igazán Toldi hevességét, most tudjuk, hogy az a szenvedély, a mi Piroskát emészti, csak az elmulásban találhat teljes megnyugvást. Arany a leányát ért szomorú vég nélkül soha sem írt volna ily megrendítő költeményt. Érezzük, hogy a költő e csapás után nem akart, nem tudott boldogságot rajzolni.

De Arany jellemző módja is itt sokkal összetettebb, bonyolultabb, s az emberi lélek különféle nyilvánulásait veszi tekintetbe. Azelőtt inkább a naivnak, népiesnek megfelelő jellemzésmóddal élt, a mely egyes főindulat, alapérzelem kiemelésével állítja elénk az alakot. Innen van az, hogy az alak főtulajdonságát kiemelő állandó jelzővel oly gyakran él Toldi első részében. «Rókalelkű», mondja Györgyről, «tisztes hű szolga» az öreg Bencze jelzője, «a hatalmas gyermek» Toldi. Később az efféle jelzőket fukarabban osztja, nem mondja meg, ki

milyen; tetteivel rajzolja. Ez a drámaibb, közvetlenebb jellemzés, de egyúttal feltárja a cselekvés különféle rugóit is. Ez az a lélektani elemzés, a mit manapság sokszor emlegetnek.

De bár az első részben más módon van Toldi jellemezve, azért látjuk, tudjuk, hogy a ki fiatal korában olyan, az férfikorában sem lehet más, csak az, a kinek Arany műve második részében rajzolja. Főjellemvonása itt is, Toldi estéjében is, a hirtelen harag és az akadályokon végig gázoló erőszakosság. Toldi estéjében a harag öli meg. A mű második részében rendre agyon akarja verni a szerzeteseket, a gvárdiánt, mert a kimúlt szamár nevén Mikolának csúfolják, a lelkiismeretének vádja alatt görnyedező Toldit. A dőzsölő, gyalázatos búcsúsokat ostorral üti szemen, képen, rúgja lábbal, vas öklével döfi, markolva verdesi egymáshoz. Vígságában, bújában egyformán szertelen. De a mily hirtelen haragú, szertelen szenvedélyű, épen olyan nemesszivű, gyöngédségében, szeretetében is szertelen. Mikor Piroska utolsó levelét olvassa, «odagörnyedt, ejte is rá egy-két borsószemű könnyet». Épen olyan rendíthetetlen királya iránt való hűsége, a kit elítéltetése után is hányszor ment meg saját élete koczkáztatásával. Szerelme is határt nem ismerő, égető szenvedély és szerelme tárgyának megsértőjét vérszomjasan halálra keresi.

Nem igaz némely esztétikusnak az az állítása, hogy Toldi közönséges paraszt-kamasz, minden erkölcsi fenség nélkül. Lelkiismerete legszigorúbb birája. Az első részben is valóságos erkölcsi megtisztuláson megy keresztül. «*Toldi Szerelmé*»-ben álharcza miatt vezekel tenger ideig kétségbeesve, keserű lelki gyötrődések és megrázó vezeklés közt. Mennyire bizonyságot tesz lovagias érzületéről, mikor Piroska lovagi becsületére hivatkozva keres védelmet a saját és az ő túláradó szenvedélye ellen e szavakkal: «Becsületét védd meg oh lovag egy nőnek!» Felejthetetlen jelenet ez! Szerelme meg-

rázó mélyen, megindító szenvedély, a mely érdeklődésünket mindvégig leköti. Érezzük, hogy így csak Toldi szerethet.

Arany költészetének teljes fénye, lelkének mély szomorúsága Piroskára esik, erre a kiváló magyar asszonyra, a kinél igazibb, magyarabb teremtést nem alkotott még magyar költő. Szive vérével írta, lelke mély fájdalmával teremtette meg ezt az alakot, a fájdalom kohójában nőtt meg ilyen nagyra, ilyen költőivé; leánya képe után másolta. De tréfás, dévajkodó kedve Anikóra maradt örökségül, Piroskának az érzelmes önérzet, a mely sértett büszkeségében elhervasztja szerelmének koszorúját, s halni akar, de *előtte,* lelkére, a ki őt úgy megsértette, eltaszította magától.

A magyar költészetben nem tudok rá más alakot, a kiben erősebb lelki küzdelem kavarogna, mint ebben a gyenge szervezetű leányban. Egyrészről a kötelességérzet, atyja iránt való gyöngédség, másrészről a sértett szerelem, önérzet vétették föl vele a kárhozatos, nehéz igát, a mely alatt vívódik, lassan, de annál biztosabban tönkre megy. Mikor Toldi helyett a szeplős Tar jelentkezik nagy mosolygással Piroska kezéért, Piroska előbb elhalványul, majd összeesik, de aztán büszkén mondja: «*Akarok* Tar Lőrincz felesége lenni». Toldi lelkére akar meghalni. Mikor Tolditól hiába várja hibája jóvátételét, mert őt fogságban tartja a cseh rabló-leány, végre elkezd a kötelesség nehéz ösvényén járni. Még maga sietteti menyegzőjét, szorgalmasan dolgozik menyegzői kelengyéjén, minden baját, gondját a munkába akarta volna ölni. Csak menyegzője előtt való éjjelen tör ki véghetetlen fájdalma, mikor elhalt anyjához fordul gyötrelmeiben.

Ha van egy balzsam csepp földi reménységből,
Ha van ott irgalom, kegyelem számomra:
Boldogtalan szivem enyhítsd nyugalomra.

Ez a büszke lélek nem panaszkodik senkinek, még az öreg királynénak se, a ki talán segített volna rajta, mint Tar Lőrinczné is elnyomja titkos szerelmét, bánatát. «Büszkébb vala, semmint tűrne olyan dolgot, hogy a világ előtt ne legyen ő boldog». Ő, a Rozgonyi leánya! Az oltár előtt is kimondja bátran a végzetes szót, mert csak atyját látja, a ki reménységének egyetlen megvalósítóját ő benne keresi, találja. De emésztő szenvedélye nem homályosítja el végképen józan eszét, megalkuszik a változhatatlan körülményekkel. Az eskü neki erős gyámol, az a reménység is, hogy atyját boldoggá teszi, ha tudniillik fiúgyermeke születne, a ki a Rozgonyi-név és vagyon örököse lenne. De még tovább is fejti Piroska lelkének szövetét a költő, mikor oda veti: «A vérnek is abban lehet egy kis része, nem epe a mézeshetek ifjú méze». Ime, mennyi szálból fűzi össze a költő Piroska lelkületét.

És ha Toldit nem látja, ha nem is boldog, de kötelességtudó, nyugodt életet folytatott volna férje oldalán, Toldi szeme elé került azon a végzetes vacsorán. Ura dicsekvéséből rögtön sejti, kiről van szó: «Vére hagyott ajkát emeli tiltóra, de a beszéd elhal, nem veheti szóra. Egész nap az Istent mind csak azon kérte, hogy Toldi ne jöjjön . . . egész nap a szivét mind csak azon kapta, hogy ha felé sem jön, meghasad miatta». Piroska az asztalnál feledí búját, s élvezi az örömet, s egyszer, végzetesen megcsillan még egyszer, leányos, dévaj kedve, mint Arany szinte keleties, ragyogó képzelődéssel írja: «Mikor e szép asszony, poharát elvéve, márt nevető rózsát aranyos fényébe». Sete urát vérig sérti egy olyan megjegyzéssel, a milyenre csak asszony képes. Ezzel megölte, magát tönkretette, mert most már gyűlöli, utálja urát, tönkretette Toldi boldogságát is. Mert Toldi halálra keresi szerelme tárgyának megsértőjét s örökre elválasztja magát az asszonytól gyilkosságával.

A királynő mellett egy álnok olasz asszonyt is mutat be költőnk, a kinek csak egy jelenete van ugyan, de ezt a jelenetet remekül *megjátsza*. Ez Mária, Lajos ifjúkori szerelme, a kivégzett Durazzo felesége. Férjéért jön könyörögni, a kiről jól tudja, hogy már ki van végezve. Jön gyászban, de fényesen öltözve, fényes kisérettel, mintha *hódítani* jönne. Nagy haraggal, átkozódással kezdi, majd csendes zokogással folytatja a régi szerelem hangján: «Miért tetted ezt velem?» Lajosban felébred régi szerelme, szemrehányó hangon szól s mély búval jelenti, hogy mindennek vége: *a vér* elválasztja őket. Erre fátyolt emel az asszony, arcza, szeme mosolygóra válik s azt leheli kéjittasan: «Miért nem?» Lajos megborzad, megismeri a nőt... Johanna testvérét, a kinél a kéj és a gyilkosság perczenként jár egymásután.

De Arany alakjain végig tekintve, lehetetlen meg nem emlékeznünk a hű Benczéről, az öregről, a fiatalról is. A vén Bencze körülményes, bőbeszédű, soha se mulasztja el beszédébe beleszőni, hogy állott be Toldi öreg apjához ostoros gyereknek. Természetesen a mult időket dicséri, mikor a termés is jobb volt, mint manapság; soha se felejti elmondani, hogy Miklósból derék katonát ő csinált, így ajánlja be fiát urának, a ki szintén katona és nem paraszt akart lenni. Gondolta az öreg Bencze, hogy Miklós oly nagy ember lett az ő *segítségével*, lehet ám valami még az ifjú Benczéből is! Mily aprólékos, de jellemző vonással van rajzolva az öreg, mikor teszem föl a lovat hajtja, s fia közéjök csapkod:

Ne zavard a *lovam!* mondja neki mindjárt,
Jó uton ügetve, ha göröngyös lépve,
Lassítani minden partocska elébe,
Minden kikapásra, kicsi földhajlásra;
Ez a magyar lónak igazi hajtása.

Az életből van ez ellesve, mennyire kiemeli az alakot, jellemzi, s úgy elénkbe állítja, mintha szemünkkel látnók. Vagy mikor az öreg a nemzetes asszonynyal meglepi Toldit, azaz tulajdonképen csak dőzsölő czimboráit, mert Toldi szégyenében elszökik tisztes ősz anyja elől, míg az öreg asszony kisoroltatja valamennyit maga előtt, Bencze látja, hogy fia és a várnagy bújva egymást váltják, mint a kártyalevél, a mit elölről hátrafelé raknak.

Látva öreg Bencze fia hogy meghökkent,
Nosza minden vére süveg alá szökkent,
Keze gyorsabb még, mint szava gondolatja:
Som nyelű ostorral, a hol éri csapja
«Te, te részeg! korhely! ki vagy te? mi vagy te?
Jó nemzetes úrnak elrontója vagy te?
Hogy áll a szemed! he? ne, elöl! ne, hátul!
Ezt tanultad a te vén, józan apádtul?

Ime, a hű szolga látván Toldiné haragját, hallja, hogy a czimborákat vádolja, mint fia elrontóit, vak haragjában fiára fogja, a mit Toldiné a czimborákról állít. Az együttérzést asszonyával, az iránta való hűséget paraszt emberben jobban megrajzolni nem lehet.

Az ifjú Bencze a hűségben apjára ütött, de semmiképen se olyan becsületes, mint az öreg. Meglátszik rajta, hogy a nagy világban ütődött, vetődött; kapzsi, ravasz, alkalomadtán él is paraszt furfangjával.

Toldinak van még egy hű szolgája, Pejkó, a kit Arany a néphagyomány nyomán formált igazán epikai lóvá. Résztvesz gazdája szenvedésében, vele örül s jobban megérti urát, mint valamely szolga. Meg van benne és gazdájában ez a magyar vonás, hogy a ló együtt él, együtt érez gazdájával. Nem csodálkozom rajta, hogy az egyik biráló őszinte lelkesedéssel azt állította róla, hogy a nagy költő egyik legszebb

karaktere. Ez a Pejkó megtréfálja Benczét is, tudja, hogy kell vele bánni. Olaszországban nagy csodálkozására meglátja Bencze vitéz Pejkót, nem tudva róla, hogy gazdája is itt tartózkodik, furfangos észszel *haza* akarja lopni. De a ló másfelé viszi Benczét, ravaszul röhög Bencze hiábavaló kínlódásán. Végre Toldi kunyhója előtt ura lába elé arczra teremti a lókötő Benczét. Toldi egy rúgással hasra fekteti, hogy lássa, kit fogott lova, s megismeri Benczét.

De efféle csinjei közt is Bencze holtig kitart ura mellett. Toldi újonnan hantolt sirján, mint élőszobor áll bánatjában, míg a friss hó hullatja rá pelyheit.

Toldi nemcsak Arany főmunkája, hanem a magyar nemzet epopeiája is. A Csaba-monda, a mit Arany nemzeti epopeiának tervezett, töredéknek maradt, nem is versenyzett népszerűségben soha sem Toldival. Toldi lett a magyar nemzetnek, s minden egyes tagjának kedves, elbeszélő költeménye, a kiben ifjú, férfi, öreg ember egyformán gyönyörködik, s a nemzet is mintegy a maga küzdelmét, törekvéseit látja benne megénekelve. Az az őserejű paraszt legény, a ki megvetett, alacsony sorsból küzdi fel magát a legjelesebbek közé, nem a magyar nemzet küzdelmének képe, mikor 1848-ban egy csapással nemzetségét, önálló államiságát kivívja? «Toldi estéjé»-nek mély melancholiája, gyászos humora nem illetett-e meg minden magyar lelket, mikor nemzetiségünk elalélva vas iga alatt nyögött? Toldi szerelmének nagynevű hősei nem buzdítanak-e bennünket, hogy nemzetiségünk megtartásáért karral, fővel dolgozni minden magyar embernek kötelessége? Nem mutatja-e meg nekünk, hogy nem minden nemes szándék és munka éri el czélját, de a törekvésnek, iparkodásnak azért meg kell lenni minden magyar emberben, mert csak a közös, vállvetett munka teheti ezt a nemzetet nagygyá, boldoggá. De nemcsak a nemzeti érzést növeli nagyra Arany e

hármas költeménye, de e nemzetnek minden egyes tagját mint egyéniséget is mélyen megindítja. Kinek nincsen édes anyja, a kit szeretettel és jósággal vesz körül, ki ne érezte volna ifjú korában azt a lázas tettvágyat, a mely Toldit nyugton nem hagyja? Ki ne követett volna el férfikorában hibákat,

Tisztelt Uram!

Tehát szívesen látom szombaton, dél után akármikor, — vagy ha az idő sétára alkalmatlan lesz, dél előtt is; de szép időben az egész téli múlasztást szeretném pótolni, a mikor ez még lehet.

Fogadja szíves üdvözletemet!

Buda-Pest 1881 máj: 3.

alázatos szolgája
Arany János

Arany János levele.

a melyekért vezekelnie kellett, ki nem esett át a szerelem édes-bűvös szívszaggató fájdalmain, gyötrelmein, s ki kerülheti el mindezek után az öregedés terhét, szomorú melancholiáját? Valóban Arany egyetlen munkája ez, a mit ifjú, férfi, öreg ember egyformán magáénak vall, s egyformán megleli benne, a mi szivét, lelkét foglalkoztatja, s ezért mondom igazi, magyar nemzeti epopeiának.

XVIII. A VÉG FELÉ.

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoganhat,
Kértem kérve;
S ő halasztá évről, évre.
Most ha adná is, már késő,
Egy nyugalom vár, a végső.

A Margitszigeten. Kisebb költeményei hatása. Toldi megjelenése. Megválása a főtitkárságtól. Öregségének bajai. Halála.

A Margitszigeten húzta meg magát az öreg költő, ott zengte el éneke utólját. Szomorú, beteg öregségében a lombos tölgyek alatt a múzsa újra felkereste, megaranyozta borongós napjait, mint alkonyatkor még egyszer és utóljára néz vissza a tájékra a nap, s arany sugaraiban újra megfüröszti. Még azon a nyáron, a mikor hivatalát letette, mintha újra teremtődött volna, megifjodott kedvvel látott a munkához. Alig két hónap alatt több költeményt írt egy lélekzetre, mint huszonöt év óta valamennyit oda számítva.

Valamikor régen Gyulai ajándékozta meg egy kapcsos könyvvel, a mit egy kis kulcscsal be lehetett zárni. Ezt vette hóna alá és elindult vele a sziget félreeső helyein sétálgatni, a hol emberek alig jártak, a hol zavartalanul elmélázgatott. Irt, ha az ihlet és a kedv hajtotta, vagy gyönyörködött egymagában a természet szépségében, a virágokban, a lombos tölgyekben, a melynek közein alig tört át a nap, s az alatta lévő félhomály olyan jól esett beteg, gyenge szemeinek.

A kapcsos könyv gyorsan telt, de nem mutatott meg belőle senkinek semmit. Még azt se szerette, ha valaki figye-

lemmel kisérte, mit mível. Ez zavarta, kedvét szegte volna. Családja gyöngéd figyelemmel nem kérdezősködött, nem mutatta, hogy sejti, mivel foglalatoskodik. Bevárták, míg maga megnyílik. Szólott is róla, még pedig legelőször élete hű felének, feleségének. Fel is olvasott neki egynéhány költeményt. De az is nehezen ment, míg felesége kérésére fiának Lászlónak megmutatta új verseit. Az meg már épen kettőjök kölcsönös, nagy munkájának eredménye volt, hogy legkedvesebb élő barátjainak Gyulai Pálnak, Szász Károlynak is megmutatta. Hogy e versekből valamit közre adjon, arról hallani se akart. Szinte félt a nyilvánosságtól, a mi Gyulai, Szász, fia együttes rábeszélésének végre sikerült, hogy egynéhány költeményt világgá bocsájtott a kapcsos könyvből, ennek megvolt a maga következménye is. A költemények oly zajos külső sikert arattak, oly áhitattal olvasta a nagy közönség, mint egy költeményét se. Ez az általános tetszés, a gyöngéd tiszteletnek annyi jele jól esett ugyan a költőnek, de lelke nyugalmából ki volt zavarva. Nem is írt több kisebb költeményt, a mint előre érezte, a mint megjövendölte. Hiszen maga csak arra gondolt, hogy versei hagyatéknak maradnak meg utána:

És ne haljak meg mint koldus
A ki semmit sem *hagyott*.

Mikor az «*Őszikék*»-et így félretette, belefogott «*Toldi Szerelmének*» befejezésébe. Hiszen ott élt keblében a vágy, hogy abban véget érjen, a mit elkezdett. Hanem szemeinek teljes megromlása miatt nagyon keservesen ment ez a munka. A töredéket újból meg újból el kellett olvasnia, a tervet, a részleteket össze kellett kötni, mindez csak nagy megerőltetéssel mehetett. De nyoma van, hogy egyéb töredékein is dolgozott. «*Az utolsó magyar*», «*Edua*» kéziratán látszik, hogy

mind a kettőnek utolsó részét ez időben írta. Később «*Csaba királyfi*» töredékéhez fordult, tervezett jó reménységgel, míg az aggsággal növekedő betegség ki nem ragadta kezéből a tollat.

Toldi Szerelmét sem akarta kiadni, még barátai unszolására se. Gyulait semmiképen sem tartotta költészete elfogulátlan birálójának, így az ő sürgetései kevés hatással voltak rá. Még mindig eszében volt az a kedvetlenség, a mit *Buda halálának* kiadása után a nyilvánosság herczehurczája okozott neki. Úgy gondolta, hogy míg «*Toldi*»-ban az üde naivság hatott, «*Toldi estéje*» melancholiájával talált az elnyomatás sötét hangulatához, «*Toldi Szerelme*» idegen jelenség lesz a mai lázas világban, mikor az eposzi részletek nyugodt megfigyelésére az olvasónak se kedve, se türelme nincsen. Így a kész kézirat a fiókban maradt 1879-ik év nyarán, a mikor a költő elkészült vele.

Talán életében meg se jelenik az eposza, ha Csengery régi hű barátja ősz felé szintén a Margitszigetre ki nem költözik. Csengeryvel az utolsó években Arany nagyon ritkán találkozott, mert Csengeryt a politika ügyei foglalták el, Arany pedig teljesen elvonulva éldegélt, ő se járt sehová, hozzá is nagyon kevesen jártak. Csengerynek most betegsége is teljes nyugalmat parancsolt, így a közös szenvedés újra összehozta a két jó barátot. Módjukban volt többször és bizalmasan beszélgetni. Így szóba került «Toldi Szerelmének» kézirata is. Csengery mohón, nagy gyönyörűséggel olvasta a költeményt, s minden rábeszélő erejét elővette, hogy Aranyt e nagyszerű költemény kiadására birja. Arany igen sokat tartott Csengery műízléséről, biztatása döntő hatással volt rá, habozása eltünt, de még így is valami olyan félig nyilvános kiadással próbálkozott. Nem akarta kiadónak adni, a ki zajt csap vele, hanem mint valami kezdő író, kinyomatta a saját

költségén. Az összes példányokat oda adta az Akadémia könyves boltjába, hogy csak az vegyen belőle, a ki akar.

De a feltünés elkerülése semmiképen se sikerült a költőnek. A nagy közönség a Kisfaludy-társaság gyűlésén épen olyan váratlanul és szinte lázas meglepetéssel vette a nagy hirt Arany eposzának megjelenéséről. Semmit se sejtve gyűlt össze a szokásos hölgy- és ifjú közönség a társaság felolvasó rendes havi gyűlésére, mikor Gyulai az új könyvből az üde népszerűséggel megirt pompás prágai kalandot felolvasta.

Csak annak, a ki jelen volt ezen a gyűlésen, lehet fogalma arról a gyönyörűségről, a mi az egész hallgató közönségen erőt vett, mikor a bűvös-bájos sorokat hallgatta, s lázban égő lelkesedéssel élvezte. Felejthetetlen jelenet volt az, mikor Gyulai remek felolvasását befejezve, a mihez hangjának mélyebb árnyalatú zöngése olyan jól illett, a viharos taps után halotti csöndben felemelkedett Szász Károly s a nagy megilletődöttségtől könny patakzott a két orczáján, s töredezett el-elcsukló hangon indítványozta, hogy az újra megszólamló költő iránt való tiszteletből a többi felolvasás maradjon el.

A közönség mélyen megindulva oszlott szét, s az Akadémia könyves boltjából pár nap alatt elkapkodták «Toldi Szerelmének» összes példányait.

Arany költészete sohasem aratott fényesebb, zajosabb sikert, mint öreg korában irott kisebb költeményeivel és «Toldi Szerelmével». Ünnepelték az egész országban, akárcsak a vén Toldit kivívott nagy diadala után.

De ez már a hanyatló napnak utolsó visszatekintése volt, mielőtt csöndesen lenyugodnék ... Arany egészsége napról-napra hanyatlott, nagyon keveset dolgozhatott.

Arról természetesen szó sem lehetett, hogy főtitkári állásába visszatérjen. Még ez évben 1879-ben már negyedszer

kérte felmentését. A nagygyűlés most már a lemondást kénytelen volt elfogadni, de azt is elhatározta, hogy Arany az alapszabályok 58. pontja értelmében a főtitkári fizetést élete végéig élvezze.

Aranynak a mellékterembe, a hol ügyének tárgyalása alatt tartózkodott, rögtön megvitték a hirt, a ki erre a gyűlésterembe sietett és az elnöktől szót kért és Szily Kálmán feljegyzése szerint körülbelül így szólott:

«Bármennyire megtisztel is a nagygyűlés irányomban tanúsított kegyességével, ki kell jelentenem, hogy azt el nem fogadhatom. Én jelen voltam az alapszabályok változtatásakor a megelőző tárgyalásokon, sőt mint titkár én vezettem a jegyzőkönyvet, s így biztosan tudom, hogy az 58. §. reám nem volt értve. Valamint tehát eddig, a mióta szabadságolva vagyok, nem vettem föl a főtitkári fizetést, ezentúl sem fogom felvenni, mivel az engem nem illet meg.»

Csengery, Lónyay hiába vitatkoztak vele, hogy ezt az alapszabályok világosan így rendelik, s hogy a szabadságon lévő tisztviselőknek a világon mindenütt kijár a fizetésük, Aranyt nem lehetett meggyőzni. Másnap az igazgatótanács tartott ülést, s utána Vay Miklós báró koronaőr vezetése alatt egy küldöttség ment hozzá, hogy az Akadémia rendelkezéséhez az igazgatótanács a maga kérését is előadja a törvényes nyugalomdíj elfogadása ügyében. Vay báró könnyezve adta elő az igazgatótanács kérését, Arany maga is könyekre fakadt, de nem tágított: «Nem tehetem, mondotta mély megindulással, nem engedi a lelkiismeretem».

Majláth György, ez a hideg, büszke arisztokrata, a ki mind a két gyűlésen jelen volt, e szavakra fakadt: «Életemben nem láttam ilyen embert!» A díszülést követő lakomán a távol levő Aranyra ő emelte poharát, «a kinek, úgymond, nem csak neve, hanem jelleme is Arany».

Hogy melyik arczképem választom rajzai közzől?
Fényképíró úr! a botos és kalapost.
Mint maradó vendég ül s áll a többi nyugodtan
Menni csak egy készül: úgy-e ezen: ez leszek én!
(30/ix 80)

Arany János utolsó arczképe.

Öregségében mindinkább magára maradt. A nagy társaságoknak ugyan soha sem volt kedvelője, de öregségére szinte kínos zavarba jött, ha régibb barátai is felkeresték. A megszokott mindennapi látogatókat azonban szivesen fogadta, azoknak nem átallotta azt is megmondani, hogy beszélgetés közben balról álljanak, vagy üljenek tőle, mert jobb fülére már régen nem hallott, a balra is keveset. E miatt, de visszahuzódó természeténél fogva is magánosan bolyongott sétái közben, szomorú ábrázattal, a betegségtől megtört testét vonszolva. Nagyobb társaságba, az Akademia gyülését is alig véve ki, egyáltalában nem járt. Igazán irta egy ilyen gyülésnek meghivójára:

Beteg vagyok, süket vak és vén;
Tanácskozni miért mennék én?

Ha olykor nagyritkán megjelent, a terem félhomályában megtört testével csak úgy ődöngött. Szemeit zöld ernyővel óva, még annál kevesebbet láthatott. Megható volt nézni, a mint a legelőkelőbb főurak, Andrássy Gyula gróf, Lónyay segítségére siettek, s az öreg úr hálásan szorongatta kezöket.

Nem csoda, hogy ily körülmények között inkább szobájában maradt divánján üldögélve, pipázgatva s gondolataival tépelődve. Ekkor keresték fel a mindennapos barátok, *Szalay* István násza, László fia feleségének apja, a ki igen jókedvű uri ember volt, tréfáival, élénk társalgásával nem egyszer felvidította.

De nem egyszer rázta fel bús komorságából Gyulai Pál, a ki valahányszor az Akademiába jött, tehát majd minden nap, felkereste barátját. Épenséggel nem vette rovásra, hogy Arany hányszor látogathatta meg. Mindég jött, elevenséget, zajt, irodalmi hireket bőven hozva. Arany kerülni óhajtott minden érintkezést a nyilvánossággal, csak emlékeinek, multjának

élt. Gyulai épen ez elvonultságából akarta felrázni kötődéseivel, vitatkozásaival. «Megboszantom Jánost», szokta volt mondogatni, míg Arany csak épen azért nem boszankodott, hallgatta kötődéseit, mosolygott is rá bajusza alól. De ezek a gyakori kötődések nagyon jól estek neki, felderítették csöndes magánosságát.

Gyulai utolsó ilyen *megboszantó* berohanása Petőfi szobrának leleplezésekor történt. Néhány nappal az ünnepség előtt e szavakkal rontott Aranyhoz: «János! Eljösz-e a leleplezésre? Ha nem jösz, a Petőfi-Társaság tagjai azt fogják mondani: irigységből maradtál itthon». «Hiszen megyek», válaszolt Arany rendületlen komolysággal, «szabóm már varrja a meggyszín mentét és a búzavirágszín nadrágot». Csakugyan készült is az ünnepségre, de már nem mehetett el. Nagyobb hatalmasságnak, a halálnak kellett látogatására mennie.

Petőfi szobra Budapesten.

Nem volt hát öregsége oly «*puszta nyomorúság*», a mint maga panaszolja. Az öregség ezer meg ezer baját türelemmel, zúgolódás nélkül viselte. Soha sem lázadt fel sorsa ellen, csöndes, nyugodt humora mindvégig megmaradt, a mivel el tudott viselni minden nyomoruságot. A ki őt a Margit-sziget félreeső, árnyékos útjain megtört alakjával, fájdalmas, szinte kínos arczczal magánosan bolyongani látta, az sohasem hitte volna el, hogy régi humora még akkor sem hagyta el végképen. Egy-egy kis

Arany János ravatala az Ak

kadémia előcsarnokában.

apró versben, hol sohajtással, hol humoros derültséggel könnyített baján. Efféle tréfákat, rögtönzéseket sokat írt lelkének könnyítésére. Igen kevés az, a mi megmaradt belőlök, az is csak úgy véletlenségből, de ez jellemzi az ő csöndes, lemondó, de még így is derült és nélkülözni tudó, türelmes természetét.

Arany László.

Pedig a halál követei igen korán jelentkeztek nála. Testileg már igen korán és sokat szenvedett. Még szinészi pályáján Máramaros-Szigettől Szalontáig való nagy gyaloglása után szerzett tüdőhurutja öregségében szinte elviselhetetlenné vált. Néha órákig nem tudott miatta nyugodni, a lélekzetvétel is iszonyú kínjába került. Kőrösön kínos fül- és fejzúgás, kedvetlenség gyötörte, úgy hogy dolgozni se tudott. 1868-ban sulyos máj- és bélbetegségbe esett. Ez időtől kezdve kilenczszer volt kinn a karlsbadi fürdőben. 1870-ben Kovács Sebestyén Endre megoperálta s így vagy 13 darab epekő került ki bordái közül. Teste valóban össze volt törve. De legkeservesebben esett neki, hogy szemei is végképen megromlottak. Majdnem minden olvasással és irással fel kellett hagynia. Ez a csapás szinte elviselhetetlennek látszott előtte. Mindég azzal kecsegtette magát, hogy elpusztíthatatlan, tartós közellátó szemei vannak, ha szabadon nem is lát velök

messzire, de kedve szerint olvashatja az apró angol és a vékony görög betűket. Ez utolsó, kedves szórakozásának is egyszerre vége lett. Angol és görög műveken kívül egyebet alig olvasott, más nem igen érdekelte. És most ettől az egy gyönyörűségtől is meg volt fosztva. Arról, hogy más olvasson fel neki, szó sem lehetett. Ha mástól hallja a görögöt, angolt, meg se érti, hiszen ezeket a nyelveket csak a szemével ismerte, értette. Szemének állapota is csodálatos volt.

Arany János sírja a kerepesi temetőben.

Nem a látás szünt meg végképen nála, hiszen néhány sort, bármily apró betükből is voltak összeróva, el tudott olvasni, irása is szép maradt haláláig, de egy-két percznél nem tudott tovább olvasni, írni. Szeme erősen megfájdult, a sorok összefolytak előtte.

Oly szomorú körülmények közt mindenféle apró foglalatosságot keresett, hogy a tétlenség végképen meg ne ölje tettvágyó lelkét. A mit csak elvégezhetett maga körül, azt

mind saját kezével csinálta meg, másra se nem akart, se nem tudott szorulni. A főváros ezernyi kényelme közt is oly egyszerüen élt, akár csak egy remete. Így a többek közt, minthogy a meghűléstől nagyon óvakodnia kellett, szélmérőt készített az ablak külső rámáján lévő hőmérőre, hogy így a szél irányát, erejét megitélhesse. A szélmérő egy hosszú drót nyélből s a rávarrt kicsinyke vászondarabból állott. Örömmel mutatta fiának az elmés alkotmányt e szavakkal: «Nézd, ez itt utolsó művem». Úgy is lett, beteljesedett jövendölése.

De gondolataival is el tudott szórakozni. Emlékezőtehetségét tette próbára. Egy-egy véletlenül eszébe ötlő verssorból iparkodott egy egész, rég olvasott költeményt kigömbölygetni. Angol, latin, régibb magyar költők művein tünődött sokszor napokon keresztül. E szellemi, találgatós munkába gyakran belefáradt, de azért nem engedte a kérdéses munkát a könyvtárából kikeresni. Nem szerette volna így tönkretétetni időtöltését. Végső napjaiban így emlékezetből fordítgatni is próbált, a miből egy nehány töredék meg is maradt.

Ha ebből is kifogyott, elővette gitárját, különösen ha magára maradt, gyönyörüen játszott rajta. Emlékéből kikeresett egy-egy régi nótát, régi vitézi éneket, népdalt, a református vallás üldözése korából való éneket egyformán eljátszott. Dalai közt élve visszaemlékezett arra, a kitől tanulta, a hol tanulta, kit még gyermekkorában, kit később. Olykor csak sejtelemképen villant meg benne, hogy ezt a nótát tán hallotta vagy talán új is, a mit a kopogó hangszeren kivert. Így került elő egy-két új dal, a mit le se ír, mikor később újra kiveri, azt se tudja álmodta-e, hallotta-e? Így el-eltünődik rajta.

Egynehányat e nótákból ki is adott, le is írt *Bartalus* István. Olykor-olykor kis családi körben, egy-két jóbarát jelenlétében, mintha visszatért volna régi arany kedélye,

jóizüen elbeszélte, a mi nevezeteset tapasztalt vagy átélt, míg kínjai újra nem jelentkeztek, a mosolygás is felröppent ajakára.

Így várta csöndes keresztyéni türelemmel a kérlelhetetlenül közeledő alkonyatot, a mi nem is sokáig váratott magára. Végre is régi betegsége, a bronchitis ölte meg, a melyet még szinészi pályáján szerzett. Öregségében is ez a baj sokszor megkinozta, mert a lélekzet-vétel is nehezen ment ilyenkor nála, sokszor majd megfuladt. 1878-ban nagy beteg volt ugyan e bajával, 1880-ban ujra sulyos alakban jelentkezett, de ekkor is kigyógyult belőle. Azonban idült bajától végképen nem tudott megszabadulni. 1882-ik év okt. 10-én bejött a Margit-szigetről és a szeles időben a Duna partján sétálgatott, kabátját kigombolta, hogy óráját megnézze, a hűvös szél megcsapta mellét, s erős náthát kapott, a mely pár nap mulva lehuzódott a tüdőre. Erős láza volt s alig tudott lélekzeni.

Arany János mindég ingerlékeny és bizalmatlan beteg volt. Az orvosságot nem igen szerette bevenni, úgy tartotta, hogy a patika-szer csak növeli a bajt, inkább a rendes életmódban, az óvatosságban kereste az igazi orvosságot. Úgy tartotta, hogy gyengébb testalkata ellenére így tudta csak életét ennyi sokáig nyujtani. De élete utolsó éveiben, mikor erői szemlátomást fogytak, pontosan beszedte az orvosságot, mint olyan ember, a ki már a szalmaszálhoz is kapkod, hogy sorsán javítson. Szerette magán a jelenségeket megfigyelni és ezeket mindég szembeállította orvosa tapasztalataival. Magát «czivakodó auto-doctor»-nak nevezte. A népszerű orvoskönyveket különben gyakran olvasgatta, s különösen azokban bizott, a melyek az orvosság ellen beszéltek.

A betegség gyorsan végzett vele. 1882-ik év október 21-ikén éjjel nagyon nyugtalanul aludt, teljesen ki volt me-

rülve. Másnap reggel felkelt ugyan ágyából, de nagyon gyönge volt, fia és egy bot segítségével vánszorgott át a másik szobába, míg hálószobáját kitakarították. Még a maga erején tért vissza, de alig ért a szobába, egy karosszékbe hanyatlott és délelőtt háromnegyed 12 után 5 perczczel, vasárnap, egy mély sohajtással kilehelte lelkét.

Az Akademia csarnokában tették ki a nagy halott koporsóját. A csarnok be volt vonva fekete posztóval, a koporsó eltakarva babérral és virággal. Keddi napon, okt. 24-ikén temették el. A főváros Deák Ferencz temetése óta nem látott oly előkelő és annyi gyászoló-közönséget. Kicsi számítással is harmincz-negyven ezer ember jelent meg a gyászünnepen.

Délután két órakor bocsátották be a temetésre meghivottakat. Három órakor jött a család: Arany Jánosné, fia László feleségével, Széll Kálmán, szalontai pap, Széll Piroska, Csengery, Gyulai, Szalay és a Szász családok női tagjai. A gyászbeszédet Török Pál szuperintendens tartotta. Gyulai Pál patakzó könyek között csak egy néhány szót mondott, de a ki hallotta, soha se felejti el; beszéde megrendítő hatással volt az egész közönségre.

— Oh, halhatatlan halott, — így kezdé beszédét — mielőtt elhagynád e csarnokot, küzdelmeid, szenvedéseid és dicsőséged e szinhelyét, fogadd bucsuját a Kisfaludy-Társaságnak is, a mely először koszoruzta meg lantodat, a melynek kebelén zengted hattyu-dalod is! Egy nagy költő és egy jó ember hunyt el benned; nagy elmédet csak nagy szived multa felül. A hazafi, férj, atya és barát példányképe voltál. A költő és ember egy volt benned. A képzelet magas röptét s a szív mély érzését, a szenvedély erejét, s az örök erkölcs igaz kultuszát egyesíted műveidben. A nép költészetéből merítéd ihleted, régi hagyományaink lelkesítettek, s az egy-

szerü nép-ének formájában ki tudtad fejezni az ó-kor, új-kor remek iróin művelt szellemed egész gazdagságát. A magyar művészet felülmulhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar népjellem valóságos typusa voltál minden erényivel gyöngesége nélkül. Oh mennyit vesz-

A budapesti Arany-szobor leleplezése.

tettünk benned! Oh mennyi mindent takar e koporsó! A fájdalom elfojtja a szót, csak könnyeink omlanak. Isten veled, Isten veled!

A merre az óriási néptömeg elvonult, a boltokat becsukták, a város meggyujtatta a gázlángokat.

Négy órakor indult el az Akademiából a gyászkocsi, utána fia ment fedetlen fővel. A korán kelő hold már feljött az

égre, éppen mint Toldi megásott sírja fölött, mikor a menet oda érkezett. Itt Török újra imát mondott. A megtört özvegy nem volt képes a kocsiból kiszállani, a nemzet funeratora, az öreg Vasváry József vitt neki egy marék homokot, a mit az özvegy megérintett, s aztán a sírba dobták.

Sírja szemben van Vörösmarty Mihályéval. A nemzet szobrot emelt a nagy költőnek a Muzeum kertjében, de maradandóbb, örök emléket ő maga emelt nevének és nemzetének halhatatlan műveiben.

JEGYZETEK.

E pár sor megírása azért mutatkozott szükségesnek, hogy a szerző nem ugyan a nagy közönségnek, a kit az efféle jegyzetek kevésbbé szoktak érdekelni, mint inkább a szakemberek részére adatairól, megbizhatóságukról számot adjon. De minthogy ez szükségesnek, kivánatosnak mutatkozott, e munka írója mellőzhetetlennek tartja annak is az elbeszélését, mily körülmények közt kapta a kedvet, az ösztönt, hogy Arany életével, műveivel behatóbban foglalkozzék.

E sorok írója a máramarosi reformatum collegiumban négy esztendeig mint tanár működött. Ebben az időben az öreg Szilágyi István volt ott még a rector-professor, a ki tudvalevőleg Arany barátja és jeles történettudós volt. Az öreg úr rendesen a könyvtárszobában tartózkodott. A napnak majd minden órájában ott lehetett találni. Mint kitünő elbeszélő szivesen hozakodott elő emlékeivel: Aranyról sokszor és szivesen beszélt. Természetes, hogy efféle elbeszéléseit e sorok írója a legnagyobb érdeklődéssel hallgatta, s gyakran fel is kereste az öreg urat. Először eszébe se jutott, hogy e jellemző részleteket meg is írja, de mikor napról napra több olyan dolgot hallott, a minek feledésbe jutását az irodalomtörténetre nézve is károsnak tartotta, szinte önkéntelenül, őszintén kérdezte Szilágyit:

— De miért nem írja meg mindezeket az igazgató úr?

— Én nem írom — válaszolt kurtán az öreg úr, a ki tudvalevőleg visszavitte Aranyt a muzsák berkeibe — írja meg más!

A puritán ember dicsekedésnek tartotta volna Aranyról írni.

Apránként így irogatta össze maga a szerző mindazt, a mit Szilágyitól hallott és jellemzőnek tartott, de arra még egyáltalában nem gondolt, hogy Arany életrajzát megírja, csak meg akarta menteni ez adatokat az irodalomtörténetnek. Azonban gyakori beszélgetés után Arany diákélete, szinészkedése, conrectorsága, kis nótárussága, gyermekkorából is sok részlet majdnem teljesen kialakult e jegyzetekben. Evés közben jön

meg az étvágy. Ez adatokat kiegészíteni most már kötelességének tartotta a szerző. Szalontára ment le, s ott huzamosabb ideig tartózkodva mindenkivel beszélt, a kik Aranynyal együtt éltek. Ercsey Sándor, Rozvány György, Arany Sándor, a költő szülőházának mostani tulajdonosa, Szatmári István, Pápai Ferencz közlései hozzájárultak, hogy Arany gyermek- és ifjúkorát megírhassam. Az egyházi levéltár adataiból megtudhattam, kik voltak tanítói, rektorai, de a tanítókról, rektorokról, mint emberekről ismét csak az egykoruak tudtak felvilágosítást adni.

Most következett Debreczen, Kisujszállás. Debreczenben a főiskolai levéltárban az öreg Buzás tanár volt segítségemre, egy-két adattal Szeremley József esperest úr is megörvendeztetett. A tanárok jellemzéséhez Szilágyin kívül Paksy Ferencz is hozzájárult egy-két adalékkal.

Kisujszálláson az öreg Keszi-Hajdu Lajossal kerestük az egyházi levéltárban az adatokat, egy-két adattal az öreg Makai Bálint, Arany volt tanítótársa is hozzájárult.

Ezzel már aztán dicsekedhettem Szilágyinak, a ki jóakaró, megelégedett mosolygással hallgatta, a mi nála mindég nagy helyeslés számba ment. De csak ekkor mutatta meg a szerzőnek féltve őrzött kincsét, Aranynak 1842-ben névnapjára írott köszöntő versét, mely Aranynak sajátkezű írása; ez a vers és a Szalontáról hozott Borbély öregbik nótárius névnapjára írt köszöntő Szilágyi megjegyzéseivel együtt hű photographiáját adják annak a baráti körnek, a melyben Arany Szalontán élt.

Az Arany-nemzetségre vonatkozólag Aranyék nemesség vitató pere, a zilahi levéltár, a szilágy-nagyfalusi reformatus anyakönyv igazítottak útba.

A forradalmi időkre, s a rá következő évre vonatkozó adatokat nagyrészt Ercsey Sándor és Kovács János nyugalmazott debreczeni tanár szolgáltatták. Kovács János, Tisza Domokos volt nevelője Arany geszti életéről is adott sok becses, jellemző részletet. Petőfi szalontai tartózkodásáról Ozsvát Ferencz és Rozvány György adtak több oldalú felvilágosítást. Ugyancsak Rozvány György arról, hogy költöztek el Aranyék Szalontáról.

A nagykőrösi tanárságot különösen a tanítványok közlései és Szász Károly visszaemlékezései alapján írtam meg, Arany viszonyát Tompához, Lévay József nagybecsű közlései nyomán. Az ő buzdítása nélkül

Az Arany-szobor főalakja.

Arany Já

...szobra Strobl Alajostól.

talán be sem fejeztem volna e munkát. Ő adott egy pár becses adatot Arany szerkesztő pályájára, későbbi életére vonatkozólag is.

Mint fiatal ujságíró magam is láttam az öreg Aranyt, megfigyelhettem margitszigeti életét, láttam az akadémiai üléseken, ott voltam a Kisfaludy-társaság gyűlésén, mikor Gyulai felolvasta «Toldi szerelmének» egy részletét, de jelen voltam a temetésén is.

Említenem sem kell, hogy az Aranyról megjelent életrajzi adatokat mind áttanulmányoztam, de különösen leveleit nagy gonddal használtam fel, hogy mennél közvetlenebbül megrajzoljam pályáját.

Hogy mit és mennyit használtam fel ezekből, ezt külön megjelölni fölöslegesnek tartom. A ki szakember és a kit érdekel, az ugyis utána nézhet a dolognak. A következőkben fejezetről fejezetre csak a fontosabb dolgokról számolok be.

«Az Arany-nemzetségről» czímű fejezetet, Szalonta városára vonatkozó történeti adatok, Aranyék nagy perét Arany László adatai alapján írtam meg. A zilahi levéltári adatokra nézve Dósa Elek főlevéltáros úr világosított fel, a szilágynagyfalusi reformatus anyakönyvben nagytiszteletű Kovács Albert úr kutatott kérésemre.

A gyermekkorára vonatkozó rész majdnem kizárólag a szalontai egyházi levéltár adatai és egykoruak szóbeli közlései alapján iródott meg. Itt külön kell megemlítenem, hogy szüreti kalandját igaznak kell vennem, mert szemtanuja volt Rozvány György, noha megtörténtét Ercsey Sándor tagadta. Hogy Aranyt szülei nem *papnak*, de *ügyvédnek* akarták nevelni, erre tanu Szilágyi István.

Debreczeni diákéletét Szilágyi és Paksy Ferencz közlései alapján írtam meg. Vándorszinészi pályájának adatait is java részben Szilágyinak köszönöm. Ő figyelmeztetett rá, hogy Boris szinésznővel történt kalandja valóság.

Konrektorságára Rozvány György adott felvilágosítást, részint mint szemtanu, részint testvéröcscse Endre előadásából, a ki Arany egyik legjobb barátja volt, erről Rozvány György maga is írt.

Kis nótárusságára Szilágyi a legfőbb tanu, a ki ekkor két évig vele élt s nyáron át rendesen meglátogatta.

«A nehéz idők» czímű fejezet Ercsey Sándor, Kovács János, Beznák Gyula telekkönyves úr, a ki Kenyeres János rokona volt, szóbeli közlései alapján iródott. Itt említem meg, hogy Arany ifjúkori külsejét Szilágyi rajzolta meg, én csak majdnem ugyanoly szavakkal leírtam. Arany és Tompa viszonyát, szerkesztői pályáját különösen Lévay József

becses adatai alapján írtam meg. Főtitkárságának évei különösen Szily Kálmán közleménye alapján iródott, a költő leánya, Juliska jellemzéséhez apja levelezése szolgáltat bő anyagot. Margitszigeti életére pedig Ercsey Sándor élőszóval adott közlésein kivül a magam megfigyelése is hozzájárult, hogy közvetlen képét megrajzolhassam. De őszintén megvallom, mindent a megnevezett uraknak köszönök, az ő adataik nélkül soha sem írtam volna meg Arany életrajzát.

Minthogy Aranynak annyi személyes ismerősével volt módom találkozni, innen van az, hogy munkám hangja közvetlen, előadásom is e szerint alakul, talán nem is az igazi történeti stylus. Úgyszólva beleéltem magam Arany viszonyaiba, mintha én is vele éltem volna a kortársakkal. Lehet, hogy ez jó tulajdonsága, lehet, hogy bűne munkámnak . . . Én csak annyit tudok, hogy iparkodtam mindig meggyőződésem szerint az igazságot írni. Tehetségemtől annyi telt, a mennyit tettem, több nem!

A Nemzeti Muzeum az Arany-szoborral.

TARTALOM.

Franklin-Társulat nyomdája.